

Паўла Урбан
У СВЯТЛЕ ГІСТАРЫЧНЫХ ФАКТАЎ

Паўла Урбан

У СЬВЯТЛЕ ГІСТАРЫЧНЫХ
ФАКТАЎ

(У сувязі з брашурай Л. С. Абэцэдарскага)

КОШТАМ ФУНДАЦЫИ ІМ. ПЁТРЫ КРЫЧЭУСКАГА

МЮНХЕН 1972 НЬЮ ёРК

WEISSRUTHENISCHES INSTITUT FÜR KUNST UND WISSENSCHAFT, e.V.

WHITERUTHENIAN INSTITUTE OF ARTS AND SCIENCES

PAUL URBAN

PAUL URBAN

IM LICHTE DER HISTORISCHEN TATSACHERN

IN THE LIGHT OF HISTORICAL FACTS

MÜNCHEN 1972 NEW YORK

MUNICH 1972 NEW YORK

ЗАМІЖ УСТУПУ

Ен съніць бывлую моц і шыр:
Цары, царыцы, цэрквы, трон,
Пагромы, катаргі, Сібір...
О, Русь! Прымі раба паклон!

Інка Купала

Словы гэтыя зь вершу «Акоў паломаных жандар» (1926) Інкі Купалы як найлепши могучы пасаваць да Л. С. Абэцэдарскага,¹ адлюстраванага ў ягонай-ж абршуры «У свяtle неабвержных фактаў». Гэтая брашура, як ведама, выйшла ў 1969 годзе² ды тады-ж атрымала «блаславенства» кампарты.³ «Рука руку мые», — кажа народная прымаўка...

Згаданая брашура прафэсара Абэцэдарскага як быццам съкіраваная супраць «вымыслаў беларускіх буржуазных нацыяналістых» у ablіччы сучасных «наймітаў амрыйканскіх і заходнігерманскіх імпэрыялістых». Між іншым, у якасці «цяжкога аргументу» гэтая дый яшчэ больші красачная тэрміналёгія ўсюды аздабляе й дапоўніне зъмест брашуры Абэцэдарскага. Яна — звычайны набытак гэтак званага «савецкага гуманізму», што пачатак свой бярэ ў... сіўой даўнасці. Каляісці падобная тэрміналёгія прыаздабляла ведамыя «опускы» й «пасланні» Івана Грэznага, ласцілья асабліва маланкай біла, напрыклад, польскую пілітічную эміграцыю XIX стагодзьдзя дзяя дый упекачоў з саме «матушкі России» — прыкладам, Герцана, Аграпова, Бакуніна, Пляханава. Найболыш яна раскінтела ў вельмі цвяціцтві мове «великого» Леніна, «бацькі народад» Сталіна ды ўсцяж краесуе ў дачыненьні да сучасных «антисоветско-антілінінскіх» пльняю: «маоізму», «стагаізму», чхаславацкіх «зраднікаў» і г. д. Таму падобная тэрміналёгія ня треба праймацца.

Брашура прафэсара Абэцэдарскага мае сваё адмысловое заданье. Яна съкіраваная на гэтулькі супраць «зраднікаў» і «агентуры» за межамі, колькі супраць тых беларускіх «буржуазных нацыяналістых», што, як гэта гаворыцца, «зъзвілі гняздо» ў самай БССР. Ды нааут яна съкіраваная супраць усякіх выявяў беларускага самастойнага жыцця.

¹ Аўтар брашуры сваё прозывішча піша разнастайна: Абэцэдарскі, як гэта красуецца на вокладцы брашуры, або Абэцэдарскі — у расейскай транскрыпцыі. *Беларуская Савецкая Энцыклапедыя* (т. 1, б. 48) называе яго А бэцэда р-скім, што запраўдна адпавядае асаблівасцям беларускай мовы. Мы таксама будзем карыстацца гэтым беларускім вымаўленнем.

² Л. Абэцэдарскі. У свяtle неабвержных фактаў. Бібліятэчка газэты «Голас Радзімы», Менск, 1969.

³ В. Москаленко. Достойная отповедь, «Советская Белоруссия», 12. 7. 1969. Пазней далучылі таксама свой «аўтэрэгтны голос» студэнт БДУ на імя Хазянін («Полім’я», 1970, № 2) і Г. Караткевіч у даволі «саліднай» газэціне «Голос Родины» (1970, № 62). Аднак паважнай рецензіі паважнага наўкоўца на брашуру Л. Абэцэдарскага так і не звязвалася.

Тут выпадае прыгадаць даволі гучны пленум ЦК КПСС, што, як традомова да інтарэнцы ў Чхахалавачыне, адбываўся ў красавіку 1968 году, а таксама пленум ЦК КП БССР, які пасыпешліва быў скліканы ў чырвоні таго-ж 1968 году. Выходзячы з дырэктыў Масквы, якраз на гэтым пленуме былы дырэктар Інстытуту гісторыі Акадэміі навукаў БССР Н. В. Каменская ад імя «усяго калектыву» гэтае акадэміі проста атавесыціла, што згаданы тут інстытут бярэцца за «непримирумую борбую против фальсификаторов истории белорусского народа», «за борбую против их домыслов о происхождении белорусского народа, истории его культуры, о формировании белорусской нации».⁴ Зазначым, што ўсе гэтыя праблемы нашае гісторыі ў 1960-х гадох актыўна парушаліся беларускімі навукоўцамі ў самой БССР.

І вось, як вынік гэтай «непримирумой борббы» й з'явілася брашура прафэсара Абэцэдарскага. Ды гэтае брашура выйшла нябываўшым для БССР тыгражом — 30.000 экземпляраў! Рэдкія кнігі, што выходзяць у БССР на беларускую гістарычную тэматыку, звычайна не перавышаюць 3.000 экземпляраў, а найчасцішай амбіжоўваючыя 1.000 тыгражом. Вось-же, у простай мове значыць, што брашура прафэсара Абэцэдарскага — гэта звычайні «партыйнынізаказ», пры гэтым ні толькі злосна антыбеларускі, але й вымоўна шавіністычна-расейскага характару.

За прыкладам старое расейскае гістарыографіі афіцыйная савецкая гістарычнае навука нікія не можа пагадзіцца з думкай пра аптычнае разьвіціё беларускага народу, пра ягонае самастойнае дзяржаўнае існаваныне ў мінулым. Бо калі-б згадацца з гэткай думкай, дык трэба было-б выкінуць у кошык усе гэтае званы «гістарычныя правы» Расей што да Беларусі, адмовіцца ад канцепцыі «единства исторических судеб» беларускага, расейскага й украінскага народоў, што выступаюць у савецкай гістарыографіі ўнейкай дзіўнай «тройцы» таго-ж «общерусскага» характару. Трэба было-б адмовіцца таксама ад тэзы пра крывавыя «справедлівые войны», якіх быццам мусіла праводзіць тая-ж Расей з мэтай «сабірання русских земель» ды іхнага «восоедзінення в едином русском государстве». Дыў прызначаныя самастойнасці ў гістарычным разьвіціі Беларусі памагло-б росту нацыянальнай съведамасці й супраціву ў самой БССР. З тae-ж прычыны савецкай гістарыографіі не прызнае Кіеўскую Русь за дзяржаву ўкраінскага народу, дзіўным тропам звязваючы яе з Маскоўшчынай. Дарэчы, ад найкага часу гэтае гістарыографія тэрміны «Россія», «Российское» пачала прытарноўваць ні толькі да Маскоўшчыны, але й да тae-ж Кіеўской Русі, спускаючы, як гэта гаворыцца, прыкметы пазненайшае Расейскае імперыі ў сівую даўнасць.

І тут стае ў прыгодзе вельмі прымітывная канцепцыя гісторыі Беларусі. З яе вынікае, што ў мінулым беларускі народ ня меў ні свае дзяржаўы, ні свае гісторыі, ды ён ніколі й ня імкнуўся да самастойнага дзяржаўнага жыцця. У эпоху Кіеўскай Русі ён тварыў адзінае цэлае супольнае з «древнерусским» народам і «древнерусской» дзяржавай. У эпоху Вялікага Княства Літоўскага над ім панавалі «литовскіе феодалы» (траба разумець — сучасныя Летувісы), і беларускі народ «томіліся в условиях национального порабощения». Змаганье беларускага народу з «угнетением литовских

феодалов» і адпаведная «помошь» з боку Расей прывядуць нафешце да ягонага «национального освобождения» й «восоедзінення в едином русском государстве» — у складзе Расей. «Уляршыню» сваю дзяржаўнасць беларускі народ набыў у выніку гэтак званай Кастрывчніцкай рэвалюцыі, дыў у гэтым выпадку ён атрымаў яе з рук Леніна (у свой час гаварылася пра «рукі» Сталіна).

Кепска было тым, хто наважваўся абысьці лягічную «стройнасць» гэтае канцепцыі. Прыкладам, савецкі гісторык І. Б. Грэкаў у вадні з сваіх працаў⁵ неяк пазытыўна адгукнуўся пра Вялікае Княства Літоўскасе, назавышы яго дзяржавай, што выступіла ў якасці задзіночнага цэнтра на ўсходзе Эўропы й з гэтае прычыны сутыкнулася з Маскоўшчынай. Грэкаў быў далёк ад таго, каб уважаць Вялікае Княства Літоўскасе за чиста беларускую дзяржаву. Дарэчы, ён паслугоўваеца толькі тэрміналегіем «рускіе» ці «западнорусские землі» й «западнорусские княжества». Разам з гэтым аднак ён называе ВКЛ «Литовско-Русским государством» і падкрэслівае, што гэтае княства «было построено на русской (исторически и этнографически русской) территории» й склалася на гэтае у выніку «прямой вооруженной экспансии литовских феодалов», як з прычыны «наличия в самих западнорусских землях определенных тенденций к объединению». Згодна асьведчанні Грэкаўа, таксама «международное и внутриполитическое положение западнорусских и литовских земель часто ставило перед ними общие задачи» й вымагала іхнага «сближения». У далейшым Вялікае Княства Літоўскасе сталася реальным цэнтрам «сабіранія русских земель».

Як-же зарэагавала на гэта савецкая крытыка? У вадмыслове прысьвеченым тэатму пытанню артыкуле І. Б. Грэкаву найперш нагадалі, што ён «скатываецца на позіцыі белорускіх буржуазных нацыоналістов». Да-лей сцьвярдждалася:

«Наличие в составе Великого княжества Литовского русских земель и завоевательная политика литовских феодалов на востоке не дают основания ставить знак равенства между княжествами Московским и Литовским, определять их как два равнозначных центра объединения русских земель и соответственно ставить вопрос о «двух путях сложения русской феодальной государственности» в Восточной Европе в XIV—XV вв., как это получается у И. Б. Грекова...»

В одном случае мы имеем дело с действительным центром объединения русских земель и тесно связанным с этим процессом образованием Российской централизованного государства. В другом — также с центром, но с центром экспансии, завоевания и порабощения русских, украинских и белорусских земель».⁶

Адначасна савецкая крытыка не забылася зазначыць, што «вонкавая палітыка Маскоўскай дзяржавы ў канцы XVI — пачатку XVII ст. (і тым больш у XIV—XVI стагоддзяx) ня была агрэсіі, а была змаганьнем за

⁵ И. Б. Греков. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв. Изд-во восточной литературы, Москва, 1963.

⁶ «Международные отношения в Центральной и Восточной Европе и их историография». Ответственный редактор В. Д. Королюк. Изд-во «Наука», Москва, 1966, б. 211.

зварот земляў, што былі згубленыя ў эпоху паслаблення Русі пад мангольскім гнётам».

Таксама, калі маладыя гісторыкі ў БССР началі паказаць на супяречнасць гэтася афіцыйнае канцэпцыі гісторыі Беларусі зь гістарычнымі фактамі, дыш і тут з даруэчнанія кампарты ўзялі голас «асытранты» БДУ В. Люкевіч і Я. Трашчонак. Пераказаўшы трафарэтным спосабам гэтую канцэпцыю, яны адначасна згусцілі свой аўтэрыйтны голас:

«Ізмыненію о том, што Вялікое княжество Литовское было белорусским государством, что в этом государстве народ благоденствовал, что уния была специфически белорусской религией, не оригинална и не новы. Полная научная несостоятельность и сомнительный политический смысл их давно разоблачены советскими историками. Поэтому появление на страницах «Полымя» этих ложных утверждений не может не вызывать удивления».⁷

Як ведама, «достойную отповедь» Люкевічу й Трашчонку, а таксама тым, хто стаяў за іхнай спільнай, даў Мікола Аляксютовіч (памёр без пары ў красавіку 1967 г.). У сваім артыкуле «А дзе-ж ісціна аб'ектыўна?» ён, найперш, назваў гэтую маскоўска-партыйную канцэпцыю гісторыі Беларусі съведамы палітычнымі махляўствамі і простымі абкраданьнемі гісторыі беларускага народу. Спасылаючыся на тістарычныя факты, адначасна ён высымей таўкніто пра тое, будыдлімы БССР — гэта першая з гісторыі беларускія дзяржава. Беларуская дзяржава, як пісаў Аляксютовіч, вымойна выступае яшчэ ў гісторыі Палацкага княства, а затым і ў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Каф прыйсьці да падобнае высновы, треба нарэшце разыўтацца з закасыцінельнай канцэпцыямі й дормамі ды заніца аўтактыйгумым вывучэннем гісторыі Беларусі. Аляксютовіч высымей таксама й практику «руёнанія» на расейскіх чароў ды праваслаўе, намаганыне бачыць у Рәсей гэтак званую «вызвольніцу» ад «нацыяналінага» й «сацыяльнага» прыгнечання.⁸

У гэтых сваіх перакананьнях Аляксютовіч ня быў у вадзіноце. Яго падтрымалі й іншыя беларускія гісторыкі ў БССР, асабліва што да нацыянальнага характару Вялікага Княства Літоўскага. Калі-ж справа ідзе пра БССР, дыш пра гэтую «першую ў гісторыі беларускую дзяржаву» шмат і добра пісаў Вадзім Круталевіч. У ягоных артыкулах і рецензіяхіх вельмі добра паказаныя «цяжкія роды» БССР і вялікадзяржаўніцкі шавінізм бальшавікоў, у тым ліку і Леніна.⁹ Сучасную-ж «сувэрэннасць» БССР вельмі добра адчывае сам беларускі народ. Яе добра адчывае і прафэсар Абэцэдарскі, пішучы сказаю брашуру.

⁷ В. Люкевіч, Я. Трешенок. Истине вопреки, «Советская Белоруссия», 22, 2, 1966.

⁸ Мікола Аляксютовіч. А дзе ж ісціна аб'ектыўна?, Полымя, 1966, № 5, бб. 179—185.

⁹ Вадзім Круталевіч. Першы беларускі ўрад, Полымя, 1966, № 1, бб. 132—141; Яго-ж. Пасля абавязчэння рэспублікі, Полымя, 1966, № 9, бб. 129—145; Яго-ж. Абавязчэнне рэспублікі, Полымя, 1968, № 9, бб. 168—210; Яго-ж. Організацыя і дзейнасць Беларускага нацыянальнага комиссариата, Історыя СССР, 1963, № 6, бб. 115—126; Яго-ж. К історыі образования БССР, Вопросы истории, 1964, № 7, бб. 33—46; Яго-ж. У гады, калі жыў Ленін, Полымя, 1970, № 10, бб. 241—246, і іншыя.

«ХТО ПА СВАЙМУ ПАХОДЖАНЬЮ БЕЛАРУСЫ?»

Гэтак загалоўлены першы раздзел брашуры прафэсара Абэцэдарскага (бб. 9—16). На пачатку гэтага раздзелу Абэцэдарскі інкрымінует Беларусам за мяжой тое, што яны, «выконваючы загад сваіх сучасных гаспадароў», «назойліва» прытрымоўваюцца гэтак званай «балцкай тэорыі» паходжаньня беларускага народу. Яны выціцамі цвердзяць, што «беларусы сваім прыходам із Захаду, сваім культурай, доўгі час балцкай, вельмі розніліся ад усіх народоў славянскай мовы». Гэтым самым, як часта паўтарае Абэцэдарскі, яны, бач, хочуц «пакінуць Рәсей па-за Эўропай», вылучыць з гэтага Рәсей Беларусь. Хто на ёмі прытрымоўваецца гэтаке канцэпцыі, Абэцэдарскі не называе.

На самай рэчы, «балцкая тэорыя» пра паходжанье беларускага народу, якак канстытуце, што ў паўстанні гэтага народу меў удзел балцкі (неабавязкава т. зв. «літоўскі») субстрат, — гэта ніякія «вымысленія» нейкіх «беларускіх нацыяналістак». Тэорыя гэтая ѹжыло даўно, яшчэ ад мінулага стагодзьдзя, і яна ўзынікала найперш у вясиродзьдзі расейскіх ды толькіх навукоўцаў. Пры канцы мінулага стагодзьдзя яе высталаўлялі ды абрэгнутуювалі гэтакі гісторыкі, як П. Галубоўскі ды А. Качубінскі. Яна грунтуюцца субстрату ў этнагенезе беларускага народу прызнавалі й гэткія вучоныя, як Я. Карскі ды Ул. Пічта, якім Абэцэдарскі хіба-ж ня ў саставе прытрыміць нейкага «беларускага нацыяналізму». У СССР цяпер гэтая тэорыя распроцюваецца, прыкладам, расейскім археалётом В. В. Сядовам¹⁰ ды яна іадрэываецца й іншымі савецкімі расейскімі й украінскімі гісторыкамі й археалёгамі.¹¹ З нейкіх незразумелых прычынаў гэтая гэтак не распрапоцюваецца ў БССР ды тут заўажаецца тэндэнцыя астрэчваць ейную вартасць.¹²

Згаданая тут «балцкая тэорыя» паходжаньня Беларусаў мае пад сабой пэўныя грунт. Ніяма нічога «прыніжальнага» ў тым, калі ў складзе беларускага народу застаўся асцыміляваны балцкі субстрат. Гэтак званых «чысьці

¹⁰ В. В. Сядов. К происхождению белорусов, Советская этнография, 1967, № 2, бб. 112—129; Яго-ж. Еще раз о происхождении белорусов, Советская этнография, 1969, № 1, бб. 105—121.

¹¹ Л. В. Алексеев. Полоцкая земля. Очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв. Изд-во «Наука», Москва, 1966; Яго-ж. Происхождение народов Восточной Европы. Изд-во «Наука», Москва, 1969; М. Ю. Брайчевский. Походження Русі. Вид. «Наукова думка», Кіев, 1968; И. Я. Ляпушкін. Славяне Восточной Европы: накануне образования Древнерусского государства. Изд-во «Наука», Ленинград, 1968.

¹² В. А. Жучкевич. К вопросу о балтийском субстрате в этногенезе белорусов. Советская этнография, 1968, № 1, бб. 107—113; М. Я. Гринблат. К происхождению белорусской народности, Советская этнография, 1968, № 5, бб. 79—92.

цросянъкіх» у этнічным дачыненай народу фактычна ніколі не йснавала. Тымчасам, як цвердзіць, прыкладам, згаданы Сядоў, гэта «балцкая тэорыя», дапамагае зразумець выразную гістарычную апрычонасць беларускага народу, якая, як падчыркае ён, паўсталая на ў выніку развалу Кіеўскай Русі й на ўзвязі з уваходам сучасных беларускіх земляў у склад Вялікага Княства Літоўскага, а куды раней. Для ведама прафэсара Абэцдарскага зацытуме асноўную думку Сядова, што грунтуюцца на ягоных шматгадовых дасьледваннях:

«Таким образом, — падсумоўвае ён, — изучение истории и некоторые изыковые данные позволяют говорить о воздействии балтского субстрата на формирование белорусской этно-лингвистической общности...»

При изучении процесса формирования белорусского языка и народности нельзі недоучицьвать и политico-экономические факторы. Включение западнорусских земель в состав Литовского государства и признание белорусского языка в качестве официального языка в этом государстве несомненно повлияли на эволюцию диетро-двинско-неманского славянства в особую этнографическую единицу. Однако политическое обособление западнорусских земель не было первопричиной образования белорусского языка и народности. В сложении белорусом более существенная роль принадлежит этническому и языковому субстрату.¹³

Што-ж да гэтак званага «прыходу Беларусаў із Захаду», дык пра гэта ў нейкай ступені гаворыцца ў «Повести временных лет» — хоць-бы ў апавяданні пра Радзімічаў. Таксама той-жэ В. В. Сядоў даволі пэўна давёў, што й Крыўіцы прыйшлі з заходу, г. з. раней уваходзілі ў заходнюю группу славянства.¹⁴ А Крыўіцы, як ведама, былі асноўным кампанентам сучаснага беларускага народу. Вынікае, што й у гэтым выпадку ніяма падставаў абвіавацаў у чымсьці «беларускіх нацыяналістых».

Даволі заблытанам гісторыя старажылітных Ліцьвін-Літвы, ведамыя з даўніх часоў славянскі асаблівасці іхнай мовы й культуры змушаюць некаторых беларускіх навукоўцаў зьяўрэнтуца да заходніх прыбалтыйскіх Славянаў, што калісьці выступалі пад назовам Люцічы-Велеты-Вільцы. Гэта тым больш, што шмат раней Пталамей зямлягчай іх дзесяці на ўсход ад Віслы, а ў гістарычных крыніцах часоў Міндоўга й Гедзіміна таксама лепатапісна «Літа» называліся часамі Лютвой і Ліцьвінамі, г. з. гэтым сваім назовам збліжаліся з тымі-ж Люцічамі-Вільцамі — лютымі ваўкамі. Як ведама, і тапаніміка Заходній Беларусі, асаблівіца Віленшчыны, багатая тэрмінамі, звязанымі з гэтым лютым зьевратам вілкам-ваўком (Ваўкаўск, Вількомір, Ваўкаўшчыкі, Валкінікі, Вільканцы, Ваўкалаты, Вільчішкі й іншыя), што таксама трэба браць пад увагу. Вось тут і ўзынікае пытаньне, ці на было нейкай лучнасці між заходнія прыбалтыйскімі Люцічамі-Велетамі-Вільцамі й усходнімі Літвой-Лютвой-Ліцьвінамі. Першыя малі пасунуцца на ўсход у выніку франка-саксонскіх войнаў ці пазнейшага нямецкага наступу супраць прыбалтыйскіх славянаў.

Гэтае дапушчэнне быццам падцьвярджаецца сагай Тыдзрэка Бэрнскага, у ваконе якой ляжыць саксонская легенда з IX—X стагодзьдзяў. Паводле

¹³ В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвилья. Изд-во «Наука», Москва, 1970, бб. 185—186.

¹⁴ Там-жэ, бб. 91—124; Яго-ж. Крывичи, Советская археология, 1980, № 1, бб. 47—62.

гэтае сагі, аналёгію чаго можна адшукаць у апавяданнях пра Рагвалода, князя Люцічай-Вільцаў Вількін звездзейскіх паход на ўсход, захапіў Польшчыкі і Смаленск, а затым і «сталицу рускага князя» — Ноўгарад. Пасылья ягонае съмерці, аднак, верх узгэу гэты «рускі князь» (Гэртніт з сынамі Азантрыксам, Вальдэмарам і Ільлэй), падпарадкаваўшы навет «зямлю Вільчнай».¹⁵

Таксама, як ведама, старажытныя Ліцьвіны сваё паходжанне выводзілі ад Рымлянін — сучаснікаў Юлія Цэзара й Пампэя (у іншых варыянтах — сучаснікаў Нэрона). Падобная легенда бытавала ў Люцічай-Вільчай, згодна якое галоўны іхні горад, калісьці слáуны Волін, таксама быў заснаваны гэтым Юліем Цэзарам.¹⁶

Праўдадобна, прафэсар Абэцдарскі пра гэтую насымельні спробы «беларускіх нацыяналістіх» спалучыць Люцічай-Велетай-Вільчай з Літвой-Лютвой-Ліцьвінамі інкryмінне ім згадану вышэй «ересь». Аднак-жэ, як і кожная праўда, праўда гістарычна нараджаецца ў пошуках і дыскусіях, і гэты пошукі й дыскусіі на могуць быць загадзі схарактэризаваныя як нейкая «буружуазна-нацыяналістичная наозілівасць». Як ведама, калісьці было спынена вывучэнне дзеянасці Ф. Скарыны й К. Каліноўскага й спынене толькі з тae прычыны, што гэтую іхні дзеянасць нехта называў «папоўшчынай» і «мяшчанствам». У сувязі з гэтым тут згадаем і пра наступнае.

Ведамы савецкі гісторык Б. А. Рыбакоў, прыкладам, займаецца ўсечатым эксперыментамі ў пошуках гэтак званага славянскага народу ці племя «Русь-Рось». Існасць гэтых ягоных пошукаў і эксперыменту ў тым, што гэты народ Русь ён выводзіць ад містычных Росаў Псеўда-Захарыя і «Росаманаў» Йёрдана, шукае съледу гэтага народу ў тапанімічных назовах «Рось» да катагарычна цвердзіц, што гэты «народ Русь» і ягоная «Руская дзяржава» йснавалі ў Сярэднім Прыдніпроўі ўжо ў VI стагоддзі ды навет і раней. Гэтым эксперыментамі Рыбакова знаходзяць доступ навет у шматтомленія акадэмічныя выданні,¹⁷ а сам ён славіцца ў савецкай гістарыяграфіі як «выдаючыся историк-патрот».

Іншы савецкі гісторык, кандыдат гістарычных навукаў А. Г. Кузьмін, у гэтym дачыненьні выходитці з супрацьлежната боку. Народ Русь ён шукае сярод заходнія прыбалтыйскіх славянаў і адсюль перасяляе яго ў Ноўгарад, а затым і ў Кіеў.¹⁸ Наадварот, ведамы гісторык і археалёг П. Н. Трач-Цялоў, які дагэу час прытрымліваўся каніцепцыі Рыбакова, у валашнія з сваіх працаў прыўпішуе да наступнае высновы:

«Общий итог наших попыток ответить на вопрос, кем были древние русы, давшие свое имя древнейшему государственному образованию

¹⁵ А. Г. Кузьмин. «Варяги» и «Русь» на Балтийском море, Вопросы истории, 1970, № 10, бб. 54—55.

¹⁶ Гельмольд. Славянская хроника. Изд-во АН СССР, Москва, 1963, б. 103 (гл. таксама бб. 269—270, заўвагу 2).

¹⁷ «Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III—IX веков». Изд-во АН СССР, Москва, 1958, бб. 733—878; «История СССР с древнейших времен до наших дней». Изд-во «Наука», т. 1, Москва, 1966, бб. 476—491 і іншыя; Б. А. Рыбаков. Первые века русской истории. Изд-во «Наука», Москва, 1964.

¹⁸ А. Г. Кузьмин. Цыт. артыклу, бб. 28—55.

днепровских славян, является далеко не утешительным. Группа археологических памятников, быть может, принадлежавшая этому «племени», как видим, пока что не поддается сколько-нибудь удовлетворительной этнической расшифровке».¹⁹

Тут і ўзінкае пытанне: чаму ў гэтым выпадку за нясымельня спробы спалучніць старажытных Літву-Лютву-Ліцьвіноў з заходніярыбалтыйцкімі Ліцічамі-Велетамі-Вільцамі беларускій інваукоўдзі «базавязкова юздзялініюца мянушкай «буржуазных нацыяналістах» ці навет «паслугачаў» таго ці іншага ідала?! Іх бачна, у зразуменны прафесар Абэцэдарская тут павінен дзеіць старымыянскі прынцып: *Quod licet Jovi, non licet Bovi!*

Далей, прафесар Абэцэдарская імкнецца давесыці, што, пачынаючы ад сівое мінушчыны ѹ канчаючы на XIV стагодзьдзі, ня можа быць мовы пра апрычонае нацыянальнае ѹ дзяржаўнае разъўядцё беларускага народа. Ён катэгарычна цвердзіць, што культурна, моўна, рэлігійна ѹ дзяржаўна тады існавалі «старажытнарускі» народ і «старажытнаруская» дзяржава, непадзельны ѹ сваёй існасці. Гэтае «старажытнарускіе» адзінства не пакрыжавалася навет фактам канчальнага распаду Кіеўскай Русі на пачатку XII стагодзьдзя. Іншыя пагляды ён залічвае да «хлускіх сцьверджанняў сучасных фальсифікатараў гісторыі Беларусі», што пушчашы ѹ ход дзела таго, каб «супрацьпастаўіць беларускі народ рускаму», «стварыць бачнасць, што ѿ далёкім мінулым сучасныя брацкія ўсходнеславянскія народы ня мелі нічога супольнага». Гэтыя свае сцьверджаніні прафесар Абэцэдарскі будзе, фактычна, на сышчучым пляску, тым жа часам выступаючы ѹ супраць пагляду (у васабовых выпадках) некаторых аўтэртытных савецкіх гісторыкаў. Гэтак, прыкладам, вышэйзгадваны Рыбакоў, усяляк абаранічы гэтае «старажытнарускіе» адзінства, усёткі павінен быў прызнаць, што распад Кіеўскай Русі на шмат незалежных княстваў «тытул заходнезўрапейскіх каралеўстваў» быў спрыгнены хісткай палітычнай структурай гэтае «старажытнарускіе» дзяржавы, папярэднім адасобненым разъўядцём і традыцыйнай варожасцю ды яе ейных паасобных кампаніянтаў. Пры гэтым Рыбакоў даволі часта нагадваў пра «ранніяе адасабненне» Полацкага княства, хоць ён і ўлучае гэтае княства ѿ склад Кіеўскай Русі недзе ѿ IX стагодзьдзя ды навет і раней.

Вышэй мы гаварылі пра «балцкую тэорыю» паходжання беларускага народу В. В. Сядова ѿ іншых савецкіх гісторыкаў. З гэтай тэорыяй, якак не пакідае ѹ съледу ад канцепцыі пра гэтак званы «адзіны старажытнарускі народ», не пагаджваеща, прыкладам, П. Н. Трацыякоў. Але-ж і ён канстатуе:

«Очевидно, правы были те историки XIX в., которые считали крикичей «наполовину литовцами». И недаром наименование этой группировки — крикичи — имеет балтийское происхождение. Крикве — это имя одного из персонажей литовской языческой мифологии».²⁰

Тут Трацыякову трэба было-б выходзіць з адваротнага боку, бо ня трэба забывацца, што да канца XII стагодзьдзя старажытныя Ліцьвіны

¹⁹ П. Н. Трэтьяков. У истоках древнерусской народности. Изд-во «Наша», Ленинград, 1970, б. 110.

²⁰ Там-же, б. 66.

знаходзіліся ѿ залежнасці ад Крывічоў і ад апошніх толькі малгі запа-зычыцаў свой гэты «мифологіческі персанаж» — Крывэ-Крывійта. Здаецца, гарады Крэва ці Крыўгорад (што стаяў на месцы пазнейшага Вільні) таксама былі заснаваны гэтымі Крывічамі. Але ѿ гэтае прызначэнне, што Крывічы былі «наполовину литовцамі», сустракаецца з тэй-же «балцкай тэорыяй» на некарысыць канцепцыі пра непадзельную «старажытнарускую народнасць», праблемам якой і прысьвяціў цытаваную тут працу Трацыякоў.

Аднак вярнемся да непадзельнае «старажытнарускіе» дзяржавы. Прывкладам, у сваёй працы «Полацкая зямля», спыніцяльна прысьвячанай Полацкаму княству, рэдактарам якое быў акадэмік Б. Рыбакоў, маскоўскі гісторык і археалёг Л. Аляксеев прыходзіць да такоё высновы:

«Итак, Полоцкое княжество представляло наиболее самостоятельную политическую единицу древней Руси, обладавшую к тому же и оригинальной культурой. Во внутривеличественной жизни княжества это проявилось прежде всего в известном своеобразии социального строя, выразившемся в развитии вечевого начала в XII в. и в слабости княжеской власти... Во внешнеполитической жизни княжества обособленность начала проявлялась весьма рано. Уже Брячислав овладел торговыми путями у волоков пути «из варяг в греки» (1021 г.), обеспечивая тем самым контроль товаров, идущих в южную Русь и обратно, а при Всеславе Полоцкая земля почти полностью обособилась от власти Ярославичей в течение всей второй половины XI в. Феодальная раздробленность, захватившая Полоцкому в XII в. и ослабившая власть князей, ищущих в борьбе с горожанами союзников в среде враждующих между собой княжеских группировок южной Руси, не сломила прежних сепаратистских устремлений Полоцкой земли. Киевским князьям не удалось навязать Полоцку своих представителей; в деле мира, войны и приглашения князей полоцкие бояре и именитые горожане ведут свою самостоятельную политику».²¹

Мы ня можам згадаціца ѹ з гэтай канстатацыяй Л. Аляксеева, бо тут, як пісаў калісці ѿ ўладаведнай рагіёнзіі Мікола Улашчык (зь Інстытуту гісторыі Акадэміі навук СССР), недацінаваецца палітычнае незалежнасць імагутнасці Полацкага княства, якое, згодна асвягчаныя таго-ж Улашчыка, «фактычна ніколі не падначальвалася Кіеву».²² Гэту думку Улашчыка пазней падтрымаў і згадвалы тут расейскі гісторык А. Г. Кузьмін, які таксама пісаў: «Локализация кривичей в верховых трех рек и исключение их из числа подчиненных Киеву племен также относится ко времени Ярослава и его сыновей, когда здесь, видимо, было самостоятельное княжение... Полоцк был подчинен Киеву при Владимире (978—1015). Но при нем же княжество обособляется снова».²³ Дарэчы, як прызнаеца сам Аляксеев, у сваёй працы «Полацкая зямля» ён «стреміўся показаць, што, несмотря на черты обособленности, Полоцкая земля никогда не поры-

²¹ Л. В. Алексеев. Полоцкая земля. Очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв., бб. 290—291.

²² Мікола Улашчык. Кніга пра Полацкую зямлю, Полымя, 1967, № 4, б. 242.

²³ А. Г. Кузьмин. К вопросу о «полочанах» начальной летописи, у зборнику: «Древние славяне и их соседи». Изд-во «Наука», Москва, 1970, б. 127.

вала экономических и культурных связей с Киевской Русью»²⁴ й «что, несмотря на балтийский субстрат в прошлом, этническое самосознание населения Полотчины прочно тяготело к землям всей Руси, с которыми ее связывали общность территории, экономической жизни, языка и культуры», что, наряду с «будучи от Руси неотделимой, Полоцкая земля принимала живущее участие в сложении русской народности».²⁴ Аднак-жа, нягледзячы на гэту казуістку, зацігаваная вышэй канстантатацыя Аляксея далямэтральніа разыходзіцца з канцэпцыяй Абэцэдарскага.

Можна дадаць, што з гэтай канцэпцыяй Абэцэдарскага не пагаджаецца таксама сяняня даволі ўплывовы савецкі-расейскі гісторык В. Л. Янін. Прымыкаючы да тэорыі пра заходніяславянскае паходжаньне Крывічоў ды пра ўздел заходніябалтыцкіх Славяноў у заснаванні Ноўгараду, а таксама звязвартуючы ўгавагу на імкненіі полацкіх юнізёў пашырэнні межы свайго княства ў кірунку «кірвіцкіх» Пскова, Ноўгараду й Смаленску, у сваім супольным з М. Х. Аляшкousкім артыкуле ён, між іншага, піша ў вадпаведнай зносцы:

«Отметим также, что в наше время, говоря о Руси, историки обычно преумноживают значение Полоцка и противопоставляют только Киев и Новгород как два главных города. Между тем, с точки зрения героя Эймундовой саги, вся Русь делилась на три части — Новгород, Полоцк и Киев. В связи с этим понятно, почему в XI в. Софийские соборы имелись только в этих трех городах и нигде больше, что отражает соперничество трех центров даже в области церковного строительства».²⁴

Гісторыю Полацкага княства прафесар Абэцэдарскі наагул абыходзіць поўным маўчанынем. Заміж таго, каб хоць крху зазірнуць у гэту гісторыю, ён прапяцьвае паўтараць наступную зьбітую «праўду»:

«Палітычная гісторыя заходніх зямель Русі таксама была неадзельнай ад палітычнай гісторыі ўсіх Стараражытнарускіх дзяржав. У паходах кіеўскага князя Алега на Бізантію прымалі ўздел і войны заходнерускіх зямель. Пераможаная Бізантія была вымушана даць «уклады» (дані) шмат якім стараражытнарускім гарадам, у тым ліку і на Полацку. Жыхары заходніх зямель Русі ўзделнічалі ў абэрне паўднёвых землях Стараражытнарускай дзяржавы ад нападаў кочэнікай-печане-гаў. У 1068 г. кіяўляне, паўстаўшы супраць вялікага князя Ізяслава, пасадзілі на вялікакняжацкі прастол полацкага князя Ўсяслава» (бб. 12—13).

Тым-же часам, перш-наперш, няма ніякіх асноваў улуччаль Полацкага княства ў склад Кіеўскай Русі за часамі Алега (882—912) ці навет яшчэ раней. Такога паходу Алега на Бізантію ў 907 годзе, пра які тут кажа Абэцэдарскі, зусім не адбылося. Бізантыйскія кропніцы, якія занатоўвалі ўсе іншыя набегі Русі, пра гэты «пераможны» паход Алега ня знаюць, дыў у «Повесті временных лет» ён трапіў як фантазія летапісца, складзеная з элемэнтаў іншых набегаў на Бізантію тae-ж Русі й Баўгары.²⁵ Значыцца,

²⁴ Л. В. Алексеев. Полоцкая земля, б. 291.

^{24а} В. Л. Янін, М. Х. Алешковскій. Происхождение Новгорода (К постановке проблемы). История СССР, 1971, № 2, стр. 48.

²⁵ Irène Sorigier. Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle (I), Cahiers du monde russe et soviétique, vol. II, 1961 (Paris—La Haye), no. 3, pp. 329—331, 336—350.

не магло браць удзелу ў гэтым паходзе й Полацкае княства. З гэтае прычыны яно не магло й скарыстаць з тых «пераможных укладаў», якія быццам-бы тады былі накінутыя Алегам Бізантій. Сваім часам яшчэ А. А. Шахматаваў, дапушчаючы мягчымасць існавання нейкай гандлёвае ўмовы з 907 году, паставіў пад пытанне праўдзівасць гэтых «пераможных» паходаў Алега й ягоных «укладаў» з Бізантій ды давёў, што ўлуччэнне ў гэту афэру Полацку, Раствора й Любечу было звычайнім «домыслом соавітвія „Повести временных лет“». Пасыль да падобнае думкі прыышоў і савецкі гісторык А. Н. Насонав,²⁶ а зусім нядыўна паўтарыў яе іншы савецкі гісторык В. А. Кучкін, зазначаючы, што, прыкладам, Раствоў ня мог браць удзелу ў гэтым паходзе Алега ўжо толькі з тae прычыны, што тады ён яшчэ зусім не існаваў.

Дарэчы, за часамі Алега не існаваў таксама й Пераяслаў, аднак аўтар «Повести временных лет» улучае ѹ яго ў гэтыя Алегавы «ўклады». Таксама ў Любечы ніколі ня было «вялікага князя», але той-же аўтар, як у выпадку Полацку, Раствора, Пераяслава й Чарнігава (Ноўгарад наагул адсутнічае), і ў Любечы садзіць «вялікага князя» ды «ўзалежнівае ад Алега» «вялікіх князей» усіх гэтых гарадоў («по тем бо городом седяжу велиции князи под Оломгом суще»).

Трэба тут яшчэ нагадаць і пра той факт, што няма гутаркі пра Полацак у гандлёвых умовах Кіеўскай Русі з 912 і 944 гадоў; ня згадвае пра Полацак і бізантыйскі імп'яратар Канстантын Парфірагенэт, хоць у свайго ведамай працы ён і пераіначе ўсё залежны ад Кіева гарады. Дарэчы, у другой палаўніне X стагодзідзя Полацкае княства жыло сваім незалежным палітычным жыццём, пра што будзе гутарка ніжэй. Як вінік, незалежным яно было і ў першай палаўніне гэтага X стагодзідзя. Шмат якія савецкія гісторыкі, у тых ліку А. Н. Насонав, М. И. Артамонав і В. Т. Пашута,²⁸ канстатуюць, што за часамі Алега й пасыля Кіеўская Русь абымажоўвалася да земляў сціслася Кіеўшчыны і Ноўгародчыны. Ейны тэртыярныя ростры паўпадаюць толькі на часы княжання Святаслава Ігараўіча й ягонага сына Ўладзімера, пра што, між іншага, съветчыць і «Повесть временных лет». Для ранейшых часоў, прыкладам, Пашута дапушчае існаванне нейкага незалежнага дзяржаваўнага аўд'яднання («саюзу племяў») з цэнтрам у Полацку.

Між іншага, у «Повести временных лет» пра Полацак згадваецца яшчэ пад 862 годам, г. зн. раней княжання Алега. Тут ідзе гутарка пра тое, як Рурык быў пакліканы ў Ноўгарад да раздаўва «мужем своим гарды: овому Полотеску, овому Ростову, другому Белоозеру». Пад 980 годам знайдзены паведамленніца, што «бе бо Рогволод пришел из заморья» й «имяще власть свою в Полотеске». Як можам канстатаць, тут, фактычна, паўтараецца адна й тая-ж легенда пра «вараскае» валоданьне ў Полацку: і пакліканы «вараг»

²⁶ А. Н. Насонов. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. Изд-во АН СССР, Москва, 1951, б. 30.

²⁷ В. А. Кучкін. Ростово-Сузальская земля в X — первой трети XIII веков. История СССР, 1969, № 2, бб. 63—65.

²⁸ А. Н. Насонов. Цыт. праца; М. И. Артамонов. История хазар. Изд-во Гос. Эрмітажа, Ленинград, 1962; В. Т. Пашута. Особенности структуры Древнерусского государства, у кнізе: «Древнерусское государство и его международное значение». Изд-во «Наука», Москва 1965, бб. 77—127.

Рурык тут садзіць «свайго мужа» і Рогвалад прыходзіць «из заморья». Згадваеца таксама й пра той-жэ Раство, які, згодна В. А. Кучкіна, быў заснаваны толькі ў канцы X ці пачатку XI стагодзідзя. Зноў-жэ, гістарычна даведзена, што гэтак званыя Варагі-Русы асели на ўсходзе Эўропы куды раней, а гэта нідзе на пачатку IX стагодзідзя, пра што сведчатаць шмат якія кропіны, у tym ліку й кропіны арабскага паходжання.²⁹

Даводзіца толькі сцвівердзіць, што IX стагодзідзя — гэта даволі цёмыны перыяд у гісторыі ўсходніх Славянай, што прывяло да ўзынікнення розных дапушчаньняў, да ведамага змаганьня ў гісторыяграфіі між «арманістамі» і «антыарманістамі». Яшчэ цымнейшы быў ён для аўтара «Повесті временных лет». Не забываіма, што гэтую «повесть» ён пісаў на пачатку XII стагодзідзя, калі Кіеўская Русь перажывала агонію поўнага развалу. Маючы жаданні і заданні ратаваць ейную цэласць і «магутнасць», ён, бясспречна, узялляжняў ад Кіева з даўніх часоў усе землі ўсходніх Славянай, у tym ліку й Палацкае княства, тым больш, што гэтае княства сваёй незалежнасцю найболыш спрычынилася да развалу самое Кіеўскай Русі.

Выходзячы з гісторыі палітычна-тэрытарыяльнага росту Кіеўскай дзяржавы ў X стагодзідзі з факту незалежнасці Палацкага княства ў другой палавіне гэтага стагодзідзя, даводзіца таксама канстатаваць, што Палацкае княства было самастойным і раней. У другой палавіне X стагодзідзя ў Палацку князь Рагвалод. Ён быў гісторычна-рэзальчый асобай, бо пра яго шмат згадваеца ў летапісах ды сярод князёў Палацкага княства ў пазнейшы сустракаліся князі на імя Рагвалод. Пра першага гісторычна ведамага палацкага князя Рагвалода ў летапісах паведамляеца супяречліва. Гэтае супяречлівасць датычыцца й да ягонага канфлікту з нойгарарадзкім князем Уладзімерам. Летапісы гэтыя канфлікт адносяць да 980 году, і ён быўшым узынік з тae прычыны, што ў змаганьні Уладзімера з сваім братам кіеўскім князем Яраполкам Рагвалод схіліўся на бок Яраполка, пасватаўшы навет за яго дачку Рагнеду. У сувязі з гэтым Уладзімер напаў на Палацкае княства, забіў Рагвалода ѹ «сына его два», сілай забраў Рагнеду, тады перамог Яраполка. Схема гэтая выглядае даволі спрощанай, бо цяжка дапусцыць, каб Уладзімер адначасна моты выступіць і супраць Кіева, і супраць Палацку. Таксама ѹ гэтую схему неяк не ўплятаеца пазнейшая «міліаслівасць» Уладзімера — зварот Рагнедзе ««сынам» Палацкага княства, пры гэтым у вабставінах, калі гэтае «паланянка» ці звычайная «ваеннае здабыча» зрабіла замах на жыццё таго-жэ Уладзімера.

Калісьці яшчэ А. А. Шахматаў звязаў гэту сутычку Рагвалода з Уладзімерам з 970 годам.³⁰ Дарочы, і ў летапісах сустракаючыца асьветчаньні, што гэтае сутычка здарылася тады, калі Уладзімер быў яшчэ «дзіцем»,

²⁹ Henryk Paszkiewicz. The Making of the Russian Nation. Darton, Longman & Todd, London, 1963, pp. 151—177; Irène Sorlin. Opus cit., pp. 316—321; I de m. Le témoignage de Constantin VII Porphyrogénète sur l'état ethnique et politique de la Russie au début du Xe siècle, *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. VI, 1965, no. 2, pp. 180—183; А. П. Новосельцев. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв., у книзе: «Древнерусское государство и его международное значение», Москва, 1965, 56, 355—419.

³⁰ А. А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сюдах, С.-Петербург, 1908, 66, 173—175.

а ў канфлікце галоўную ролю адыграваў Дабрыня — дзядзька й ваявода Уладзімера. Яны й былі пакліканы ў Ноўгарод у 970 годзе. Расейскі гісторык XVIII стагодзідзя В. Н. Тацішчau, які карыстаўся летапісамі, у tym ліку адным із полацкіх летапісаў, што пасля загінулі (праудападобна, у пажары Масквы 1812 году), пісаў, што разгліданы тут канфлікт узынік у сувязі з tym, што полацкі князь Рагвалод «повоева волости новогородскіе».³¹ Гэтае магло здарыцца ў 971 годзе. У гэтым годзе кіеўскі князь Святаслаў Ігаравіч, бацька Уладзімера, у баўгарскім паходзе мусіў быў скапітульваць перад бізантыйскім імпраптарам ды загінуў ад Печанегау, варочаючыся ў Кіев. Гэтыя абставіны мог выкарыстаць Рагвалод, напаўшы на Ноўгарод. У гэтай вайне з Ноўгародам Рагвалод, праудападобна, і загінуў.

Палацкае княства, аднак, на сцяціла свае самастойнасці. Найбліжы праудападобна, што княжая ўлада ў ім перайшла да Рагнеды, якая, магчыма, была не дачкой, а жонкай Рагвалода. Ейным сынам быў Ізяслав, які адначасна быў адным з тых «двох сыноў» Рагвалода, што быццам-бы загінулі разам з бацькам. Як паведамляеца ў летапісах, гэты Ізяслав памёр у 1001 годзе, таксама ўжо маючы двух сыноў: Усяслава, што памёр у 1003, і Брачыслава. Гэты Усяслав згадваеца, як полацкі князь, што змушае ўгледжваць у ім дарослага чалавека. Дзецімі, што паміралі рана, tym больш дзецімі «правінціяльных» князей, звычайна кіеўскія летапісы не змаліміся. Усё гэта змушае адначасна ўжаваць і Ізяслава за куды стаўшыся, чымыс мог быць як сын Уладзімера Й Рагнеды, народжаны да пушчальна ў 981 годзе, г. зн. пасля гэтага званага звяяваньня Палацкага княства Уладзімерам і «паланенныя» Рагнеды ў 980 годзе. Аднесыць «паланенныя» Рагнеды да падзеі 971 году ѹ звязаць з гэтым годам і нараджэнне Ізяслава мы ня можам з прычыны маленства ў tym часе самога Уладзімера.

Таму дапушчальна, што пасля сымерці Рагвалода ў 971 годзе Рагнеда княжыла ў Палацку, у сувязі з чым, ужо будучы пры двары кіеўскага князя, яна исцінжалала тут галавы дзеянічала энергічна ці як «царьца». Пазней, калі Уладзімер перамог свайго брата Яраполка й прыдбаў славу моцнага князя Кіўскай Русі, дайшло да сужэнства Рагнеды з Уладзімерам. Сужэнства гэтае насліда больш палітычныя характеристыкі праудаўчала палітычна-днастичную вуню Палацкага княства з Кіеўскай дзяржавай. У Палацку аднак часова заставаўся княжыць сын Рагнеды — Ізяслав.³²

³¹ В. Н. Татищев. История Российской. Изд-во АН СССР, т. I, Москва-Ленінград, 1962 б. 111.

³² Ад нейкага часу парадненіне полацкага князя Ізяслава з кіеўскім князем Уладзімерам Святаславічам дый узялжнаныне Палацкага княства ад Кіева робіцца на аснове гэтак званай «печаткі Ізяслава Уладзімеравіча». Яна была знойдзеная ў Ноўгародзе пры археалагічных раскопках. На ёйным пароднім баку выступае стылізаваны малюнак, які нагадвае ведамы трывуз кіеўскіх князей (чыпэр існую тэорыя, што родавы знакі кіеўскіх князей сымбалізаваліся на трывузах, а сокалам). Ён складаецца з простых геаметрычных ліній, нагадваючы контуры будынкі, прастакутная страха якой спущчана ўніз. Утвораны гэтым трывузікавымі рагі выступаюць у форме вонкавых зубоў. Сярдні зуб, які крыху выступае ўперсе ѹ апушчаеца да ніжнай лініі будынкі, мае ўніз форму стылізаванага збанка, а ўперсе закончваеца крыжкам. Вонкавых гэтага малюнку ў верхній частцы пячаткі захаваліся літары О З О і Н З А С. На

Паслья 988 году, калі Уладзімер прыняў хрысціянства й ажаніўся зь бі-зантыйскай прынцесай, вярнулася ў Полацак і сама Рагнеда.

I Рагнеда вярнулася ў Полацак не таму, што быццам на просьбу баюраў («уже не убий ех детяты дела сего, но воздвигни отчину ея и даи еи с сыном своим») яна была выслана сюды самым Уладзімерам. Ня можна ўяўіць Уладзімера нагэтулькі сантъмональным, каб з прычыны сълёзаў «пала-нянкі» ці гэтага заступніцтва баюраў ён мог згадзіцца на адасабненіне ад Кіеўскай Русі Полацкага княства, раней «зазавёванага» ім. Уладзімер якраз і вызначаўся сваёй палітыкай узбуйненення Кіеўскай Русі і наданням апошній нейкае дзяржаўна-палітычнае цэласці. Калі ён, як гэта згадваеца

адваротным баку пячаткі таксама захаваліся лігаты ГРАД (апошніе Д больш нагадвае Л). Савецкія гісторыкі, асабліва В. Інін, уваажаюць, што гэты стылізаціі маюнаць «находзіць свое месца ў эволюціонізмі ряду знакоў ближайшых потомкоў Владимира Святославіча», а спалучэнні лігаты Н З А С ... ОЗ (О) як-бы адлюстроўвае імя Ізяслава. Аднак, першае, спалучэнні лігаты Н З А С не-я не нагадвае імя Ізяслава, бо ў Х—XIII стагоддзях лігата N значыла літару Н, а ня И. Другое, сам маюнаць пячаткі вельмі цяжка ўпіятаеца ў систому «ты-зубаў» кіеўскіх князёў. Найбольш ён можа адлюстроўваць контуры царквы ці «царскіх варотаў» у царкве, стылізаваную форму крыжку тышу Барысавых і Рагвалодавых камінёў або бізантыйскіх маністу, а проста можна быць скіданым знакам-подпісам. З націяжкай можна далацьці, што тое літары спалу-чонные запірады значыць імя Ізяслава. Але апошнім можа быць, прыкладам, Ізя-славу Яраславіч, што ў 1052—1054 гадох княжыў у Ноўгарадзе, або Ізяславу Мсціславічу, які, у выніку часовага падбіцы ў Кіевам Полацкага княства, у 1129—1132 гадох княжыў у Полацку, а пасля (1146—1154) быў вялікім кіеўскім князем. Ён быў чесна звязаны таксама з Ноўгарадам. Ягоны сын Яраслав у 1148—1154 гадох княжыў у гэтым Ноўгарадзе ды імя Ізяславу Мсціславічу дзе-сці калі 1148 году выдаў адміністратарную грамату, наўгародзкаму Панцирлеіманаву манастыру, пячатка якое можна быць тэй пячаткай, пра якую тут гаворка.

Дарэчы, усе дасловы ведамыя пячаткі сышоў Уладзімера Святаславіча, а таксама сыноў Яраслава Уладзімеравіча былі пячаткамі гэтак званага «греко-рускага тایпа». На іх авалязкава быў адбітак вобразу таго ці іншага съяця, імя якога адпавядала хрышчонаму імю таго ці іншага князя зі славіцкіх князёў; на гэтых пячатках адбівалася таксама й адпаведнае паганскае імя. Ад-нæk усе напісы на іх былі ў грецкай мове. Гэтым тыпам пячаткі карыстаўся ішчэ Уладзімер Манамах, што княжыў у Кіеве ў 1113—1125 гадох. Толькі вы-раз «Господи, помози рабу своему...» ён пачаў адбіваць у славіцкай мове. Як-же ў гэтым выпадку на пячатках полацкага князя Ізяслава — гэтага «сына Уладзімера І Рагнеды» — маглі звяяцца напісы ў славінскай мове? Ён-же жыў у атмасферах найблізовых бізантыйскіх культурных і палітычных уплы-ваў і больш, чымся Уладзімер Манамах, павінен быў карыстацца гэтай пячат-кай «греко-рускага тایпа», пячаткай, агульной у тым часе для ўсіх кіеўскіх князёў.

Найбольш праўдападобна, што гэтая пячатка, якая быццам-бы «принадле-жала старшему сыну Владимира Святославіча — Ізяславу, который жил в последней трети X в. и книжал в Полоцке», проста была пячаткай Вялікага Ноў-гараду. «Вялікім» ён пачаў звяяцца крыху пасльей — ад XII і асабліва ад XIII стагоддзя, што й адлюстравалася на ягоных пячатках гэтага часу: «Печать Ве-ликого Новагорода» з рыцарам, зверамі ці з птушкай на пярэднім баку пяча-так. Крыху ранейшай пячаткай Ноўгараду магла быць гэтая пячатка з стыліза-ваннымі контурамі царквы ці «царскіх варотаў» у саборы, пры гэтым яцца з напісам на адваротным баку: ГРАД ці, калі дадаць зацертыя часам літары, — НОВОГРАД.

У летапісах, звяятрнай Рагнедзе ёйную «отчину», дык на гэта павінны былі быць нейкія паважныя прычыны.

Як-бы там ня было раней, але даводзіцца сцьвердзіць, што паслья звароту Рагнеды ў Полацак Полацкага княства жыве сваім самастойным жыццём, бо, як згадваеца ў летапісах, «и оттоле мечь взимают Рогво-ложі внуки противу Ярославим внуком». Тым больш яно было незалеж-ным у часе княжання Брачыслава Ізяславіча (1003—1044), хоць прафэсар Абэцэдарскі ўтлёнівае пра адваротнае. Гэты князь у 1021 годзе здабыў Ноўгарад, у сувязі з чым ён сутыкнуўся з кіеўскім князем Яраславам Ула-дзімеравічам, які сікітшаўся з даламогай Ноўгараду. У летапісах кіеўскага паходжання паведамляеца, што ў сутычцы на раце Судаміры Яраславай перамог Брачыслава й вызваліў захопленых Брачыславам ноўгарадзцаў. Летапісы ноўгарадзкага паходжання далаюць, што тады-ж, відаць на полі бітвы, была зробленая згода, у выніку якой Яраслава «даў» Брачы-славу гарады Ўсьцялі і Віцебск за пратапанову «буди же со мною за один». I далей сцьвярджаеца ў летапісах ноўгарадзкага паходжання: «И вос-ваша Брачыслав с великим князем с Ярославом вся дни жизни его своего».

Выходзячы з гэтых кароценькіх летапісных вестак, гісторыкі, у тым ліку, відаць, і Абэцэдарскі, ствараюць ізлную тэорыю пра залежнасць у тым часе Полацкага княства ѹ самога Брачыслава ад Кіева. Калі-ж добра пра чытатэць, дык з гэтых вестак вынікае наступнае. Кіеўскія летапісы згад-ваюць толькі пра перамогу Ярослава над Брачыславам і больш ні слова. Але, як вынікае з ноўгарадзкіх летапісаў, у гэтым выпадку наагул ня было якіх-колечкоў перамогі. Наадварот — Яраслава мусіў алстуціві Брачыславу гарады Ўсьцялі і Віцебск, праўдаладобна, захопленыя ім крыху раней, а можа, нават, у гэтай вайне, пра якую тут гаворыцца. За гэту ён атрымаў палоненых Брачыславам ноўгарадзцаў і, магчыма, згоду «быти за один», г. зн. быць у саюзе, што абсалютна не гаворыць пра падпрарадкаваньне, але пра сужніцтвё й падтрыманне. Выніз: «И воеваша Брачыслав с вели-ким князем с Ярославом вся дни жизни его своего» звесімі цвямяні. Ваяваў Бра-чыслав у супраце Яраслава або ў саюзе з гэтым Яраславам супраце кагосці іншага? У летапісах ня згадваеца ні пра тое, ні пра другое.

Палітычна незалежнасць Полацкага княства пры Ўсяславе Брачы-славічу (1044—1101) бадай не аспрэчваецца нівотным паважным савецкім гісторыкам, дык як можна яе аспрэчваць, калі эпоха Ўсяслава Чарадзея харктарызуецца войнай Полацкага княства з Кіеўскай Русіяй, у якіх Кіеў не атрымаў перамогі. Паслы-ж, а гэта ў першай палаўні XII стаго-дзялля, настаў поўны развал Кіеўскай Русі, з якой выдзеліліся іншыя незалежныя княствы — дзяржавы тыпу заходнезўрапейскіх каралеўстваў, як іх называе акадэмік Б. А. Рыбакоў.

Як мы маглі бачыць з пададзенасцю цытаты, прафэсар Абэцэдарскі вы-карыстоўвае факт абраныні Ўсяслава Чарадзея ў 1068 годзе на пасад вя-лікага кіеўскага князя, каб паказаць «дынастычную» й «дзяржавна-палі-тычную» суполнасць Полацкага княства з Кіеўскай Русіяй. Ён аднак ня кажа, як гэта здарылася ды як сам Ўсяславу ставіўся да кіеўскага «за-латога пасаду». Уся-ж гэтая гісторыя выглядае гэтак: паслья бітвы 1067 году на раце Нямізе Ўсяслав быў запрошаны кааліцыйнай кіеўскіх князёў узяць удзел у мірных перамовах за Дняпроў калі Воршы. Прыбыўшы

туды, зрадніцкім спосабам Усяслаў з двумя сынамі быў скхоплены тут і адвезены ў Кіеў. У часе забурэння кіл'ялянаў супраць свайго князя Ізяслава Яраславіча Усяслаў Чарадзей быў высечаны з поруби і ўзыведзены на вялікакняжы пасад. Аднак, як, прыкладам, канстатаўш аўтар «Слова о полку Игореве», у Кіеве Усяслаў «чую званы Святой Софії Полацкай», г. зн., калі перакласыці ў простую мову, лятуцей пра зварот у родны Полацак. Нагода да гэтага здарылася, калі выгнанец Ізяславу з польскай дапамогай падышоў да Кіева. Ня ўступіўши навету ў бітву й пакінуўши кіеўскую войска на волю долі, Усяслаў зъянрнуўся ў Полацак. Калі-б Усяслаў Чарадзей гэтак быў зачараваны «залатым» кіеўскім пасадам і да таго-ж «спадчайнай», дылк напэўна ён памерыўся-б сілаю зь Ізяславам і ягоным польскім саюзнікам, бо ён ня быў з палахлівых, за што ўвайшоў у легенды й быў апіяняны Баянам.

Таксама, у летапісах някіх ведамак пра гэтак званую матар'яльнную залежнасць Полацкага княства ад Кієва як за часамі Уладзімера Святаславіча, так і пасля. У тых часах палітычная залежнасць вызначалася першым чынам складанынем даніны ў скарб кіеўскага князя й ваенным падтрыманьнем апошнінга. Аднак гэтае даніны Полацкага княства ніколі не плаціла Кіеву, не памагала яно яму й войскам. Вынятак — уздзел Усяслава Чарадзе ў 1060 годзе ў паходзе кіеўскіх князей супраць Полаўцаў (Торкаў). Але тут можна гаварыць пра звычайную ваенную дапамогу, а не пра «фэудальную залежнасць» Полацкага княства ад Кіева. Залежнасць паасобных земляў ад Кіева вызначалася яшчэ абсаджаньнем гэтых земляў намеснікамі вялікага кіеўскага князя (звычайна ягонымі сынамі) ды іхнім зъмяшчаннем з прыходам да ўлады новага вялікага князя. Адным словам, практыкавалася гэтак званая рататыза гэтых намеснікаў, пры гэтым і згодна іхнага «старшынства». Яны заўсёды перамігчаліся як пасля съмеркі аднага з іх, так і пасля съмеркі вялікага кіеўскага князя. Гэтая практыка аднак не датычылася да Полацкага княства. Гэтая простае рэчы, што так яскрава адкідае канцепцыю пра палітычную залежнасць Полацкага княства ад Кіева, таксама не заўважыў прафэсар Абэцэдарскі.

Таму можна з пшоўнай сказаць, што занатаваныя ў летапісах палітычныя прэтэнзіі Кіева да Полацкага княства, у тым ліку й выстаўленыя полацкага князя Ізяслава ў якасці сына Уладзімера Святаславіча, былі вынаходзтвам летапісцаў пачатку XII стагодзідзя, калі Кіеўская Русь стаяла на парозе поўнага развалу й тым-жа часам узмоцнілася ейная агресія супраць Полацкага княства або ягоных паасобных земляў.

Тут трэба падчыркнуць, што тагачаснае Полацкага княства не абыходзілася да сініхшыя сыцісле Полаччыны, як гэта намагаюцца прадставіць савецкія гісторыкі, у тым ліку й Л. В. Аляксееў у сваёй згадванай вышэй працы «Полацкая замяла». Апрача сыцісле Полаччыны, да якое тады належылі таксама Дзэльвінск, Рэжыца, Люцын, Себеж і Невель, у Полацкага княства ўходзілі яшчэ землі: Усьвіяціна й Віцебшчына да возвара Каспля на ўсходзе; пасльезшыя Магілеўшчына й Рагачэўшчына да Дняпра й да ўтоку Бярэзіны ў Дняпро; Бабруйшчына й Меншчына да Слуцку й Капыля; Слонімшчына, Ваўкавышчына, Горадзеншчына й пасльезшай Беласточчына, а таксама Наваградчына, Вялейшчына ды, праўда-

падобна, й Віленшчына. Апрача таго, валоданыні Полацкага княства заглыблаліся ў сініхшыю Ладзівію ўздоўж Дзьвіны, і ад яго залежылі таксама старажытныя Ліцьвіны.

Пералічаныя тут заходнія беларускія землі ў гістарыграфіі розных кірункаў звычайна выключаюцца із складу Полацкага княства ды далучаюцца да Кіеўскай Русі. Этае робіцца галоўна на аснове таго, што ў XIII стагодзідзі з гэтых землі прэтэндавала Галіцка-Валынскае княства, а таксама што ў паходзе 1127 году злучаных сілаў Кіеўскай Русі супраць Полацкага княства прыняў уздел «Всеволодка из Городна» (у Ляўрэнцеўскім і Гіпацеўскім летапісах ён называецца яшчэ, як «Всеволодко из Городка» й «Всеволодко Городецкій»). Каліспі ѿтже ўкраінскі гісторык М. Грушэўскі пісаў у «Гісторыі Украіны-Русі», што гэты Усевалодка, сын Давіда Гаравіча, княжыў на ў Горадні над Нёмнам, а ў Горадні, што ляжала на паўдні ад Прывіпи. Разам з Дубровіцай яе якраз і атрымаў гэты Усевалодка Давідавіч. Гэтая Горадна — гэта цяпер мястэчка ці вёска Гарадна, што ляжыць на ўзмежжы БССР на аднолькавай адлегласці ад Століна і Дубровіцы. Як гэта бачна зь гістарычнай карты ВКЛ, складзенай польскім гісторыкам Янам Якубоўскім, пад назовам Горадня (Городно) у XVI стагодзідзі яна была яшчэ невялікім гарадком.³³

Дарэчы, як сцьвярдждаеца ў летапісах, гэты Усевалодка Давідавіч быў падручным вялікага кіеўскага князя, г. зн. плаўнасцяй залежыў ад яго й прыходзіў яму на дапамогу пры першым пакліканні. Гэтага аднак не магло-б быць, калі-б Усевалодка запраўды княжыў у Горадні над Нёмнам.

Аўтар «Слова о полку Игореве» таксама згадвае пра «городенскія трубы», якія апілаквалі князя Ізяслава й ягоную дружыну, што былі «притрепаны літвінскіми мечы». Але гэты Ізяслав ў тут выразна выступае сынам полацкага князя Васількі й прайнукам «слáунага дзеда» Усяслава Чарадзея. Уладзімер Пічта ў сваёй працы «Полацка-Менскага княства», што была зъмешчаная ў «Очерках истории СССР» выданнія 1953 году, таксама пісаў, што яшчэ ў 1102 годзе полацкі князь Барыс Усяславіч ваяваў супраць Яцвягі. Паход гэты ён мог ужыццёвіць, маючи толькі за сабой моцнае заплечча, і магчыма з тae-ж Горадні. З свайго боку Пётра Дусбурскі ў сваёй «Прускай хроніцы» сцьвярдждаў, што ў 1221 годзе «Рутэны» напалі на прускі горад Рагніту й доўга трymалі тут аблогу.³⁴ Дарэчы, і Адам Бременскі, які напісаў сваю хроніку калі 1075 году, таксама гэтых Рутэнай ці Ruzzos памяшчай на мяжы з Прусамі.³⁵

Згадваючы пра гэтае паведамленыне Пётры Дусбурскага, савецкі гісторык В. Т. Пашута, не знойшоўш якіх-колечы вестак пра пранікненне на межы старажытнае Пруссіі Галіцка-Валынскага княства, абегла зазначае, што «вероятно» паход супраць Рагніты быў зарганізаваны «смолен-

³³ Jan Jakubowski. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku. Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków, 1928.

³⁴ „Scriptores Rerum Prussicarum“. Herausgegeben von Dr. Theodor Hirsch, Dr. Max Töppen und Dr. Ernst Strehlke, Band I, Leipzig, 1861, p. 133.

³⁵ Adam Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum. Editio altera, Hannoverae, 1876, pp. 165–166.

скими князьями».³⁶ Можна, ведама, далучыць скоды яшчэ і «владимиро-суздольскіх» князёў, але, як съцвярджаў той-жэ Пётра Дубурскага, гэты горад Рагніта ляжаў на ўзымежжы з «Рускім каралеўствам» дыў сама Пруся міжвалася зь «зямлёй Рутоніяй». Тэрмін «Рутонія» нас не павінен бынтэжыць, бо, прыкладам, і Генрых Лівенскі ў сваёй ведамай хроніцы называе Полацкае княства «Рускім каралеўствам».

Што-ж да згадваных вышэй прэтэнзій Галіцка-Валынскага княства на заходнія беларускія землі, дыў тут можна канстатаваць наступнае. У летапісах нямінях вестак пра гэтыя прэтэнзіі пры канцы XII і на пачатку XIII стагодзьдзя. Затое ў іх паведамляеца, што тады тут княжылі незалежныя князі — Ізяслав Наваградзкі, Глеб Ваўкавыскі, Ізяслав Сысласці, якія якраз прынялі актыўны ўздел у станаўленны малаадога Вялікага Княства Літоўскага. Праўда, гэтыя прэтэнзіі Галіцка-Валынскага княства на заходнія беларускія землі выявіліся ў часе ўзынілася вайны між галіцка-валынскім князем Данілам Раманавічам і Міндоўгам, а таксама ў часе паходу супраць ВКЛ у 1258—1259 і 1276—1277 гадох татара-мангольскіх ваяводу Бурундую й Мамшэю. Аднак-жэ з гэтых падзеяў чыста агрэсіўнага характару неяк не выпадае, дыў неяглична выводзіць нейкую папярэднюю «прыналежнасць».

Адным словам, тагачаснае Полацкае княства — гэта даволі вялікае па палітычна мноцнае гаспадарства. Тому яно ні толькі магло захаваць сваю незалежнасць, але так-же магло й палітычна спаборнічаць з Кіеўскай Руссю. Праўда, пасыль съмерці Усяслава Чарадзея, які, як і ў выпадку Кіеўскай Русі, падзяліў паасобных землі істата княства між свайм сынаўмі, Полацкае княства ўвайшло ў паласу размыжавання на мясцовыя княствы. Гэта найперш і прывяло да ведамага ў гісторыі эпізода 1127—1132 гадоў. Тады менскі князь Глеб Усяславіч на собскую руку ў 1104 годзе пачаў даволі амбітны канфлікт (імкнуўся пашырыць Менскага княства за кошт валоданняй кіеўскіх князёў), які аднак скончыўся ў 1119 годзе ягоным палоненнем, замардаваннем у Кіеве ды далучэннем Менскага княства да Кіеўскай Русі. Крыху пасыль, а гэта ў 1127 годзе, злучаныя сілы Кіеўскай Русі лігаральна з усіх бакоў — зь Кіева, Чарнігава й Курскага, Уладзімера (Валынскага), Турава й згаданыя вышэй Горадні, а таксама Ноўгараду й Смаленску — нарашце дабраліся да самога сцрца Полацкага княства. Аднак і гэты агульны «рускі» паход супраць «Крэвічоў» тады яшчэ скончыўся кампрамісам: з згоды палачанаў вялікі князь полацкі Давід Усяславіч быў заменены іншым князем — Рагвалодам Усяславічам, а apoшні павінен быў узяць на сябе нейкія забавязанын адносна Кіеўскай Русі. Мы нічога на ведаем пра гэтыя забавязаныні; ведама толькі, што Й Рагвалод Усяславіч адмовіўся ўзяць уздел у паходзе кіеўскага вялікага князя Міціслава Уладзімеравіча супраць Полаўцаў. У выніку apoшні зарганізаў у 1129 годзе новы паход супраць Полацкага княства, які закончыўся здабыццём Полацку, палаценнем некаторых полацкіх князёў і іхнім выгнаннем у Канстантынопаль ці, фактычна, продажам тут у няволінцца. Гэта здарылася з думі сынаўмі Рагвалода, а таксама з Давідам, Расціславам і Святаславам Усяславічамі, іхнімі жонкамі й дзецімі. Сам Рагвалод Усяславіч, праўдападобна, тады загінуў на полі

бітвы. У Полацку часова запанавалі стаўленынікі Кіева, аднак ужо ў 1132 годзе, відаць у сувязі зь съмерціяй вялікага кіеўскага князя Міціслава Уладзімеравіча, гэтыя стаўленынікі былі выгнаныя з Полацку, а за вялікага князя тут быў абраны Васіль Святаславіч — сын вывезенага ў Канстантынопаль Святаслава Усяславіча. Недзе неўзабаве паслы 1135 году было вызваленае таксама й Менскага княства. Гэтак хутка скончылася «феўдальная залежнасць» Полацкага княства ад «агульнарускай дзяржавы» — Кіеўскай Русі.

Як-жэ ў съвяtle пералічаных вышэй, запраўды незапіречных ці, паводле прафэсара Абэцэдарскага, «неабвержных» фактў можна цвердзіць і цвердзіць катэгорычна, што ў мінулым беларускі народ ня меў свае дзяржавы — съвятыні?

Яшчэ больш парадаксальнае цвердзяньне, быццам «старажытнарускай дзяржавы супольнасць» практычнае свой існаваныне ў XII—XIII стагодзьдзях, калі ў затраўдніцы ад старое Кіеўскага Русі заставалася адно ейнае імя, і больш нічога. На мениш парадаксальнна таксама ўважаць Кіеўскую Русь X—XI стагодзьдзяў, калі яна была ў энімі сваёго палітычнага роскоўту, за нейкую аднаўлітвенную ці цэнтралізаваную дзяржаву, перад чым, між іншага, перасыцерагаў у сваёй апошняй працы згаданы вышэй савецкі гісторык А. Н. Насонаў (памёр у 1965 годзе).³⁷ Такой яна ня была ўжо хоць-бы дзеля таго, што залежнасць ад яе паасобных ейных земліў вызначалася выплачваным адпаведнае дадыны й вайскоўскай дапамагой. Далей за гэтых тады ня ѹшла кіеўская адміністрацыя. Да-рэчы, гісторыя адносінаў між съцілі Кіеўскім і Чарнігавскім княствамі таксама не дазваляе гаварыць пра нейкі там «цэнтралізм».

Прафэсару Абэцэдарскаму выпадала-да таксама прасачыць, да якое тэртыорыі тарнаваўся назоў «Русь». Навет у савецкай гісторыяграфіі (праўда, у спэцыяльных працах) агульна прызнаецца, што назоў гэты, звязаны з дзяржавынасцю, датычыў толькі да Сярэдняе Прыднепропоўшчыны з цэнтрамі Кіеў—Чарнігав—Пераслаў.

Што-ж да Полацкага княства, дыў яно звичайна называлася як зямля Крэвічоў або Палачанаў. Гэтак, прыкладам, у «Лаўрэнцьеўскім і Гілаеўскім летапісах» пад 1127 годам съцвярджаецца: «В то же лето послы князь Міціслав братью свою на Крэвичи четырьмя путі». У Гілаеўскім летапісе таксама паведамляеца, пад 1140 годам: «В то же время взидоста княжича два ис Царягорода, заточены были Міціславом великим князем Киевъским, зане не бехут его воли и не слышауть его, коли я зовьшеть в Русскую землю в помощь», і крэвіч далей: «посла по Крэвичъстен князе по Давида по Ростислава и Святослава и Рогволодича два и усажу у три лодъи и поточи и Царюграду за неслушание их, и мужа свои посажа по городом их»; ці пад 1162 годам: «Том же лете Рюрик и Святополк Георгевичи Туроўскіи... и с Крэвіскими князьми идоша к Случкому на Володимера на Міціславича».

Адначасна прафэсар Абэцэдарскі цвердзіць, што за часамі Кіеўскай Русі ўжо існавала «адзіная старажытнаруская народнасць», якую ён

³⁶ А. Н. Насонов. История русского летописания XI — начала XVIII века. Изд-во «Наука», Москва, 1969, б. 78.

³⁷ В. Т. Пашута. Образование Литовского государства. Изд-во АН СССР, Москва, 1959, б. 400.

часамі называе й «адзінай усходніяславянскай народнасцій». Хочь Абэцдарскі зазначае, што «Русь „рускую“ народнасць тых даўніх часоў нельгат атоесамліваць ні з рускай (вялікаруской), ні з украінскай, ні з беларускай народнасцю», агульная ягоная тэндэнцыя выступае даволі выразна.³⁸ А реч у тым, што пры дапамозе гэтага містычнае «адзінае старажытнарускасе народнасці» савецкая гісторыяграфія фактычна «намагае іца звліквідаваць узьніклую «гістарычную ненармальнасць» існавання ў сучаснасці беларускага і ўкраінскага народу. Бы, згодна тэндэнцыі гэтай гістарыяграфіі, іхнае месца павінна быць «у общерусском народе», пад якім разумееца толькі расейскі народ і які беспасярдна выводзіцца з тэй «древнерускай народности». Праўда, калі трывмацца нейкае навуковае ці лягічнае пасълядоўнасці, дык тую «старажытнарускую народнасць» выпадала-бы найперш звязвацца з сучасным украінскім народам. Наагул канцепцыя пра «адзіную старажытнарускую народнасць», узятая ў прынцыпі і перанесеная ў сучаснасць у якасці політычнага аргументу, магла-бы лёгка тарнавацца, прыкладам, да Італіянаў, Гішпанцаў, Французаў. Румынаў у тым сэнсе, што сучасныя Італіянцы таксама маглі-бы прыгадаць іншым пра свае «гістарычна-нацыянальныя» праваў. А як-ж, усе гэтыя народы ў мінулым тварылі супольную «старажытнарымлянскую дзяржаву» й агульную «старажытнарымлянскую народнасць», а прасьцей — італьянскую нацыянальную й дзяржаўную «старажытнасць».

Згадвалі ўжо намі Б. А. Рыбакоў, прыкладам, станаўленне гэтага «адзінае старажытнарускасе народнасці» адносіць недзе да VI—IX стагодзідзяў. Аднак, карыстаючыся рознымі апэрацыямі, ён і станаўленне Кіеўскай Русі пераносіць у тия-ж VI—IX стагодзідзі, уключаючы ўсе — дзесяці пры канцы VIII ці ад пачатку IX стагодзідзі — і Полацкае княстві. Гэтую думку Рыбакова паўтарае ў власноўным прафесар Абэцдарскі, цвердзячы, што «у першяд разлажэння першабытнаабшчыннага ладу і ўтварэння класавага грамадства (VI—VIII ст.) на тэрыторыі Усходняй Еўропы адбывалася фарміраванне адзінай усходніяславянскай народнасці, якая атрымала назыву Русь». Аднак паводле Абэцдарскага, «Старажытнаруская (Кіеўская) дзяржава, у склад якой уваходзі і землі крывічоў (палачан), дрэвігіноў, радзімічаў, склаўшы заходнюю частку яе» толькі «утварылася ў канцы IX стагодзідзя», што й «паскорыла фарміраванне старажытнарускай народнасці, садзейнічала ўмацаванню яе адзінства». Зазначым, што паводле Рыбакова поўнасцю складзеная «старажытнарускасе народнасці» ужо існавала ад пачатку IX стагодзідзя. Адных словам, «фарміраванье» гэтага «старажытнарускасе народнасці» Абэцдарскі адносіць да эпохі, калі яшчэ, паводле ягонага цверджаўнія, не магло быць і мовы пра йснаванье «Старажытнарускасе народнасці». Калі-ж зрабіць гістарычную папраўку ды аднесці дзяржаўна-тэрытар'яльнную кансалідацыю Кіеўскай Русі да эпохі Уладзімера Святаславіча, г. зн. на канец X стагодзідзя, дык з тэтым канчатковым «фарміраваннем старажытнарускасе народнасці» пра-

фесар Абэцдарскі зноў пасыпляшаўся на цэлае стагодзідзе. Паводле савецка-марксystаўскай канцепцыі, народнасць або народ — гэта прадукт клясаўага распластавання грамадзтва й згуртавання апошняга ў моцнай палітычна-дзяржаўнай арганізацыі. А з гэтага ві角度看, што й утварэнне «адзінае старажытнарускасе народнасці» можна аднесці хіба толькі да эпохі канца X і цэлага XI стагодзідзя, калі Кіеўская Русь вызначылася як нейкая палітычна-дзяржаўная цэльсць. Але-як і ў гэтым выпадку на траўба забывацца пра слабасць палітычных і эканамічных сувязяў між ейнымі паасобнымі землямі, пра кволасць ейнае палітычна-дзяржаўнае структуры наагул. Ня траўба забывацца таксама, што побач з Кіеўскай Русій незалежна ад яе тут існавала таксама іншая палітычна-дзяржаўная арганізацыя — Полацкае княства.

Вышый мы цыталі ведамага савецкага гісторыка П. Н. Трацьцякова. Ягоная праца «У истоках древнерусской народности» зьяўляецца, можна сказаць, апошнім словам савецкай гістарыяграфіі ў выпадку разгляданае тут праблемы. І вось што канстатуе Трацьцякоў:

«Не следует думать, что сложение древнерусской народности полностью завершилось сразу после образования Древнерусского государства. На первых порах средневековая народность являлась общинностью весьма относительной: еще долго оказывалось своеобразие ее компонентов. Не только языковые особенности, связанные с древними диалектами различных славянских группировок и неодинаковым неславянским субстратом, не только специфические черты культуры, бытowego уклада и религиозных представлений, унаследованные от прошлого, но и конкретные особенности в развитии общественного строя и различные хозяйствственные традиции в первое время так или иначе отличали друг от друга отдельные части, формирующейся древнерусской народности. Поэтому древнерусское население далеко не сразу стало воспринимать себя в качестве единой народности. Не только в IX—X вв., но в XI—XII вв. Русью, Русской землей называлася обычно лишь сравнительно небольшая область в пределах Среднего Поднепровья, лежащая вокруг трех городов: Киева, Чернигова и Переяславля-Русского. Население других земель — галицких, смоленских, новгородских, залесских — русским первоначально не называлось... Лишь позднее, после значительных изменений в жизни Древнерусского государства, прежде всего вместе с укреплением феодальных порядков и возникновением новой исторической обстановки, вызвавшей перемещением центра Руси и больших масс населения из Среднего Поднепровья на север, именование Русь распространилось на все древнерусские земли, их население повсеместно стало считать себя русским.

В последующие столетия представление о единстве русской (древнерусской) народности продолжало все более и более крепнуть. И это происходило уже в период, когда Древнерусское государство стало дробиться на части, вступило в полосу политической феодальной раздробленности. Разве это не прекрасная иллюстрация того, что сложение народности и история государства — хотя и связанные друг с другом, но все же особые процессы?»³⁹

³⁸ П. Н. Третьяков. Цыт. праца, бб. 9—10.

Вытрымка даволі доўгая, але яна вартая таго, каб зачытаваць яе поўнасцю. Трашыякоў, як можам канстатаўваць, не згаджаеца з алтынізмам прафэсара Абэцэдарскага, які, між іншага, мочын падсечаны таксама «балскай тэорыяй», якую разьвівае В. В. Сядоў. Што да асьветчанінкі П. Н. Трашыякоў, быццам «древнерусская народнасць», усьведамленыне ёю «рускага единства» складаюцца толькі ў эпоху «феодальнай раздробленности» ды зь «перемещением центра Русі на север», дык тут заўажаюцца мочынныя нацяжкі, спалучаныя з тэнденцыяй перакінцца мосцік ад таго «древнерусскага единства» да такога-ж «общерусскага единства» ў сучаснасці.

Іспавядніне вынайдзене ім «адзінае старажытнарускага народнасці» прафэсар Абэцэдарскі намагаецца падмацаваць яшчэ гэтак званай агульнасцій тэрыторыі, мовы, культуры й навет рэлігіі. Агульнасць тэрыторыі ў пэўнай ступені пакрываеца дзяржавай супольнасцій, і гэтае пытанніе разглядалася вышын. Агульнасць рэлігіі, хоць яна й мае нейкі ўплыў на нацыянальную кансалідацыю народаў, трэба тут выключыць чоку толькі з тae прычыны, каб не адміністраваць «адзінага» народу ў катапіцкай Эўропе й не распісці «старажытнарускую народнасць» у бізантыйска-праваслаўнай атмасфэры.

Застаенца яшчэ аргумент пра агульнасць мовы й культуры. Пра агульнасць мовы цяжка сказаць штосяці канкрэтнае, бо з тых далёкіх часоў вельмі мала захавалася пісаных помнікаў дыў то ў штучнай царкоўнаславянскай мове. Занатаваныя пасыль ў гэтых кропніцах некаторыя народныя моўныя асаблівасці не маглі паўстаць, як канстатуюць мававеды, у XIII—XIV стагодзінях, а належака да куды ранейшых часоў. Дарэчы, мова ўсіх славянскіх народаў тады яшчэ не вызначалася сваёй паследнейшай разнастайнасцю.

Тое самае можна сказаць і пра агульнасць культуры. Культура, яя ў прыклад мове, — рэч агульналюдзкая. Для ўсіх народаў, калі яны неадмежаваныя толькі нейкай штучнай заслонай, яна развіваеца паводле натуральнага прынцыпу прыліву й адліву мора. Гэтак званая народная культура — народныя песні, казкі, паданні, звязы, танцы, народная філязофія, і г. д. — для гэтых часоў праста нязадамаема. Калі-ж дапусціць, што культура гэтая найбольш традыцыйная й захоўвае ў сабе найбольш старадаўнасці, дык у гэтым выпадку трэба загадзя адмовіцца ад канцепцыі «адзінае старажытнарускага народнасці». Пры намаганын-ж знайсці нейкую самабытную й агульную культуру для гэтага «старажытнарускага народнасці» прафэсар Абэцэдарскому выпадала-б неіх устрыніць, прыкладам, і тагачасныя культурныя асаблівасці тae-ж Заходнія Эўропы. Магчымы, і тут прытарнавалася-б тая-ж канцепцыя пра нейкую «адзінouю старажытназдоходнія ўрапейскую народнасць»?

Наагул, як вынікае, тут мы маєм дачыненне з звычайнym палітычным апартуізмам, бо ў наступным раздзеле свае брошуры, прысьвечаным Вялікаму Княству Літоўскаму, прафэсар Абэцэдарскі шмат разоў назначае, што нацыянальны атзнакай дзяржавы й народу, які ў ёй пачнё, якія можгучы, быць ні сама дзяржава й агульнасць тэрыторыі, ні сам народ і янона мова, культура й, тым больш, рэлігія.

«ЦІ ЙСНАВАЛА У МІНУЛЫМ БЕЛАРУСКАЯ ДЗЯРЖАВА?»

Гэтак загалоўлены другі раздзел (бб. 17—41) брошуры прафэсара Абэцэдарскага, у якім аўтар «аналізуе» праблему нацыянальнага харктару Вялікага Княства Літоўскага. З гэтага ягона «аналізу» вынікае, што «нікіх доказаў існавання ў мінулым беларускай дзяржавы быўлія гітлероўскія паслагучыя ня маюць, а тое, што яны выдаюць за доказы, з'яўліенца бессароннай хлусніці» (б. 32). Катэгарычна выніова Абэцэдарскага: «Да Вялікай Каstryчніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі ніколі ня было беларускай дзяржаваўнасці» (б. 40), і кропка. І тут, ведама, ягоныя аргументы абмажкоўваюцца пераважна ды запазычнае буднае лаінкі.

Найперш прафэсар Абэцэдарскі развязвае сваю канцепцыю пра тое, што ні этнічны склад жыхарства, ні мова «ніколі не з'яўлялася атзнакай дзяржавы». Як вынікае з далейшых ягоных разважаньняў, гэтай «адзнакай дзяржавы» ў тым больш нацыянальнае дзяржаваўніцтва ня могуць быць таксама ні культура, ні тэрыторыя, ні сам народ. Тут ён, ведама, выходзіць з марксісткайскай фразеалёгіі, паводле якой дзяржава — гэта «прадукт і прайава няпрыміримасці клясавых супарэчнасцяў», што яна, будучы «дзяржавай эксплатататараў», ня можа «супадаць непасядзіць з насељніцтвам», і г. д. Адпаведна Вялікае Княства Літоўскае, як падырквавае Абэцэдарскі, было «дзяржавай літоўскіх феадалаў» (г. зн. летувіскіх фэўдалаў, паводле Абэцэдарскага). Яно навет ня было дзяржавай летувіскага народа. Што-ж да беларускасці гэтася дзяржавы ў сучасным значэнні, дык, цвердзіц Абэцэдарскі, «і дзяржавы беларускіх прыгоннікаў-феадалаў у мінулым не было».

Было-б стратай часу падрабязна запыніцца каля гэтася канцепцыі. Зазначым толькі, што прафэсар Абэцэдарскі, магчымы сам не ўсывадзімляючы таго, наводзіць фактывічны паклён на гісторыю як тэй «Старажытнарускай дзяржавы», так і пазнейшай Расеі. Запраўды, калі быць пасылядоўным, дык паводле гэтася ягонае канцепцыі ня можа быць мовы таксама пра гэтак званае «героическое прошлое русскага народа», што на кожным кроку падыркваваецца ў савецкай гісторыяграфіі. Бо-ж і ў іх улада належыла гэтым «фэўдалам-прыгнітальнікам», а ні «рускому народу».

Прафэсар Абэцэдарскі, прыкладам, цвердзіц, што Вялікае Княства Літоўскае не магло быць беларускай дзяржавай ужо толькі з тae прычыны, што Беларусь складалі ў ім «меншасць». Гэта, аднак, ня можа быць аргументам у некарысць беларускіх ВКЛ, бо ў Рымскай імперыі Рымляне былі «меншасцій». Таксама, згодна ягонае канцепцыі «этнічны склад насељніцтва» ня можа быць «адзнакай дзяржавы», а таму магло-б адносіць гэтася падлічэнне «меншасці» ці «большасці» беларускага жыхарства ВКЛ.

Адным словам, на б. 33 свае брошуры прафэсар Абэцэдарскі падае «больш-менш» дакладную колькасць беларускага жыхарства ВКЛ у XVI—XVII стагодзінях — адпаведна 1.840.000 і 2.300.000 чалавек. Гэты лік ён чэрпае з даследавання З. Капыскага, спасылаючыся таксама й на працы ўкраінскіх наўукоўцяў.⁴⁰ Знайшоўшы, што на Украіне ў гэтых часе налічвалася больш жыхарства, Абэцэдарскі съвяткуе перамогу: чаму-ж ВКЛ не

⁴⁰ Д. І. Мішко. Соціяльно-економічні умовы формування украінської народнасці. Вид. АН УРСР, Кіев, 1963.

назваць украінскай дзяржавай! Наагул, паводзя ягонага саркастычнага дапушчэнья, Вялікае Княства Літоўскае можна было-б назваць «украінска-беларуска-летувіска-йўрэйска-татарскай дзяржавай», і гэта — калі, нібы, падыходзіць да гэтага княства з гледзішча «беларускіх буржуазных нацыяналістых».

Тымчасам у сваёй працы беларускі навуковец Зінові Капыскі, да якога звяяртаеца тут Абэццадарскі, пры падліччы беларускага жыхарства ВКЛ зыходзіць з межаў сучаснае БССР. Ня выходзячы з гэтых межаў, ён і роўбіць прыблізны падлік жыхарства Беларусі сярэдзіны XVII стагодзідзя — каля 2.300.000 чалавек.⁴¹ Адкінуўшы 20% натуранальнага прыросту за стагодзідзя, у сваю чаргу прафэсар Абэццадарскі для сярэдзіны XVI стагодзідзя налічвае, як ужо згадвалася, 1.840.000 чалавек «беларускага насельніцтва» ВКЛ.

Мэтад З. Капыскага — абмажоўвацца толькі да тэрыторыі сяньняшняе БССР — агульна прыняты мэтад у БССР. Тут ім карыстаюцца навет пры выданыні гістарычных дакументаў і дасыльданын гісторыі беларускай мовы. Такі мэтад падыходу да гісторыі Беларусі, які, зразумела, ёсьць вынаходзтвам Масквы, трапна высымейду ужо згадваны савецка-расейскай гісторык В. В. Сядоў. Адказваючы на закіды прыхільнікаў гэтага мэтаду, у свой час ён саркастычна пісаў:

«На вопрос о том, какой картой должен руководствоваться исследователь белорусского этногенеза — картой распространения белорусского языка в XIX — начале XX века или современной политической картой Белорусской ССР, может быть дан лишь один ответ. Для решения проблемы происхождения белорусов важнее этнолингвистическая карта начала ХХ в. и более раннего времени».⁴²

Далупыцім на часінку, што Беларуская ССР магла-б застацца ў межах да 1924 году, г. зн. толькі ў межах няпоўнае былое Менскага губэрні. Нажо-ж, выходзячы з межаў такое мініатуране БССР, мы павінны падлічваць і «беларуское населіцтва» Вялікага Княства Літоўскага эпохі XVI і XVII стагодзідзяў?! Мэтад гэтых для кагосяць быў-бы яшчэ выгаднейшым, бо «беларуское населіцтва» ў гэтым выпадку для XVI і XVII стагодзідзяў зменшылася-б да якіх толькі 200 тысячай чалавек.

Аднак-ж я прафэсар Абэццадарскому ведама, што этнографічна съціслая беларуская тэрыторыя ў складзе ВКЛ далёка выходзіла за межы сяньняшніе БССР. Канкretнай, да тэрыторыі сучаснае БССР траба яшчэ дадаць тэрыторыю Смаленшчыны й заходніяе Бранішчыны, адварваныя ад Беларусі заходнім паўночна-ўсходнім раёны Полаччыны й Віцебшчыны, а таксама Віленшчыну й Беласточчыну, што былі падараваныя сучаснай Літве дый Польшчы. Вось тут і даводзіцца папраўка тую цифру 1.840.000 чалавек беларускага жыхарства ВКЛ для палавіны XVI стагодзідзя, магчыма, дабавіўшы да яе яшчэ неўкі 1.000.000 чалавек і, навет, больш.

Дарэчы, як піша сам З. Капыскі, у першай палавіне XVII стагодзідзя ў ВКЛ, асабліва на тэрыторыі сучаснае Беларусі, пракацілася колькі хва-

ляў галадоўлі й чорнае хваробы, адна зь якіх (1601—1603 гадоў) у жудас-ных хваробах згадваецца, прыкладам, у Баркулабаўскім летапісе:

«А тот гнев Божий был и испогода, почавши от Минска до Полацка к Витебску, до Орши, до Мстиславля, до Пропойска, до Рогачова, Могилева, Любашана... А так потом много множества людей убогих з голоду на низ с женами и детьми и з семеем (пайшли — г. зн. падаліся на Украину)... Того же року была зима злая, снеги великие и сильные, морозы... А коли вже была весна в року 1602, тот наход людей множества почали мертві: по пятеру, по тридцати у иму (хавалі). Хворых, голодных, пухлых многое множество — страх видети гневу Божего... Там же которые ишли на низ, тые вси там померли, мало се зостало. А так мерли одни при местах, на вулицах, по дорогах, по лесах, на пустыни, при роступиях, по пустых избах, по гумнах померли. Отец сына, сын отца, матка детки, детки матку, муж жену, жена мужа, покинувши детки свои, розно по местах, по селах разъшлися, один другого покидали, не ведаючи о другом, — мало не все померли. А коли тот поход у ворот, албо в дому у кого стоячи хлеба просили... тъмы слова мовили силне, слезне, горко, мовили так: „Матухно, зезулюхно, утухно, панюшко, сподариня, солнце, месец, звездухно, дай крошку хлеба!“...

Того же року 603. В месте Виленском, в Минске, у Радошковичах, на Орши, у Шклове и по иных многих замках было поветрие великое в пост Филипов...»⁴³

Адным словам, у выніку такіх галадоўляў і хвалаў чорнае хваробы тады загінула вялікая частка беларускага жыхарства. Таксама, у выніку спусташальнае вайны з Маскоўшчынай 1654—1667 гадоў Вялікае Княства Літоўскае страціла 50% свайго жыхарства. Усё гэта, як нам думаеца, ня было ўлічана і Абэццадарскім пры падліччы беларускага жыхарства ВКЛ для сярэдзіны XVII стагодзідзя.

Тут выпадае нагадаць пра мэтад падліччы летувіскага жыхарства ВКЛ летувіскімі гісторыкамі, бо ён вельмі збліжаеца з мэтадам прафэсара Абэццадарскага. Паклікаючыся пры гэтым на польскіх гісторыкай, прыкладам, некаторыя летувіскія гісторыкі зусім паважна цвердзіць, што летувіскіе (жмудзкіе) жыхарства Вялікага Княства Літоўскага, навет у часох уваходу ў яго Украіны, складала прынамсі каля $\frac{3}{4}$ ад усяго ягонага жыхарства.⁴⁴ Падлік гэтых вельмі прости, бо да Летувісаў у сяньняшнім значанні залічаюцца гістарычныя Ліцвіны наагул, г. зн. і жыхарства сцісле Беларусі. Вось тут і зьяўлююцца гістарычныя карты «Вялікага Літвы» (у сучасным значанні) з улучэннем у яе беларускую тэрыторыю, на якіх, побач зь «Вільнюсам», красуецца таксама «Гардынас», «Наўгардліс», «Сланімас», «Брасты» й г. д. Гэтыя гісторыкі, які, між іншага, і прафэсар Абэццадарскі, ніяк ня могуць зразумець, што нацюю й дзяржаву твораць яшчэ мова, культура, нацыянальна-дзяржавная палітыка.

«Йўрэйскасасьць» ці «татарскасасьць» ВКЛ выключае сам прафэсар Абэццадарскі, хоць гэта ён робіць з усьмешкай пад адрасам «беларускіх бур-

⁴¹ З. Ю. Копыскі. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в. Изд-во «Наука и техника», Минск, 1966, бб. 24—34.

⁴² В. В. Сядоў. Еще раз о происхождении белорусов, б. 113.

⁴³ «Археографический ежегодник за 1960 год». Под ред. М. Н. Тихомирова. Изд-во АН СССР, Москва, 1962, б. 313, 315.

⁴⁴ Joseph Jakstas. How firm was the Polish-Lithuanian Federation? In: „The Development of the USSR“. Edited by Donald W. Treadgold. University of Washington Press, Seattle, 1964, pp. 306—313.

жуазных націоналістичних». Што да ягонае рэплікі, што з гледзішча на певагу жыхарства Вялікага Княства Літоўскага магло-б быць «украінскім дзяржаваю», зазначым наступнае. У склад ВКЛ паасобныя землі Ўкраіны ўвайшлі ў часы княжаньня Альгерда (1345—1377) і Вітаўта (1392—1430). Яны былі выключаныя зь яго ў вінку Люблинскага вуні 1569 годзе. Аднак ВКЛ існавала ў перад уключчэннем украінскіх земляў і пасыя Люблінскае вуні. Мы тут на можам пагадзіца з Абэцэдарскім, які цвёрдзіць, што пасыя Люблинскае вуні Вялікага Княства Літоўскага фактына прыпініла сваё дзяржаўнае існаваньне, стаўшыся польскай правінцыяй. У гэтym пытанні навукоўцы выказываюць іншыя пагляды.⁴⁵ Такім парадкам, ужо адзін гэты факт — факт часовага ўходу Украіны ў склад ВКЛ — не дазваляе харэктарызаваць ВКЛ як «украінскую дзяржаву». Далей, і гэта добра знае сам прафэсар Абэцэдарскі, украінскае, як і жмудзкае, жыхарства не накінула гэтamu княству свае мовы і культуры, а, наадварот, пэўны час паслугоўвалася беларускай мовай і культурай.⁴⁶ Таксама, каля, прыкладам, парабаўніць ранейшыя прывілеі Палацкае, Віцебскае й Смаленскае землі ўдзел падобных прывілеяў Кіеўскага й Валынскага земляў, дык даводзіцца сцьвердзіць розніцу праўнага харэктару. Гэтыя ўкраінскія землі праўна абмажкуваліся ў разглядзілісі быццам вонкак ВКЛ, залежнымі ад яго. Дык украінскі элемэнт узяў слабы ўдзел у дзяржаўна-кіраўнічых органах ВКЛ.

Трымаючыся свайго пагляду, быццам мова ня можа быць «адзнакай дзяржавы» (ейнага національнага харэктару), прафэсар Абэцэдарскі да-карае «беларускіх буржуазных націоналістых» у тым, што яны залячыць ВКЛ да беларускіх дзяржавы з пагляду на дзяржаўную мову гэтага княства. Ён гіранізуе: у такім выпадку Злучаныя Штаты Амерыкі й Кубінскую рэспубліку таксама можна было-б разглядаць, як дзяржавы Ангельшчыны і Гішпаніі. Аднак-ж, на ў прыкладзе іншымі гісторыкамі, якія запраўды звычайно пішуцца: «мова ВКЛ — беларуская» й больш нічога, «беларускія буржуазныя націоналісты» зусім не ўважаюць, што беларуская мова — адзіны аргумент на карысць беларускасці ВКЛ. Разглядаючы ў фактар мовы як важкі аргумент, яны адначасна паклікаюцца ю на іншыя важныя фактары — на культуру, этнічны склад жыхарства, харэктар нутраное й вонкавае палітыкі, ўдзел беларускага элемэнту ў кіраўніцтве дзяржавай. Што-ж да парабаўнання, якое, спасылаючыся на мову, прафэсар Абэцэдарскі робіць між ВКЛ, ЗІША й Кубінскай рэспублікай, дык яно наауту съмеху вартая. Як і іншыя сучасныя дзяржавы Ліціянскай Амерыкі, а таксама Канада, Злучаныя Штаты Амерыкі ў гэтыя Кубінскую

⁴⁵ Язп Ю х о . Статуты Вялікага княства Літоўскага, Польшча, 1966, № 11, бб. 125—137; И. И. Лаппо. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория, 1569—1586 гг., С.-Петербург, 1901; Я г о . ж . Литовский статут 1588 года, Kovno, т. I, 1934, бб. 219—312; т. II, 1936, бб. 87—144; Paweł Jasienica. Rzeczpospolita obojga narodów. Państwowy Instytut Wydawniczy, Cz. 1, Warszawa, 1967.

⁴⁶ У. В. Аничэнка. Беларуска-украінскія пісьмовыя-моўныя сувязі. Выд. «Навука і тэхніка», Менск, 1969; А. І. Жураўскі. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Выд. «Навука і тэхніка», т. I, Менск, 1967; «Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры». Выд. «Навука і тэхніка», т. I, Менск, 1968; «450 год беларускага книгадрукавання». Выд. «Навука і тэхніка», Менск, 1968.

рэспубліка паўсталі на аснове ангельскіх і гішпанскіх замежных калёніяў і калоніяльнага элемэнту. З гэтага прычыны яны й засталіся пры адпаведных мовах, а Канада — навет пры ангельскай і французскай мовах. Паводле Абэцэдарскага, Вялікага Княства Літоўскага не магло паўстаць на аснове беларускіх калёніяў і калоніяльнага элемэнту, бо яно быццам было арыгінальным творам самых Летувісаў, і ў гэтай дзяржаве панавалі «літоўскія феадалы». Яны быццам падбілі беларускую тэрыторыю, занявілішы ў беларускі народ. Выходзіць, такім парадкам, нейкія зачараўненіе кола, бо прафэсар Абэцэдарскі, прыкладам, адмаўляеца прыстасаваць да ВКЛ і баўгарскіх варыянтаў. Баўгaries, якія ведама, была заснаваная адным з цюрскіх племяў, якое, пакінуўшы свой назоў, з'нікла з гісторычных арэнаў, моўна, культурна ёй этнічна з'ліўшыся з славянскім элемэнтам.

Гэтае зачараўненіе кола пакінем для развязання праграмы Абэцэдарскаму. З свайго боку зазначым, што этнічна моўны народ, які засноўвае сваю дзяржаву й на працягу стагоддзіў застаецца ейнымі гаспадаром, пэўна-ж ня можа сядзець увесце час на моўных і культурных западычаніях панівленага ім народу. Гэтага, як можам канстатаваць, ня здарылася ні у ЗІША й Кубінскай рэспубліцы, ні у Канадзе й краінах Ліціянскай Амерыкі. Тым-жэ часам нібы «дзяржаўна-магутны» летувіскі народ навет не здабыўся на адзін-адзінсесенькі дакумэнт у роднай мове. І Польшча «квітнела лацінаю» — можа быць адказ, але толькі не развязанье пытання, бо Польшча мела сваю высокую культуру, у тым ліку і мойную.

Далей, Абэцэдарскі кіпіц з «фальсифікатару гісторыі Беларусі», якія канстатуюць, што, прыкладам, Ягайла «ні ведаў літоўскай мовы й гаварыў толькі пабеларуску» (бб. 39—40). Ён пэўны ў тым, што вялікі князь Ягайла — «літоўец пі па паходжанню» — мусіў быў знаць летувіскую мову. Ягайла, разумела, знаў беларускую мову й што ён карыстаўся гэтай мовай, пра гэта пісаў польскі гісторык Ян Длугош. Даречы, у Ягайлі быў дзеңці толькі ад князёўны «рускага роду» — Сонькі Гальшанскай. Зы імі, як і з свайгі жонкай, ён мог і гутарыць у беларускай мове. Праўда, той-жэ Длугош пісаў, на што паклікаеца ў праграме Абэцэдарскі, што, бяручы ўдзел у хрышчэні старажытных Ліціяніі, Ягайла даносіў да іх слова Хрыстостаў ў іхнай «роднай мове». З гэтага аднак ня вынікае, што Ягайла прамаўляў ўдзел да іх у летувіскай мове, бо Длугош не падае прыкладаў гэтага мовы, як гэта ён робіць у выпадку беларускай мовы. Таксама, у акце Ягайлі з 1387 году пра хрышчэніе летапісце Літвы старажытныя Ліціяніі выразна выступаюць, як апрычоны «народ».⁴⁷ Так іх харэктарызујуць таксама ранейшыя й паследышыя крыніцы. Больш таго, у вадным з дыпляматычных дакумэнтаў з 1420 году, які прыпісваецца Вітаўту, сцьверджваецца, што Ліціяніі ў Жмуздзіны — гэта адзін і той-ж народ і маюць адну й туго-ж мову. Але гэта быў дакумэнт, які ў спрэчках з Крыжакамі абараняў права Вялікага Княства Літоўскага што да Жмуздзіны. У іншых выпадках той-жэ Вітаўт выразна выдзяляў Жмуздзіну, называючы іх апрычоным «народам». Асобным «народам» называлі сябе й самі Жмуздзіны, пра што будзе гутарка ніжэй.

Адным словам, з усяго гэтага немагчыма зрабіць выснову, што старажытныя Ліціяніі — гэта балцкі народ ці навет двайнік Жмуздзіну ды

⁴⁷ „Codex Diplomaticus Ecclesiae Cathedralis necnon Diocesis Vilnensis“. Ed. Jan Fijałek et Wl. Semkowicz, t. I, fasc. 1, Cracoviae, 1932, Nr. 6, pp. 11—14.

што Ягайла абавязковая знаў летувіскую (жмудзкую) мову. Ведама, Ягайла й мог знаць жмудзкую мову, але чамусыць ў касцёлах і манастирах Краяна ён пажадаў мечь напісы на іканапісных роспісах у беларускай мове. З засыярогай да гэтае праблемы цяпер началі падыходзіць і ў БССР. Прыкладам, у аглядзе аднае з кнігаў А. Мальдзіса малады навуковец М. Ермаловіч пісаў:

«Справа ўся ў тым, што, як сведчаць летапісы і другія матэрыйалы, у старажытныя часы пад Літвой разумелася не сучасная Літва, а заходняя частка сучаснай Беларусі, дзе жыло племя літва. Калі ў сярэдзіне XIII ст. тут утварылася дзяржава, то яна стала называцца Вілікім княствам Літоўскім, бо не першапачатковая сталіца — Навагрудак — знаходзілася на тэрыторыі старажытнай Літвы. Пазней, у пачатку XIV ст., калі цэнтр дзяржавы перамясяціўся ў Вільню, то і назва «Літва» стала пашырацца на ўсходнюю тэрыторыю сучаснай Літвы, якая да гэтага называлася Аўкштоттіяй. Але і першапачатковая Літва па-ранейшаму наслідаў сваю назыву, гэтак жа, як і яе насельніцтва, асміляваўшыся ў беларусаў, называла сябе ліцьвінамі.^{47a}

Аднак прафэсар Абэцэдарскі не признае ніякіх засыярогаў. Стара-даўных Ліцьвіноў—Літву ён праста зацічае да сям'і балцкіх народаў і родніць іх з Жмудзінамі.

У лісьце-пасланні вялікага князя Гедыміна да францішканцаў і заходніх палітыкаў, якое датаванае 26 красавіння 1323 году, ёсьць даволі цікавая мысціціна. Запрашаючы ў Вялікага Княства Літоўскага прашаведнікаў каталіцкага веравызнання, Гедымін выказаў пажаданыне, каб гэтых прашаведнікоў добра знаў польскую, земгалскую й рускую мовы, адпавядаючы тым, што пры ім і раней праўодзіць і праўодзілі місійную дзеяльнасць у ВКЛ.⁴⁸ Між іншага, у сваёй «Прускай хроніцы» сучаснік Гедымінаў Пётр Дубурскі таксама зазначае, што пры выведах у Ліцьвіне Крыжакамі пасылалі сюды людзей, якія володалі польскай мовай. Падобным мэтатам карысталіся й Ліцьвіны, выкарстоўваючы на прускай тэрыторыі тых асобаў, што знаў туго-ж польскую мову.⁴⁹

За часамі Гедымінавымі было вельмі шмат уцекачоў з Земгалиі ў ВКЛ ды сам Гедымін предэндаваў на гэту частку Ліцьвіні, у сувязі з чым тытулаваўся таксама «князем Земгалі». У той час у ВКЛ таксама было вельмі шмат Палікоў, захопленых у Польшчу пры частых рабунікавых набегах. Але-же Палікі былі хрысьціянамі ды, бязумоўна, мелі ў сваіх съявтароў, што былі палоненыя разам з рэчтай польскага жыхарства. Для іх былі непатрэбныя ні місіянёры, ні звычайнія съявтары. Гедымін быў зацікаўлены найперш хрыпічнінем самых Ліцьвіноў і гэтых Земгалоў, бо з Жмудзінамі існавалі напружаныя дачыненіні. Падкупленая Крыжакамі, тады Жмудзь асабіўна ўзбунгавалася супраць ВКЛ і палітыкі Гедыміна, правесці хрысьціянізацію паганскае часткі ВКЛ. Дарэчы, у смаім тытуле Гедымін навет не называўся «князем Жмудзі», як гэта ўвойдзе ў звычай пасыля канчатковага прылучэння Жмудзі да ВКЛ. Такім

^{47a} «Літаратура і мастацтва», 24. 7. 1970.

⁴⁸ «Послания Гедимины». Подготовили В. Т. Пашуто и И. В. Шталь. Изд-во «Мінтыс», Вільня, 1966, 66. 54—55.

⁴⁹ „Scriptores Rerum Prussicarum“, т. I, pp. 152, 169—170.

парадкам, як выпікае, місіянёры прызначаліся для Ліцьвіноў і Земгалаў, і да Ліцьвіноў яны маглі прамаўляць у польскай або «рускай», г. зн. беларускай, мовах, якія за тымы часамі шмат на разыніліся між сабой.

У сувязі з гэтым вялікую каштоўнасць набывае паведамленне Хрысьціяна, крыжацкага съявтара, які ад верасня 1254 году быў каталіцкім біскупам ВКЛ (пры Міндоўгу). У сваіх успамінах ён съветчыў, што «Літва або Літвания — гэта славянскаякраіна».⁵⁰ У гэтым выпадку на меншую каштоўнасць мае й канстататыя ведамага гуманістага й пасльешшага папы (Піи II, 1458—1464) Энэя Сильвія Пікаламіі. Свае весткі ён падчырпнуў з гутараў з Геранімам Праскім у часе Базэльскага съноду (1432—1434). У сваю чаргу, з даручэння Ягайлы й Вітаўта Геранім Праскі ў свой час браў удзел у хрышчэнні Ліцьвіноў. Пікаламіі ў сваёй ведамай працы зусім выразна пісаў:

„Lituania et ipsa late patens regio Polonis ad orientem connexa est... Rara inter Lituanos opida, neque frequentes willae opes apud eos... Sermo gentis Sclavonicus est, latissima est enim haec lingua et in varias divisa sectas” (г. зн.: Літва з сваймі шырокімі прасторамі мяккуючы з Польшчай ад усходу... Рэдкі ў Ліцьвіноў гарады, таксама мала і вёскі... Мова народу — славянская. Этая мова вельмі пашыраная ды падзеленая на розныя разгаліненіні).⁵¹

Пра тое, што «мова Ліцьвіноў — славянская» й што «Ліцьвіны — славянскі народ» пісалі таксама Гартман Шэдэль у «Сусьветнай хроніцы» (1493), дырэктар Нюрбрэскай Ляўрэнтцеўскай гімназіі Ян Коклес Норык у географічных нарыске «Дэкастыхон» (1511), Ян Багемскі ў працы «Звычай ўсіх народаў» (1538), аўстрыйскі дяплямант Жыгімонт Герберштайн у ведамай «Гісторыі Маскоўшчыны» (1549), а таксама Мацей Стрыжкоўскі ў «Хроніцы польскай, літоўскай, жмудзкай і ўсіх Русі» (1582) ды Аляксандар Гваніні ў сваёй «Хроніцы Эўрапейскай Сарматы» (1578).⁵²

Ведамы польскі гісторык Ян Длугаш (1415—1480) фактычна таксама збліжаў мову Ліцьвіноў з славянскай мовай. Праўда, захапіўшыся тэорыі «крымлянскага паходжання», у мове Ліцьвіноў Длугаш хацей бачыў нейкі «жаргон» лацінскай мовы. Але ён цвердзіў, што, сутыкнуўшыся з славянскімі мовамі, гэта мова Ліцьвіноў «перайшла ў славянскую мову».⁵³

Як згадвалася вышэй, вялікі князь Вітаўт моўна й нацыянальна ў вадным з сваіх актаў Ліцьвіноў радніці з Жмудзінамі. Аднак-жа ў іншых актах Вітаўта гэтыя Жмудзіні заўсёды завуцца апрычоным «народам». Ды той-же Вітаўт чамусыці спасярод Ліцьвіноў шукаў съявтароў і біскупу для Жмудзі, якія маглі бы разумець жмудзкую мову. Паляк Эразм Вітэлі (Цёлак), які быў за дзяржавнага сакратара за часамі княжання вялікага князя Аляксандра, у сваёй ведамай справаздачы для папы ў 1501 годзе съветчыў: «Ліцьвіны захоўваюць собскую мову, але з тae прычыны, што

⁵⁰ Voigt Y. Geschichte Preussens, Bd. I, Königsberg, 1827, S. 621.

⁵¹ Pii II Pontificis Maximi Historia Rerum ubique Gestarum cum Locorum descriptione. Parrhisius, 1509, pp. 109v—110.

⁵² Пра гэта шырэй з аргычнальнымі вытрымкамі: «ЗАПІСЫ Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва». Мінск, кн. 3, 1964, 66. 46—55; кн. 4, 1966, б. 251.

⁵³ Joannis Dlugos Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia. Cura A. Przedziedzicki edita, t. XII, Cracoviae, 1876, p. 474.

Рутоны засяляюць бадай палавіну княства, карыстаюца іхнай мовай дзеля вінае зграбнасці ў лёкасці».⁵⁴ Што гэтым хацеў сказаць Вітлі — няведама, бо тады і Украінцы карысталіся беларускай літаратурнай мовай. Быццам больш выразна выказаўся ў ладобний справаздачы 1568 году папскі нунцы ў Польшчы Юлі Рудж'еро. Ён пісаў, што мова Ліцьвіноў нагадвае жмудзкую мову й мову Прусаў.⁵⁵ Але, і найбольыш праўдападобна, у гэтым выпадку Рудж'еро выходзіў з довадаў польскага гісторыка Кромзра, ведамая праца якога якраз выйшла ў тым-же 1568 годзе й у якой ейны аўтар да скрайнасці разъвіваў тэзоры пра «рымлянскае» паходжанье Ліцьвіноў. Як ведама, захапіўшыся апошнімі тэорыямі, Міхалён Ліцьвін ці Міхал Цішкевіч (г. зн. Беларус у сучасным разуменіні) у сваёй працы, напісанай у 1550 годзе, прапанаваў увесыці лацінскую мову ў якасці дзяржаўна-літаратурнай мовы Вялікага Княства Літоўскага.⁵⁶

Ад гэтага захаплення тэорый пра «рымлянскае» паходжанье Ліцьвіноў пайшло, прыкладам, і прызвішча Рымскі-Корсакаў. Паны Корсакі, або Карсакі, — гэта знатная шляхта Полаччыны, да таго-ж праваслаўнага веравызнання. За часамі Лівонскай вайны (1558—1583) некаторыя зь іх апінуліся ў Маскоўшчыне. Але й там іны не забыліся пра сваё «рымлянскае паходжанье». У другой палавіне XVII стагоддзя яны дамагліся ад маскоўскага цара прызнання за імі гэтае прыстаўкі «Рымскі». Так, апрача «Ліцьвіна» — Дастанаўская, расейская культура знае таксама й ведамага кампазытара Рымскага-Корсакава.

Як вынікае, нашыя далёкія працапрадзеды пытальнем мовы Ліцьвіноў спэцияльні на цікаўлісі. Ды зь якое прычыны, калі для іх важнейшы быў факт панаваньня ў Вялікім Княстве Літоўскім славянская ці старое беларускія мовы. Гэты факт, прыкладам, і съзвярджаў у прадмове да дзяржаўнага дакументу — Літоўскага Статуту 1588 году — пасльезны канцлер ВКЛ Лей Сапега:

«А калі якому-небудзь народу сорам ня знаць сваіх правоў, дык гэта найперш нам, бо гэтыя права мы маем напісаныя ня ў чужой, але ў сваёй роднай мове, ды заўсёды можам дазнацца, як зарэагаваць на ўсякую крыду».

Прафесар Абэцэдарскі, здаецца, ня будзе аспречваць, што Літоўскі Статуты выдаваліся на беларускай мове. Гэтая-ж мова з цагам часу пачала званицца «літоўскай мовай», як гэта вынікае хоць-бы з заявы 1627 году Лаўрона Зізаніі ў Маскве,⁵⁷ ці зь «Лексыкону Славяноароскага» выданыя таго-ж 1627 году Памви Берынды. Дарэчы, у прадмове да «Катэхізісу» 1562 году, прысьвячанай Мікалаю Радзівілу-Чорнаму й ягоным сынам, ведамы беларускі гуманісты Сымон Будны пісаў:

⁵⁴ „Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historiam illustrantia“, Ed. A. Theiner, t. II, Romae, 1861, Nr. 299, p. 277.

⁵⁵ Biblioteca Apostolica Vaticana. Urb. lat., vol. 823, fol. 259v—261v.

⁵⁶ Michalonii Lithuanici De Moribus Tartarorum, Lithuaniae et Moschorum fragmina X Per I. Jac. Grasserum, C. P. ex manuscripto autentico edita. Basileae, 1615.

⁵⁷ «Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Избранные произведения XVI — начала XIX в.». Изд-во АН БССР, Менск, 1962, б. 139.

«... К тому тежь и для того, абы ся ваши княжацкіе милости не только в чужоземских языщех кохали, але бы ся тежь, ваши княжацкіе милости, и того здавна славного языка словенскаго розмиловать и оных ся бавити рачили. Слушнаа бо речь ест, абы ваши княжацкіе милости того народу язык миловать рачили, в котором давные предки и их книжацкіе милости панове отцы ваших княжацкіх милости славне преднейшие преложеньства несуть».

... Ботсе вашим книжацкым милостям, яко се вашей доложило, тот первородный в том языку плод только для самого того офоржал, абы-сте ваши княжацкіе милости заінаго стану княжата, а переднейших воюков сынове, всім иншимі о себе добрый взор а приклад давать рачили... а тая отчизна и Речь Постолітай з ваших книжацкіх милости благославеное надеи ожидать могла».⁵⁸

Канцлер Вялікага Княства Літоўскага Мікола Радзівіл-Чорны быў галавой кальвінізму ў ВКЛ. Каля яго было шмат польскіх «братоў-съятароў» гэтага реформацыйнага руху дык сам ён фактычна начаў паслугувацца польскай моваю. У сувязі з гэтым і прамаўляе да Радзівіла-Чорнага й ягоных сыноў Сымон Будны. Аднак-ж а як нашчадкі старадаўніх Ліцьвіноў. Яны — адны з тых «літоўскіх фэўдалаў», якіх так часта згадвае прафесар Абэцэдарскі. Тымчасам вынікае, што Сымон Будны, гэты дазваны чалавек, уважае Радзівілаў, і, бязумоўна, зь іхнае собскве згоды, за прадстаўнікоў «народу сладаўнае славянскас мовы».

Глянчыца цялера на Жмудзь — гэтую быццам кроўную сястру Ліцьвіноў. Ад часуў вялікага князя Вітаўта Жмудзь, канчатковая прылучаная да ВКЛ, пачала ўваходзіць у вялікакінскі тытул: «велики князь Літовски, Руски и Жомойтски». Гэтым самым яна лічылася асобнай палітычнай адзінкай. Больш таго, калі гэтая «Русь», асабліва ёйная беларускія землі, плаўна пераходзіць у тую-ж «Літу», дык Жмудзь увесь час адхіляеца ад яе. Зъвярненіся, прыкладам, да прывілею Жмудзі, атрыманага ў 1492 годзе ад вялікага князя Аляксандра. Апрача таго, што тут гутарка пра апрычоную «землю Жомойтскую», у параграфе 11-м съзвярджаеца:

«И теж всем бояром, шляхте и всему поспольству в повете Кнестовском так же дали емыни нижнейші лист и даем вси права и вольности християнским, яко есмо дали земли Литовской...»⁵⁹

Тое самае стаіць у лацінскім тэксле гэтага прывілею ды ў пацьверджаніі яго вялікім князем Жыгімонтам II. Як вынікае з пасольскага інструкцыі вялікага князя Аляксандра канца 1505 году да магістра Лівоніі ды з ягонага адказу лівонскім паслом ад 2 траўня 1506 году, Жмудзь наагул супрацьставілася Ліцье, у якую аднак улучаліся беларускія землі. У гэтых дакументах канстатавалася:

«Нижъли, што ся дотычет вчиненія и початка границам, тъи панове, которыи на границы на оный рок поедуть, мають границы вчи-

⁵⁸ «Хрестаматыя па старажытнай беларускай літаратуры». Складаў А. Ф. Коршунава. Выд. Міністэрства асветы БССР, Менск, 1959, б. 191.

⁵⁹ «Акты, относящіся к истории Западной России», т. I, СПб., 1846, бб. 120—122.

нити Жомойтской земли з Ліфляндскою землею, а початок мають взятий от Святое реки, где в Солоное море впадает, старыми границами, водле давних записов. А к тому теж на Литовскую границу, которая ся делит з Ліфляндскою землею, другіи панове, которые суть меновани, макоти выехати, почон от Курчом, сторою теж границю, до Дриссевета и до Браславля, аж и до Псковского рубежа...⁶⁰

Пасыльшыя частыя жалбъи Жмуздзі съветаць пра тое, што яна катэгaryчна адмаўлялася несыці службу на «літоўскіх межах». Таксама, не зважаючи на тое, што Літоўскі Статут зраўнаваў у правах усе землі ВКЛ, у сваіх соймавых пতыцьях праз усё XVI стагодзьдзе Жмуздзі дамагалася захавання свайго ранейшага статусу, у тым ліку й вайсковата (у пытаннях працэдуры вайсковата перапісу, падначаленія войска свайму мясцовому маршалку, і г. д.), дык галоўна таго, каб адміністрацыйныя пасады ў Жмуздзі не абсаджаліся «чужынцамі» й каб сюды не засылаўся камісары вялікага князя ў ураду ВКЛ.

І калі, прыкладам, у прадмове ды ў разьдзеле III (арт. 9) Літоўскага Статуту выдання 1566 году было сказана адно пра «Літовскі яко и Рускі народ» і пра «урожэнцов ВКЛ Літвинов и Русинов»,⁶¹ дык тут Жмуздзі узбунтавалася не на жартачкі. Восі чаму ў пацьверджанні 1574 году ейных прывілеяў Жмуздзіны завуша «яко вольны народ», а ў кан-тэксце гэтых прывілеяў таксама съцвярджалася:

«Права и вольности християнские всему рыцерству, шляхте, боярим и всему поспольству земли Жомойтской поступаем и даем такие, якіе обывателем ВКЛ от продков наших суть наданы».⁶²

З гэтая прычыны ў Літоўскім Статуте выдання 1588 году (разьдзел III, арт. 12) ужо канстатаўвалася, што гэтыя «права и вольности» даюцца «толькі Літве, Русі, Жмудзі, родичам старожытнам и урожэнцам Великага Княства Літовскага и інх земель, тому Великому Княству приналежащих».

Як ужо зазначалася, згодна прывілею 1574 году Жмуздзіны выступаюць у якасці апрычонага «вольнага народу». У ім таксама казалася, што вялікі князь забавічаецца не прызначаць на Жмуздзь «на врэды и до-стоинства іншага народу людзей». Хто-ж былі гэтыя «іншага народу людзі»? Калі прасачыць жмуздзія соймавыя пттыцы і адказы на іх 1542 і 1554 гадоў, дык выглядзе, што імі былі — «Літва» й «Русь», а таксама «Ляхі».⁶³ Адным словам, Жмуздзіны самі не радзілі сібе зь Ліцвінамі.

Першы пісьмовы помнік у жмуздзій мове — Катэхізіс — належыць да 1545 году. Аднак ён быў выдадзены за межамі ВКЛ — у Кёнігсбергу й выдадзены Немцамі-лютаранамі з мятаі пашырэння лютаранства на Жмуздзі. Ад 1579 году ў выданнях, што таксама выходзяць у Кёнігсбергу, жмуздзікі мова пачынае звучаць літоўскай. Тут проста сама просіцца пы-

⁶⁰ Там-же, бб. 367—368, 371—374.

⁶¹ «Законодательные Акты Великого княжества Литовского». Ленинград, 1936, № 19, бб. 100, 112.

⁶² «Акты, относящиеся к истории Западной России», т. III, СПб., 1848, бб. 177—182.

⁶³ Таксама, т. II (1848), бб. 386—389; т. III, бб. 50—66.

таныне, ці не паўсталі гэтае атасамленыя жмуздзікі мовы з літоўскай пад упрыўнам тэорыі пра «рымлянскіх паходжаньне» старожытных Ліцвініў і Жмуздзін?

З гэтая тэорыя, праўдападобна, выходзіў таксама ананімны аўтар брашчыры «Размова Паляка з Ліцвіном пра вольнасць і няволю». Гэтая брашчыра, што выйшла ў Вільні наконадні Люблінскага вуніі, прыпісваеца Паляку з паходжання, віленскому войту Аўгустыну Ратундасу Мялескаму. Аўтар брашчыры, разгадваючы проблему, чаму «Літва паслугоўваецца рускай мовай», прыходзіць да высновы: «бо Русы былі харобрымі, здолнымі і ўдзячнымі людзьмі ў Ліцві», і з гэтая прычыны Літва запазычала ў іх іхнюю мову. Што да ейнае «уласнае мовы», дык, съцвярджае ананімны аўтар, яна «ня ўжывалася, за выняткам на морскіх узьбэражжы, дзе цяпер Прусія, Жмуздзі, Лівонія, ажно па раку Вяльлю».⁶⁴

Бяспечная, беларуская мова прынялася ў старавечнай Ліцвіне не таму, што яна адчуваала нейкую «удзячнасць да Русі». Прычына гэтага хавалася глыбей — праўдападобна, у вадной і той-жэ крыніцы славянскай мовы. Тымчасам і апошняя ведамка, выразна выдзяляючы Жмуздзі, пацвярджае, прыкладам, тое асветчаныне Энэя Сыльвія Пікаляміні ды робіць зразумелым, чаму вялікі князь Гедымін запрашай на ВКЛ місіянэрэй з ведамі «польская» й «рускае» мовы.

Прафэсар Абэцэдарскі ўсе паданыя тут факты зусім ігнаруе. Больш того, ён зной накідаецца на «беларускіх буржуазных нацыяналістых» за тое, што яны «навет украілі ў Летувісаў іхнуку нацыянальную съвятынню — Пагоню». Пры гэтым Абэцэдарскі ня хоча ці ня можа ўдумацца ў этымалёгіі тэрміну «Пагоня» — тэрміну выразна славянскага паходжання. Для пацьверджання, што Пагоня была быццам «асабістым гербам вялікіх князёў літоўскіх — літоўцаў (г. зн. Летувісаў) па паходжанню», ён зварачаецца да съвятыннай Густынскага летапісу, пісанага пры канцы XVI — пачатку XVII стагодзьдзя. У гэтым летапісе зазначалася: «А Вітэнъ нача княжити над Літвой измысли себе герб и всему княжеству печать: рыцер збройный на коне с мечем, еже ныне наричуц Погоня». Абэцэдарскі зварачаецца таксама да съвятыннага Быхаўдава хронікі, паводле якога Пагоня быццам-бы абазначала «дарослагу князня», што мог кіраваць дзяржавай і абараніць яе ад варагоў. З гэтага Абэцэдарскі й высноўвае, што «съцвярджанье абе беларускім паходжаныні тэрба Пагоня зъўляєща таквай-жэ хлускіней, як і ўсе іншыя „гістарычныя эксперыссы“ тых-жэ «беларускіх буржуазных нацыяналістых».

Між іншага, Абэцэдарскі часта цытавае зборнік «Гісторыя Беларусі ў дакументах і матар'ялах» (т. 1, Менск, 1936), але ён так і не спасыцярог апублікаванае ў ім граматы-прывілею Ягайлы 1387 году, дзе выразна казацца, што Пагоня абазначае «паспалітае рушыньне», г. зн. усенародны заклік да вайны й перасьлед ворага. Пагоня, такім парадкам, не матла быць ні «асабістым гербам» князёў, ні сымбалізаваць «дарослагу князя». Яна, дарэчы, ня была таксама й творам вялікага князя Віценя. На прывешаных пячатках аднаго з актаў канца XIV стагодзьдзя гэтая Пагоня красаваўся на пячаццах друцкіх князёў. Яна красаваўся таксама ю на пячаццах полацкага ўладыкі, прывешанай да гандлёвае ўмовы 1330 году між

⁶⁴ Paweł Jasienica. Opus cit., p. 14.

Полацкам і Рыгай. Усё гэтае дае аснову дапушчаць, што Пагоню Вялікае Княства Літоўскага пераняло ад Полацкага княства.

Галоўны аргумент, які высуваецца Абэцэдарскім на некарысць бепарускасць Вялікага Княства Літоўскага, — гэта, паводле ягонае заявы, «паваланне» ў ім «літоўскіх князей» і «літоўскіх фэўдалаў». Зазначым яшчэ раз, што ў зразуменіі Абэцэдарскага гэтыя выступаюць не як гісторичныя Ліцвіны, а як сучасныя Летувісы.

Тут спасыяціраеца самая грубая націяжка. Можна, ведама, дапустиць, што старадаўнія Ліцвіны паходзілі зь сям'і балцкіх народаў. Аднак-жа, як вынікае, з даўных часоў яны падпалі працесу славянізацыі, ці канкрэтна — беларусізацыі. Тым больш гэта павінна датычыць тых «літоўскіх князей» і «літоўскіх фэўдалаў». Каля ня лічыцца з гэтым фактамі да мэтадам Абэцэдарскага падыходзіць да гісторыі іншых народаў, дык прыйшлося-б на толькі Кіёўскую Русь, але і Расею XVIII—XIX стагодзізяў, называць дзяржавай Нарманаў-Варагаў і Немцаў. Фактычна, тут таксама «панавалі» чужаземныя «князі-цары» й «фэўдалы». Разам з гэтым і Польшу трэба было-называць на польскай, а хто-ведае якой дзяржавай, бо ёт тут «панавалі» каралі чужаземнага паходжання. Аднак нікому і ў дум на прыйдзе характеристызаваць, прыкладам, Кіёўскую Русь, Расею XVIII—XIX стагодзізяў і Польшу нейкім чужаземнымі нацыянальнымі творамі, пры гэтым з самым бязылітасным настаўленнем да «падбітых» народаў.

Чаму-ж у гэтым выпадку зь іншай меркай трэба падыходзіць да гісторыі Вялікага Княства Літоўскага!?

Дарочы, прафэсар Абэцэдарскі карыстаецца тут самым ніzkім мэтадам хвальшаванні гісторыі. Прыкладам, ён цвердзіць, што акно да 1563 году беларускія фэўдалы, якіх ён таксама заве «захадніярскім фэўдаламі» ці «праваслаўнымі беларускімі фэўдаламі», не дапушчаліся ні ў склад Паноў-Рады ВКЛ, ні да займаньня ў ВКЛ вышэйшых дзяржаўных пасадаў. Гэта Абэцэдарскі паўтарае шмат разоў:

«Кіруючая палітычная роля ў Вялікім княстве літоўскім належала буйным землеўласнікам літоўскага паходжання — «панам». З іх складаўся і вышэйшы дзяржаўны орган — рада пры вялікім князі, так званая «паны-рада». Галоўныя месцы ў гэты радзе займалі родзіны вялікага князя і прадстаўнікі літоўскай феадальнай арыстакратыі.

Вышэйшыя дзяржаўныя і прыдворныя пасады (канцлер, гетмана, падскарбія земскага і інш.) таксама займалі буйных феадалаў літоўскага паходжання» (б. 24).

«...Беларускія феадалы не адигрывалі кіруючай ролі ў дзяржаве, яны не ўваходзілі ў склад «паноў-рады», не ўдзельнічалі ў выбарах вялікага князя, не мелі асаўсты гарантый. Аб другарадным палітычным становішчы беларускіх феадалаў свядчыць і той факт, што яны былі падсудныне не непасярэдна вялікаму князу, а мясцовым прадстаўнікам вялікакняжацкай адміністрацыі. Буйныя літоўскія феадалы былі падсудныя толькі вялікіму князю» (б. 25).

«Каб утрымаць літоўскіх феадалаў у васальнай залежнасці, Ягайла ў 1413 г. выдаў так званы Гарадзельскі прывілей... Гэтым прывілем было яшчэ больш узнятая і юрыдычна замацавана пануюча становішча буйных літоўскіх феадалаў у Вялікім княстве літоўскім...

Сярод феадальнай знаці, якой былі наданы гэтыя праваў й прывілеі, не было ніводнага феадала — беларуса па паходжанню. Гарадзельскі прывілей неаднаразова падкрэсліваў, што гэтыя праваў і прывілеі атрымліваюць літоўскія феадалы толькі каталіцкага веравызнання... Такім чынам, Гарадзельскі прывілей, які меў значэнне асноўнага закона дзяржавы, заканадаўча пазбавіў беларускіх праваслаўных феадалаў дзяржаўнай улады» (бб. 27—28).

«Беларускія феадалы былі такімі ж прыгнітальнікамі народных мас, як і літоўскія феадалы. Дзяржаўная ўлада ахоўвала іх класавыя інтарэсы. Але да кіраўніцтва дзяржаваю літоўская феадальная знаць беларускіх феадалаў не дапускала...» (б. 29).

«Толькі ў другой палавіне XVI ст., калі ўнутрыпалітычнае і зневінепалітычнае становішча Вялікага княства літоўскага надзвычайна ўскладнілася ў сувязі з Лівонскай вайной.., вялікакняжацкая ўлада была вымушана выдаць прывілей (1563 г.), які абвяшчаў, што на праваслаўных беларускіх феадалаў распачындаюцца ўсе тыя праваў і прывілеяў, якімі карысталіся па Гарадзельскому прывілею літоўскія феадалы» (бб. 30—31).

«Сам факт выдання прывілея 1563 г. пераканаўча сведчыць, што праваслаўныя беларускія феадалы не мелі тых палітычных правоў, якімі карысталіся феадалы літоўскія. Але істотнага значэння для беларускіх феадалаў прывілей 1563 г. не меў, бо праз 6 год, у 1569 г., Вялікое княство літоўскіе аўг'яндалася з Польскім каралеўствам у адну дзяржаву — Рэч Паспаліту.

Такім чынам, да 1569 г. дзяржаўная ўлада ў Вялікім княстве літоўскім належала літоўскім феадалам...» (б. 31).

Заўпрауды, красачная гісторыя Вялікага Княства Літоўскага, асабліва для тых, хто азнаёмлены зь ёю з працаў савецкага гісторыографіі! Да гэтых дэкларацыйных заявяў Абэцэдарскага мы зъвернемся пасьльей. Ціпер на найперш возьмем гэты прывілей 1563 году.

У прэмабуле да яго кажацца: за кінзімі Ягайлам і Вітаўтам асаблівымі прывілеямі карысталася толькі шляхта каталіцкага веравызнання. Аднак у сувязі з тым, што ад даўных часоў праваслаўныя несылі верную службу ў займалі адказныя дзяржаўныя становішчы як у складзе Паноў-Рады, так і «інде», касующа тых два параграфы Гарадзельскага прывілею, што былі съкіраваныя супраць праваслаўных.

Ужо толькі з гэтага вынікае, што «ад даўных часоў» ня мелі сілы тыя амежананы Гарадзельскага прывілею, і «праваслаўныя беларускія фэўдалы» карысталіся аднолькавымі палітычнымі правамі зь іншымі. А хто-ж падпісаў гэты прывілей 1563 году? Апрача трох каталіцкіх біскупуў, яго падпісалі: два Радзівілы — канцлер і ваявода Віленскі ды вялікі гетман і ваявода Троцкі; трох Хадкевічы — гетман дворны й стараста Жмудзкі; крайчы ВКЛ і стараста Бельскі ды столны ВКЛ і стараста Плоцельскі; князь К. К. Астроскі — ваявода Кіеўскі, маршалак Валынскага зямлі й стараста Уладзімерскі; князь С. А. Збаражскі — ваявода Віцебскі; П. І. Сапега — ваявода Наваградзкі; Васіль Цішкевіч — ваявода Падляскі; Астап Валовіч — маршалак дворны, падскарбны ВКЛ і стараста Магілеўскі; Мікола Кішка — падчашы ВКЛ і стараста Дарагіцкі; князь Р. Ф. Сангушко — стараста Жытомірскі; Ярош Карыцкі — канцлер дворны й стараста Мельніцкі; С. У. Улошак — падскарбны дворны; Шчасны Сірутовіч — мечнік ВКЛ; Шчасны Герцык — харужы земскі; Ян Шымковіч — маршалак і пі-

кар ВКЛ, староста Цікоцінські; Микола Нарушевіч — пісар ВКЛ і канцлер Гродзенські.⁶⁵

Колькі-ж з пералічаних тут паноў-радных було гэтак званых «літоўскіх феўдалаў»? Два Радзівілы й князь Р. Ф. Сангушка! Але-ж і князі Сангушкі з даўніх часоў былі праваслаўныя й падпадалі пад абмежаваньні Гарадзельскага прывілею. Як мы маглі канстатаваць вышэй, Радзівілы таксама ўважалі слёб з выхадцаў з «народу слáўнае слáвянскæ мовы». Іншыя паны-радны — Хадкевічы, Сапегі, Цішкевічы, Валовічы, Кішка, князі Астроскія й Збаражскія дыг. д. — таксама былі праваслаўныя й «кроўныя» Беларусы ў сяньняшнім значаньні. Да ўлады ў ВКЛ яны прыйшли яшчэ ў 1563 годзе, а куды-куды раней, пра што будзе мова пасыља.

Дарочы, паводле прафэсара Абэцэдарскага, і Літоўскі Статут выданыя 1529 году быццам-бы ўводзіў дыскрымінацыю між «беларускімі праваслаўнымі» й «літоўскімі» феўдаламі. Абэцэдарскі і ў гэтым выпадку на-вёт паклікаецца на паасобныя ягоныя артыкулы, як, прыкладам, на арты-кул 1 разъдзелу VI, ды высноўвае, як ўжо згадвалася, што «аб другарадным палітычным становішчы беларускіх феадалаў сведчыць і той факт, што яны былі падсудныя не непасрэдна вялікаму князю, а мясцовым прадстаўнікам вялікакняжацкай адміністрацыі», а «буіны літоўскія феадалы былі падсудныя толькі вялікага князя».

Скуль гэта ўзяў Абэцэдарскі — наведама. У загадай мясцініе Літоўскага Статуту 1529 году пра падобную дыскрымінацыю зусім няма мовы. Тут проста кажацца, што звычайнія судовыя справы павінны разглядальца мясцовыми судовыми органамі з узделам, кам гэта канечна, старастай і ваяводай. З гэтым працэдуры, якака павінна асноўвацца на законах гэтага Статуту, ня можа быць якіх-колечы выніткаў, у тым ліку й для паноў-радных. Калі-ж правасуддзьдзе ѹ законы відавочна парушаліся, у такім выпадку кожны мог зьвярнуцца да вышэйшых судовых інстанцыяў, у тым ліку й беспасяднідзя да вялікага князя.⁶⁶

Зразумела, і ў гэтым выпадку прафэсар Абэцэдарскі ня можа быць вынаходзцам, што суд вялікага князя так інаки ня мог заладжваць усе судовыя закалоты. Зразумела таксама, што да вялікакняжага суду ці да суду Паноў-Рады ня ўсё маглі даступіцца. Доступ тут мелі першым чынаммагнаты, але ня выключна «літоўскія феўдалы», пра якіх няма навет гутаркі тут.

Шкада, што Абэцэдарскі не заўважыў артыкул 9 разъдзелу I Літоўскага Статуту 1529 году. А ён праста кажа:

«Тож хочем и вставляем, и вечными часы иметь быть ховано, иж вси подданные наши, так вбогие, яко и богатые, которого ради колве або стану были бы, ровно а одностойным тым писаным правом мають сужоны быть».⁶⁷

Дыскрымінацыйным для «беларускіх праваслаўных феўдалаў», што, выглядзе, і мае на ўвесьце Абэцэдарскі, мог-бы быць артыкул 4 разъдзелу III гэтага Статуту. Але прачытайма ўважліва і гэты артыкул:

⁶⁵ «Акты, относящиеся к истории Западной России», т. III, бб. 118—121.

⁶⁶ «Статут Великого княжества Литовского 1529 года». Изд-во АН БССР, Минск, 1960, бб. 69—70.

⁶⁷ Таксама, б. 34.

«Тэж уставаем: ач-колве право писаное дали есмо земли Великому князству Литовскому, а ведже старых врадов воеводства Віленскаго и воеводства Троцкаго, и иных, воевод и кашталянов, и канцлерства, и маршалства земскаго, и маршалства дворнага, и старостов, и врадніцы нашиничим не вменшаем; маюцца кожкій з них у своем повете справоўватися: судіти, радыti и децкіх своих всылати и врадов своих вживати подле давнаго обычая; одно судіти мають тым писаным правом».⁶⁸

Калі верыць Абэцэдарскому, гэты артыкул быццам пачвярдждае тых абмежаныні Гарадзельскага прывілею 1413 году, паводля якіх пералічаныя тут пасады, асабліва ў Віленскім і Троцкім ваяводствах, маглі займаць толькі «Ліцьвіны каталіцкага веравізаніння». Аднак-ж у зацітаваным артыкуле гутарка не пра тое, што мае займаць гэтыя пасады, а якраз пра тое, якія права ѹ прывілеі тых, хто іх займае. Дарэчы, практика шмат раней скасавала абмежаныні Гарадзельскага прывілею. За часамі выдання Літоўскага Статуту 1529 году яны былі ўжо анахранізмам.

На месцы тут назначыць, што ў агульнадзяржаўных прывілеях вялікіх князёў Аляксандра 1492 году й Жыгімонта II Старога 1506 году чорным на белым канстатаўвалася, што ўрадавыя й мясцовыя пасады будуть раздавацца не за «прыгожы вочы» (паводле Абэцэдарскага — за гэтак званыя «летувіска-каталіцкія вочы»), а выходзячы з заслагуя і здолынасьцяў людзей. У прывілеі Жыгімонта навет падыркавалася — «літоўскім і рускім нобіліям».⁶⁹

Прафэсар Абэцэдарскі канкрэтна пра гэта ня кажа, аднак Літоўскі статут 1529 году запраўды «абмажкоўваўся» апрычоным актам Жыгімонта таго-ж 1929 году. У гэтым акце зноў сцывярджалася, што пасады ваяводаў, кашталянаў і г. д. павінны займаць «толькі каталікі» ВКЛ, але ня чужынцы. Гэты быццам зварот да прынцыпаў Гарадзельскага прывілею быў спрычинены ўзызвішнім заслужанага ў змаганні з Маскоўшчынай князя К. І. Астроскага на першую месцу сярод Паноў-Рады ВКЛ. Паводле традыцыі, пяршынство гэтага належала Віленскаму ваяводу, які адначасна займаў пасаду канцлера ВКЛ. Узынкілія ў сувязі з гэтым змаганні былі кампрамісна ўладжаныя ў 1522 годзе. Тады вялікі князь Жыгімонт даў згоду, што пасылья съмерці князя Астроскага ўсё стане на сваё места.

Аднак, як вынікае, гэты дыскрымінацыйны прывілей 1529 году быў выклюканы пастановамі каталіцкага сыноду, які адбыўся ў Вільні ў 1528 годзе. Пад ціскам Рыму гэты сынод забавязаўся пачаць бескампраміснае змаганне супраць «герэтычных ідэяў і плыніў»,⁷⁰ да якіх, зразумела, зачлічалася ѹ зайнанье праваслаўнымі вышэйшых дзяржаўных пасадаў. Ён аднак так і застаўся толькі адчэпным кампрамісам, бо не пакінуў нікага

⁶⁸ Таксама, бб. 48—49.

⁶⁹ „Codex diplomaticus Poloniae quo continentur privilegia regum Poloniae, magnorum ducum Lithuaniae...“ Ed. studio et opera L. Rzyszczevski et A. Muczkowski, vol. I, Varsoviae, 1847, pp. 345—352, 364—367.

⁷⁰ Jakub Sawiński. Concilia Poloniae. Vol. II: Synody diecezji Wileńskiej i ich statuty. Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Warszawa, 1948, pp. 120 (§ 3), 131—132 (§ 16).

съледу ў Літоўскім Статуте 1529 году, не знайшоў таксама й свайго ўжытку ў практыцы.

Давядзеца тут, як выглядае, пачаць ад Адама й Евы.

У сярэднявеччы рэлігія адыгрывала першаднную ролю, у тым ліку і палітычную. Да таго-ж гэтая рэлігія была нібы сямейнай справай валадароў, скуль ведамы паставлят: «чыё княжанье, таго і рэлігія». Вялікае Княства Літоўскае было дзяржавай двух веравызнанняў, але ў ім панавалі князі веравызнання каталіцкага, які адначасна быў карабалем Польшчы — гэтага краю запрады ваяўнічага каталіцызму. Таму ў ВКЛ падпарадковалася гэтаму правілу: «чыё княжанье, таго і рэлігія» ці, наадварот, «чыя рэлігія, таго і княжанье». І гэтае правіла найбольш яскрава знайшло сваё адлюстраванне ў Гарадзельскім прывілеі 1413 году, што быў выдадзены польскім карабалем Ягайлом і вялікім князем Вітаўтам. Ягайла тады ўважаўся ўз *«найвышшага князя літоўскага»*. Прывілей тварыў наступныя абмежаньні:

„3. Таксама паны, шляхта й баяры земляў нашых літоўскіх, калі толькі будуть каталікі й падданыя Рымскага царквы ды якія атрымалі гербы, хад цешцаца, удзельнічаюць і ўжываюць дараўнанні, прывілеі й дазволы, намі ім дадзенныя й падараваныя, так, як гэта паны й шляхта Польскага карабалеўства карыстаюцца сваімі ўз іх цешцаца».

„10. Таксама годнасці, пасады і урады, як у Польскім карабалеўстве, будуть заснаваныя й размешчаныя, а гэта ў Вільні ваявода й кашталян віленскі, таксама ў Троках і ў іншых мястэчках, дзе нам паказвалялася ўз карысцьнай згоды нашае добрае волі для вечных часоў. А такія годнасці ніхай абсаджаюцца нікім іншым, як толькі вернікамі католіцкага веравызнання й падданымі Святыя Рымскага царквы...”⁷¹

Гарадзельскі прывілей, такім парадкам, выдзяляў каталікоў і абмяжоўваў у правах праваслаўных. Аднак ён абміжоўваў у правах ня толькі «беларускіх праваслаўных фэўдалаў», але й «літоўскіх праваслаўных фоўдалаў», якія выключэння ў дыя вялікае грамады ўнукай, праўнукай ды яшчэ за жыццём сыноў Альгерда й Гедыміна, што быў праваслаўны. Ці задумоўваўся прафесар Абэцідарскі над гэтым вымушным фактом, робячы высьнову, што ў ВКЛ «непадзельна панавалі буйныя літоўскія фоўдалы»? Не выпадкова Гедымінавічы й Альгердавічы, як і ўсе іншыя «буйныя праваслаўныя фоўдалы», апнуліся на баку Свідрыгайлы, які, стаўшыся па съмерці Вітаўта вялікім князем (1430—1453), фактычна зліквідаваў гэтых абмежаньні Гарадзельскага прывілею й у суязі з гэтым сутыкнуўся з Ягайлом і Польшчай.

⁷¹ „3. Barones etiam nobiles, boyari terrarum nostrarum Lytwaniae predictarum, donationibus, privilegiis et concessionibus ipsis per nos datis, imparts collatis, duntaxat catholici et Romane Ecclesiae subiecti et quibus clenodia sunt concessa, gaudeant, participant et fruantur, prout barones et nobiles regni Poloniae suis potiuntur et fruuntur”; „10. Item dignitates, sedes et officia, prout in regno Poloniae instituta sunt, instituentur et locabuntur, in Vlyna scilicet palatinus et castellanus vilnensis, et demum in Troky et in aliis locis, ubi nobis videbitur expidere iuxta nostrae beneficium voluntatis temporibus perpetuis duraturae. Et huiusmodi dignitarii non eligantur, nisi sint fidei catholicae cultores et subiecti Sanctae Romanae Ecclesiae etc. . . .” („Akta Unii Polski z Litwą, 1385—1791”, Ed. St. Kutzreba i Wl. Semkowicz, Kraków, 1932, no. 51, p. 60).

За часамі выдання Гарадзельскага прывілею ў Эўропе фактычна лютаваў ужо меч інквізыцый, тут пылалі вогнішчы, на якіх спальваліся «гэротыкі». Да гэтых «гэротыкаў» ледзь не заличаліся таксама гэтак званыя «съхізматыкі» — праваслаўныя, а значыцца ў вачох ваяўнічага каталіцызму і яны не моглі карыстацца роўнымі правамі. Гэтая сярэднявечная цемра практыкавалася таксама ў Маскоўшчыне, а сяньня яшчэ практыкуецца ў Савецкім Саюзе, зъяніўшы тут толькі рэлігійную апранаху на партыйную, з дамешкай, ведама, і гэтае рэлігійнае закваскі, пра што й съветчыцы гэтве «единственное верное марксистско-ленинское учение». Выходзячы з палітычных умоваў у СССР, прафесар Абэцідарскі павінен быў бы лепши разумець і гэту атмасферу сярэднявечча, але яму чамусыці не шчаслыўці ў гэтых. Наагул, пад ціскам Польшчы ды Рыму сваім актам 1387 году Ягайла забавяўся не толькі ахрысьціць і перахрысьціць «усіх літоўскіх наці», але й «памножыць каталіцтва на землях Літвы й Русі».⁷² Гэтая пляны хутка пакрыжаваў Вітаўт, выдаўшы ў 1392 годзе новы прывілей. У Вітаўтавым прывілеі ўжо казаляса, што Віленскі каталіцкі біскуп мае права із свае волі ахрысьціць толькі Ліцвіні-пагану. Што-ж да Ліцвіні-праваслаўных (які ў акце Вітаўта таксама называюцца «Рускія» ці «Русіны»), дык да апошніх гэты біскуп ня мог ужываць якогаколечы гвалту. Яны моглі захоўваць праваслаўнае веравызнанне й маглі пераходзіць у каталіцтва, але із свае добрея волі.⁷³ Як ведама, у змаганніх часоў зу Ягайлом, які ў ВКЛ «улучаў ды задзіночваў з Польшчай», Вітаўт апраўся першым чынам на сілы праваслаўных князёў — Гедымінавіч-Альгердавіч, Друцкіх, Лукомельскіх, Турава-Пінскіх, Гальшанскіх і г. д.

Да зьяўлення дыскрымінацыйнага Гарадзельскага прывілею ў пэўнай ступені спрычыніліся яшчэ наступныя фактараты. Пасьля Грунвальдзкай перамогі над Крыжакамі ў 1410 годзе пачаў расыць палітычны аўтэрыйт Польшчы ў Заходній Эўропе. Тымчасам змаганне з Жмудзью яшчэ ня было закончанае, а жмудзкая праблема, набыўшай міжнароднае значаньне, была звязаная з праблемам таго-ж каталіцтва. Адным словам, праблема захавання палітычнага аўтэрыйтту Польшчы ў ВКЛ у Эўропе ў гэтай жмудзкай праблеме вымагалі ад Ягайлы й Вітаўта ўступак на карысць ваяўнічага каталіцызму. Больш таго, кароль Ягайла, які намінальна заставаўся надалей «найвышшым князем» ВКЛ, тады яшчэ ня меў спадкаемцай, і з гэтае прычыны ягонае становішча ў Польшчы было даволі хісткім. Гэта вымагала ад яго шукаць саюзынікай у васяродзідзе польскага вышшайшага духавенства ды йсыці насустрац яму ў рэлігійным пытанні. З другога боку, з дапамогай Гарадзельскага прывілею, які ўзвышаў шляхту каталіцкага веравызнання ў ВКЛ і ў праўным дачыненні збліжаў яе з шляхтай Польшчы, Ягайла шукаў таксама й падтрыманьня сярод гэтай шляхты.

У вабставінках Вялікага Княства Літоўскага, жыхарства й шляхта з магнатамі якога быў пераважна праваслаўныя, падобная дыскрымінація праваслаўных была ненармальнай зьявай. Гэта разумеў як сам Ягайла, гэ-

⁷² „Codex diplomaticus Ecclesiae Cathedralis necnon Diocesis Vilnensis“, t. I, fasc. 1, no. 6, pp. 11—14.

⁷³ *Ibid.*, no. 23, p. 39.

так асабліва й Вітаўт, які наагул быў індиферэнтным у рэлігійных дачыненіях.⁷⁴ Ня дзівіць таму, што яшчэ ў 1397 годзе яны ў згодзе з мітрапалітам «Кіеўскім і ўсіх Русі» Кіпрыянам выступілі ініцыятарамі задзіночаньня цэркvaу ды скасаваньня розыньі між каталікамі й праваслаўнымі. Гэтая іхная ініцыятыва вызначалася таксама й на Канстанцінкам саборы, на якім прысутнічала дэлегацыя ВКЛ, ачоленам мітрапалітам Рыгорам Цамблакам. Зразумела, «праваслаўны» патрыёт Абэцэдарскі тут кіне: «Вітаўт і Ягайла імкнуліся прадаць Беларусь Ватыкану». Будзьма аднак цівярозымі. Канстанцінопаль — цэнтр праваслаўя — у tym часе ледзьве дыхка, заісціў з усіх бакоў Туркамі. Ён сам шукá пагаднення з Захадам, у tym ліку й з Рымам. Ды Ягайла й Вітаўт, увайшоўшы ў канфлікт з канстанцінопальскімі патрыярхамі з прычыны самастойнага пастваўлення Цамблака з мітрапалітам ВКЛ, дзеілі ў згодзе з імі ў пытаныні задзіночаньня цэркvaу. Супраць гэтася ідэі тады выступілі маскоўскія князі. Васіль I ды новы мітрапаліт «Кіеўскі і ўсіх Русі» Фоці (1410—1431), які з гэтася й іншых прычынаў у 1414 годзе быў выгнаны з ВКЛ. Яны навет не падпарядковаліся інструкцыям з Канстанцінопала, якія былі прывезены ў Маскву адмысловым пасольствам.⁷⁵ Знаходзячыся вонкіх рэлігійных закалотаў, Маскоўшчына зусім ня цікаўлялася праблемай задзіночаньня цэркvaу. Наадварот, назіраючы сутон Бізантыйскага імперыі й паставіўшы стаўку на карту выкарыстання «захіты праваславія» ў сваёй палітыцы «собірання рускіх земель» і перанесенія цэнтра праваслаўя ў Маскоўшчыну, Масква была зацікаўленая ў разьмежаванні цэркvaу і ў рэлігійных закалотах у ВКЛ.

Як ведама, із спрабаў задзіночыць усходнюю ўсходнюю цэркву на Канстанцінкам саборы нічога ня выйшла. Флярэнтыйская царкоўная вунія 1439 году таксама аказалася фіксыяй. Зашмат напластавалася антаганізму, ды Рым фактывна дамагаўся поўнае капітуляцыі Праваслаўнае царквы, сам стоячы на мяжы ўструсаў і распustы. У гэтых абставінах цяжка вымагаць ад Вітаўта і Ягайлы нейкае раптоўнае ягнячае схільнасці.

Пры канцы свайго жыцця вялікі князь Вітаўт зноў быў наважаўся парваць з Польшчай. Ён меўся каранавацца каралеўскаю каронай і зрабіць з ВКЛ самастойнае каралеўства. Гэта, ведама, прывяло-б да ліквідацыі Гарадзельскай вуніі з ейнымі дыскримінацыйнымі прывileямі. Наагул-жэ тады Вітаўт, праводзячы палітыку пашырэння ВКЛ на ўсход, рабіў стаўку на Праваслаўную царкву, у суязі з чым ён адхіліў мітрапаліта Цамблака й зноў зблізіўся з мітрапалітам «Кіеўскім і ўсіх Русі» Фоціям, здаўшы навет ягоную прыхільнасць што да свае ўсходніх палітыкі.⁷⁶ Гэтыя пляны Вітаўта пакрыжаваліся ягонай съмерцій і інтрыгамі з боку Польшчы, якая тады перахапіла навет карону, якой меўся каранавацца Вітаўт.

⁷⁴ Гэтак, прыкладам, паведамляючы пра выбары Цамблака за праваслаўнага мітрапаліта ВКЛ, у адмысловы афіце Вітаўт дэклараваў: «А кто хочет по старым держатися, под властью митрополита Киевского, ине так добро, а кто не хочет, ине воля ему есть» («Акты, относящиеся к истории Западной России», т. I, № 25, б. 37).

⁷⁵ А. М. Аман, S. J. Die ostslawische Kirche im jurisdiktionellen Verband der byzantinischen Großkirche, 988—1459. Augustinus Verlag, Würzburg, 1955, S. 252—253.

⁷⁶ И. Б. Греков. Цыт. праца, бб. 114—118.

Як зазначалася вышэй, новы вялікі князь Сьвідрыгайла, які таксама меўся перанесьці на сябе гэту каранацю, у практицы скасаваў дыскримінацыйны для праваслаўных абмежаны Гарадзельскага прывileю. Напачатку ён быў падтрыманы навет, асабліва ў ваенным канфлікце з Польшчай, каталіцкім элементам ВКЛ ці, паводле Абэцэдарскага, «літоўскім фўдаламі». Пасылья-ж у нутраныя справы ВКЛ умяшалася Польшча. Фармальна асновы для гэтага ўмяшання даваў той-жэ Гарадзельскі прывileй, у tym ліку ягоны 12 артыкуул, дзе казалася, што вялікі князь павінен абаранца із згоды польскае шляхты й караля. Прынцып гэтых аднак буй зняважкнены плянамі каранацыі Вітаўта, не гаворачы ўжо пра зыдзейснены факта незалежнага абрањання вялікага князя Сьвідрыгайлы. Таму тут Польшча хапілася за дыскримінацыйны абмежаны Гарадзельскага прывileю, высоўваючы таксама на пасаду вялікага князя кандыдатуру Жыгімонта, брата Вітаўтавага. Але ў гэтых выпадку ня ўсе зь «літоўскіх фўдалаў» каталіцкага веравызнання адразу далучыліся да гэтася польскае кандыдатуры й клюнулі на прыманку выгадных для іх прывileяў. Частка іх і надалей падтрымвала Сьвідрыгайлу, на баку якога змагаліся таксама «беларускія праваслаўныя фўදальныя ўлучна з Гедымінавічамі-Альгердавічамі. У гэтых абставінах у 1432 годзе Ягайла выдаў новы прывileй, а за гэтым у 1434 годзе прывilej выдаў і вялікі князь Жыгімонт I.⁷⁷ Гэтымі прывileямі зраўнóваліся ў правах праваслаўныя нобілі ВКЛ з ногабілімі каталіцкага веравызнання. Правы гэтых для ўсіх бяг вынікну пашырё прывileямі 1447 і 1457 гадоў вялікі князь Казімер.⁷⁸ Пра харектар прывileяў 1492 і 1506 гадоў вялікіх князёў Аляксандра й Жыгімонта II згадвалася вышэй.

У гэтых прывileях ня было мовы пра якія-колечы палітычныя абмежаны шляхты й магнатуправаслаўнага веравызнання, як, прыкладам, пра тое, што ім забараняецца займаць вышэйшыя дзяржаўныя пасады. Праўда, у іх ня згадвалася таксама, што касующа адваведныя артыкулы Гарадзельскага прывileю. Аднак-жэ ў гэтых выпадку важней тое, што гэтася новыя агульнадзяржаўныя прывilei больш не зъмяшчалі ў сабе тых дыскримінацыйных абмежаныў Гарадзельскага прывileю.

Іншая рэч, якія згадвалася ў практицы. Як і раней, вялікія князі, якія былі адначасна й польскімі каралімі, і надалей заставаліся каталікамі. Ня звычкова таксама й Каталіцкая царква. Як ведама, навет у часы захавання Флярэнтыйскай царкоўнае вунія Рым шмат разоў дамагаўся ад каталіцкіх біскупу ВКЛ, каб яны «не дапушчалі сужэнства між каталікамі й схізматыкамі», або ў выпадку такого сужэнства авабязкава перахрышчвалі гэтых «схізматыкаў» у гэтак званую «праудзівую хрысьціянскую (каталіцкую) веру». Дарэчы, з мэтай перахрышччэння апошніх «схізматыкаў» вялікі князь Казімер, імкнучыся наладзіць свае нацягненныя дачыненіны з Рымам, паклікаў у ВКЛ францышканскаў і бернардзінцаў. Той-жэ Казімер пасылья забараніў таксама будаўніцтва новых праваслаўных цэркvaу, праў-

⁷⁷ „Codex epistolaris saeculi decimi quinti“. Ed. A. Lewicki, t. III, Cracoviac, 1894, no. 17, pp. 523—524; no. 22, pp. 529—531.

⁷⁸ Ibid., no. 7, pp. 9—12; „Codex diplomaticus Poloniae quo continentur privilegia regum Poloniae, magnorum ducum Lithuaniae“, t. I, no. 188, pp. 333—337.

адападобна, толькі на заходзе ВКЛ. Гэтая аbstавіны, бяспречна, атручвалі грамадзкае сужыццё й палітычную атмасферу, пра што, прыкладам, і згадвалася ў пасланні праваслаўнага духавенства, шляхты й магнатаў ВКЛ да папы Сыкста IV 1476 году. Гэта, зразумела, праўна абмяжоўвала таксама праваслаўных паноў, магнатаў і князей. Аднак-жа на ў гэтай ступені, як гэта ў чорных хварбах размалёўвае Абэцэдарскі, паводле якога быццам «праваслаўныя беларускія фэўдалы» ці наагул беларускія фэўдалы на мелі права браць удзелу ні ў вышышым органе — Паноў-Радзе ВКЛ, ні ў выбарах князей, ні, як вынікае, у працах соймаў. Але й Абэцэдарскому павінна быць ведама, што, прыкладам, вялікія князі абліяліся ды ўзводзіліся на пасад на агульных соймах, што гэтыя соймы неўзабаве сталіся паважнай палітычнай-заканадаўнай сілай ды што ў працы соймаў адноўлаква бралі ўдзел як каталікі, гэтак і праваслаўныя.

Перш, чым паказаць на канкрэтных фактах масавы ўдзел «беларускіх фэўдалаў» (навет праваслаўных!) на палітычных жыцці Вялікага Княства Літоўскага, закранем яшчэ наступныя праблемы. Найперш, трэба дапушчаць, што ў Захадній Беларусі таго часу побач з Ліцьвінамі-лаганамі жылі таксама й паганы з асяродзьдзя Дрыгвічоў і Крыўічоў. Не выпадае кідацца ў скрайнасць, як гэта рабіць, прыкладам, у своіх працах М. Грыбоўлят,⁷⁹ аўтаматычна залічваючы каталікоў да Летувісаў-(Ліцьвіноў), а праваслаўных і вуніятаў — да Беларусаў. Між тым, як згадвалася вышэй, буйнейшая разгаліненія Гедымінавна-Альгердавічай і князёў Гальшанскіх — гэтыя чыстакроўныя прастадаўнікі старадаўных Ліцьвіноў — былі пра-васлаўныя. З свайго боку, ці мала з «чыстакроўных Беларусаў» было ка-татліцкага веравызнання, пра што й съветчыцы, прыкладам, «Фрынос» М. Сматрыцкага. Таксама, як паведамлялася ў 1581 годзе ў Рым, князь Станіслаў Радзівіл, сын Міколы Радзівіла-Чорнага, сам перайшоўшы ў католіцтва, у сваіх Аліцкіх валоданнях на толькі разбурыў гэбрейскія сынахогі, але, пад страхам выгнання ў зачынэння цэрквав, змушаў пераходзіць у католіцтва й праваслаўне жыхарства.⁸⁰

Рэч у тым, што, калі навет дапусціць, што старажытныя Ліцьвіны западраўбылі племянім балцкага паходжання, дык як у гэтым выпадку выясняніць традыцыйна славянская імі тых шчасльвіц, на якіх распаў-сюджаваўся, прыкладам, Гарадзельскі прывілей? А ў гэтым прывілее супстракаецца даволі шмат чиста славянскіх імяў, як, прыкладам, той-жэ Радзівіл, Осьцік, Няміра, Воўчка, Сака й г. д. Мы тут на можам згадаць з прафэсарам Абэцэдарскім, які цвердзіць, што гэтыя й іншыя імі Ліцьвінам былі накінутыя ў працэсе іх хрышчэння, пры гэтым хрыш-чэння ў спосаб стрыжэння гурту авечак. Згаданыя тут імі, як і «чиста балцкага» похождання імі — Монвід, Яўнут, Галігунт, Сунігайла й г. д., — паганскія, а не хрысціянскія, а таму на могуць разглядацца, як «накінутыя».

Другое, мы на ведаем шмат пра паганскія імі Славянаў. Шмат якія з тых, што захаваліся, нічым на розніцца ад імяў старажытных Ліць-

⁷⁹ М. Я. Гринблат. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории. Изд-во «Наука и техника», Минск, 1968, бб. 148—161.

⁸⁰ „Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes“. Ed. A. G. Welykyj, vol. I, Romae, 1959, no. 135, p. 123.

віноў. Таму, паклікаючыся толькі на імі, вельмі цяжка сказаць, каму яны належылі: Крывічом і Дрыгвічом і ці Ліцьвіном? Тым большы рызыкуна, выходзячы толькі з імяў, зали чаць старажытных Ліцьвіну да сям'і балцкіх народнаў. Прыкладам, усім нам добра ведамае Астрамірава евангельле, названае паводле імя Ноўтарадзкага пасадніка — Астраміра. Але-ж у летапісах гэты Астрамір выступае таксама й як Страміл. Пераход другое часткі гэтага імя «мір» у «міл» — натуральная зьява для славянскіх моваў, а таму мы й маём у Чэхаві князёў Яраміл, Святаміл і г. д., што таксама захаваліся ў сучаснай чэскай мове. Гэтае імя Страміл-Струміла супстракаецца й спрад імя старажытных Ліцьвіноў. З другога боку, спрад князёў Гунаў і Готаў былі на імя Валімір, Відзімер, Тэадзімер, а рымскі гісторык Тацый спрад імя князёў старагерманскіх племяў называе Сегімера (лацінская паралель — Сагімунт), Украмера, Актумера, Харыамера й г. д. Некаторыя гісторыкі ўжаяюць, што гэтыя імі або былі запазычаныя ў Славянаў, або іхнімі носьбітамі былі самі Славяне.

Таксама, нам прашануюць выводзіць імі Ўладзімер ад старагерманскага Вальдімар-Вальдэмара, Рагвалод — ад Рагнвальда, Рагнеда — ад Рагнайды, зали чаць гэтых гісторычных асобаў да Нарманаў-Варагаў. Але як бысь у гэтым выпадку зь імямі Казімер, Ярамір ці Любамір? Здаецца, імі Ўладзіслau сваім утварэннем у першай частцы мае нешта супольнае зь імём Ўладзімер! За свайго боку, імі Рагвалод магло паўстать ад спалучэння каранёў ці паніццяў «валодат» і «рогі», дык супстракалася «чиста славянскае імя» — Святарог. Былі таксама славянскія імі тыпу Дабранега, што збліжаеца зь імімі Рагнеда. Дарэчы, імі Рагнеда магло абавязначаць «Рог не да» — супранылеглае Рагвалоду.

Апрача пашыраных славянскіх княжых імяў, як Рагвалод, Брачыслаў (гэтае імя супстракаецца і ў Чэхіі), Усяслав, Яраслав, Яраполк, Святаслав і г. д., былі яшчэ: Позывід (т) і Судзіслau (прикладам, сыны кіеўскага князя Ўладзімера Святаславіча); Людовіт, Яраміл, Святаміл, Уласыціміл, Барывой (чэскія); Земавіт, Драгавіт, Тройдзен (мазурскі і памаранскія); Лешка, Мешка, Зыбігнеў, Віслаў, Вазул, Сыцісіміл, Семавіт дый іншыя (польскія); Ташэмір, Ярамір, Прыбыслай, Варціслаў-Враціслаў, Нікілот, Готшалк, Удо, Мсыцівой, Мечыдраг, Анадраг, Білуг, Након, Бутуй-Будзівой, Крут, Грын (у прыбалтыцкіх славянаў, у тым ліку й у Люцічай); Арда-гаст, Борут, Горазд, Маймір, Валук, Вальтунка, Прыбін, Людовіт, Стоймір, Муцимір, Гойнік, Кацімір, Бранімір, Борна, Драгуцін, Мілюцин, Урош, Радаслаў, Войслаў, Мусока Семіка дый іншыя (у паддённых Славянаў). Пашыраныя былі яшчэ імі Святавіт (таксама й славянскае бóstва), Яравіт і іншыя.

Зъвярнемся цяпер да княжых імяў старажытных Ліцьвіноў: Нотымір (згадвае Св. Бруно), Міндойг—Міндойг, Гедымін, Альгерд, Война, Вітэн-Віцен, Вітаут, Тройдзен, Гердзен, Даўмонт, Таўцівіл, Кейстут, Яўнут, Любарт, Карыят, Карыбут, Монвід (т), Нарымунт, Войцэлк, Ягайла, Ськірыгайла, Сыўдрыгайла, Лінгвен, Даўгурник, Даўгял-Даўяла, Вілікал, Жы-вібуд, Вышымунт, Борза, Лесі, Бутавіт, Будзівід, Спрудзейка, Кіньцібут, Ванібут дый іншыя.

Згадайма таксама наступныя славянскія імі выразна паганскага паходжання: Радзіл-Радзіла, Дрочка-Драчыла, Дыгайла, Якім Даміла, Чурыла,

Няжыла, Судзіла, Судзімір, Жадзіла, Гасціла, Лахна, Блуд, Ялавіт, Цвярдзіта, Пуціта, Зуборка, Няжата, Банук, Кучай, Суйк-Суйка, Несда, Жызынамір, Нямір-Няміра, Неда, Ладыга, Брызгайла, Свібла, Жыла, Зажыга, Юрло, Юрлы, Кнут, Жадка, Богша, Пауша, Раشتа, Рэуша, Валя, Вышата, Вазімут, Коцьча, Белка, Сакута, Ракоць, Ажайка дый іншыя (у летапісах, актах і бароставых граматах усходніславянскага паходжання); Земамысл, Завіша, Скарбімір, Войслай, Судзівой, Вятка-Вятко, Свідгар, Съветабор, Сацех, Баржывой, Радост, Спрытка, Славібор, Рацібор, Равіт, Лелівіт, Гостівіт, Порай, Збылут, Срэнявіт, Зыдзерац, Барвін, Богдал, Да-ліміл, Свірад, Воян, Каіта, Карабіт, Вітус і іншыя (у Гала Аナンіма й Яна Длугата).⁸¹

Зазначым, што, прыкладам, канчатакі -ла ці -ла зусім не становіць асаблівасьць белцкіх моваў. Ён у славянскай мове абазначае павалічальназньеважальннае адценне: папіхайла, дурніла, маніла, «вось дык даміла». Прозывішчы з гэтымі канчаткамі пашыраныя на Украіне — Зьбігайло, Мінайло, Недбайло, Забарыло, Мушкало, а таксама й у Беларусі — Сурвіла, Бірлыка. Канчатакі -та й -ка маюць звязнішльнае значанне: Драчыла-Дрочка, Няжыла-Няжата, Жадзіла-Жадка. Складнік -Віт-, які можа абазначаць «святы», «свяতло» й «уладар», як мы малгі канстатаставаць, таксама пашыраны ў славянскіх імях: Драгавіт, Съветавіт, Людовіт, Яравіт і іншыя. Яго можна знайсці ў імях старожытных Ліцьвіноў: Вітаўт, Вітэн, Бутавіт і іншыя. Складнік -мир (мер) мог пераходзіць у -міл: Астрамір-Страміл, Ярамір-Яраміл, Святамір-Святаміл, Да-лімір-Да-ліміл.

Цяпер зъвярнемся да імлі, што трапілі ў Гарадзельскі прывілей 1413 году і носьбіты якіх тады атрымалі польскія гербы: Монівід — ваявода Віленскі, Яйнус-Лјунут — ваявода Троцкі, Мінгал-Мінгайла — каштэлян Віленскі, Сунігаль-Сунігайла — каштэлян Троцкі, Нямір-Няміра, Остык-Осьцик, Бутрым, Голігунт, Мікалай Былімін, Карава, Вышыгерд, Пётра Мандыгерд, Мікалай Таўтыгерд, Ян Гаштолд (Гаштоўт), Волчка (Воўчка) Кульва, Бутаўд, Ядат-Ядальд, Рала, Ян Рымавідавіч, Гінет Каніцвіч, Даўкша, Мікалай Бойнар (Войнар?), Волчка (Воўчка) Ракутовіч, Гетаўд-Гетавот, Даўгэн-Даўгел(а), Якуб Мінгел-Мінгайла, Войшнар Вілкалевіч-Віркалевіч, Юры Сангау (праудападобна, з князёў Сангушикаў), Сака, Начка, Твербут-Цвірьбут, Монствід-Монствільд, Станіслаў Вышыгін, Войшын Данейкавіч, Манштойд, Андрэй Дзеўкнайтавіч (Дзевачка?), Мінімунд Сенінкавіч (Сасьнікові?), Радзівіл, Качан, Мікуш-Мічуш, Гердуц, Чупа, Войдзіла Кушалоўч-Кусаловіч, Качан Суковіч, Ян Эвільд, Станіслаў Бутаўтавіч, Ян з Ращ-Кініяу.

Для паразнаныя зъвярнемся таксама да імлі, носьбіты якіх падпісалі прырачны, забавязваючы Вітаўта й Жыгімонта I быць у паслухмянстве што да Ягайлы.

Акт 1401 году: князь Іван Альгімунтавіч (Гальшанскі) і ягоныя сыны Андрэй і Сямён, Мінгал-Мінгайла Гедыгольдавіч (ён-жа Міхайл — каштэлян Ашмянскі ў 1387 годзе) і ягоны брат Свівілон, Братоша й ягоны сын

⁸¹ Паходжанью беларускіх імяў і прозывішчу прысывяціў сваю працу: М. Бірыла. Беларуская антрапаномія. Выд. «Навука і тэхніка», кн. 1-2, Менск, 1966—1969.

Зянові, Монівід — каштэлян Віленскі й ягоны брат Гедыгольд — маршалак, Станіслаў Чупурка — маршалак дворны, Гастольд (Гаштоўт) — каштэлян Крэўскі й ягоны сын Талівуш, Осьцік — каштэлян Ашмянскі й ягоны брат Доргі (Дарагі? — імя Драгі сустракалася ў паўдзённых Славянаў). Сямён Ямунтавіч, Фёдар Львовіч, а таксама ягоны брат Юшка, Гінайд (Генайд?) і ягоны сын Мілуш, Кімунт і ягоны сын Даўкша, Стрыгівіл Барэй-кау, Гінольд (Гінтаўт), Застольд (Заштоўт) і ягоны брат Прозінд, Няміра із сваймі братамі, Свугайла, Алізар Высілонаў (Васіленаў?), Войнад Русловіч, Кязтайла і Жывінольт Валімунтавічі із сваймі братамі, Галітан, Раман Мілейкаў і ягоны брат Волчка (Воўчка), Войшвід і ягоны сын Радзівіл, Балотка Таўтыгінавіч із сваймі братамі, Бутольд (Бутаўт), Мантыгайла, Ганус Мантыгердавіч, Давойна Вышыгердавіч, Драўнут і ягоны сын Вацкун-Вячкон (Вячка?), Волчка (Воўчка) Вялютовіч, Волчка (Воўчка) Тансаўтовіч (Тусаўтовіч?), Даўгерд, Война, Водыч (Войдзіч?) із сваймі братамі, Галінгід, Віндамін, Юры Шліўровіч (Шаліўровіч?). Між іншага, ў Вітаўта таксама былі браты на імя Войдаць і Войшвіл.

Акт 1434 году: Осьцік — каштэлян Віленскі, Даўтард-Даўгірд — ваявода Віленскі, Лешо — ваявода Троцкі, Галімін — стараста Жмуздзік, Кязтайла Васталтавіч (у яго быў брат на імя Шлізібор), Ходзька Юрівіч, Пятрашка Мантыгердавіч, Іавашка Гаштоўт (Гаштолд), Радзівіл — маршалак земскі, Аначак — стараста Барасцейскі, Алехна — стараста Лідзкі, Іавашка — стараста Горадзенскі, Андрушка Саковіч — стараста Дубінскі, Монтыгал-Мантыгайла — стараста Вількомірскі, Сугімунд — стараста Крэўскі, Даўгерд — стараста Ашмянскі, Мантольд — дзяржайца ў Салечніках, Монтрым — дзяржайца Маркоўскі, Таўтыгай — дзяржайца Мэйшагольскі, Война — дзяржайца ў Кернаве, Рачка Табутовіч — дзяржайца, Андрэй Няміровіч, Сенік Гедыгольдавіч, Судзівой Валімунтавіч, Ягіл-Ягайла Гедвідзкі, Пач (Пац) — маршалак дворны, Някраща — дзяржайца ў Васілішках, Неруш — дзяржайца ў Медніках, Крыкус Свірскі, Раман Свірскі (абівда з князём Свірскіх), Андрушка — дзяржайца ў Вострыне, Федзька Сангаловіч (Сангушка?), Андрушка 'Давойнавіч, Рачка Стражовіч (Страковіч?), Рачка Семавігавіч (Семавітавіч?) — баляры, Мандыгай — дзяржайца ў Стрэйніках.

У іншых актах 1430—1434 гадоў таксама згадваліся: Якуб з Кабылян — маршалак дворны, Страміла — пан-радца вялікага князя Вітаўта, Юры — галоўны пасыцельны ВКЛ, Нашута — ваявода Драгічынскі дый іншыя. Паўторна называны імі знаходзіцца варыянтамі ў іншых актах. Наагул, трэба падчыркнуць, гэтыя імі пераважна дайшлі да нас у лацінскай транскрыпцыі з польскім моўным адценкам і яны, можна сказаць, перадаюцца із зусім дакладна. Возьмем, прыкладам, імя Судзівой. У актах яно часта згадваецца, як Сандывогі й г. д., а таму і выхадзіць, што сын гэтага Судзівой выступаў ужо, як Станька-Станіслаў Сандывугавіч, заміж Станька Судзівойчів (намеснік Горадзенскі ў канцы 1460 — на пачатку 1470-х гадоў). Гэты прыклад можна перанесьці на шмат якія іншыя імі й прозывішчы. Яшчэ трэба зазначыць, што большасць носьбітаў згаданых тут імяў пасылья наагул зынкіе з палітычнае арэны. Імі із заўважанымі тут «балцкімі» канчаткамі сустракаліся ўва ўсіх народаў Эўропы.

На ставячы перад сабой заданье прасачаць гензэлёгію кожнага з гэтых імяў і родаў, зъвернемся цяпер да праблемы, хто-ж, нарашце, палітычна панаўваў у ВКЛ у XV і, скажам, на пачатку XVI стагодзьдзя?

Паны, пасля князі Радзівілы — гэтых самыя «буйныя літоўскія фэўдалы», якія запрады варочалі палітыкай Вялікага Княства Літоўскага. Свой род яны вялі не ад Радзівіла Вайшвідавіча з акту 1401 году й, магчыма, не ад Радзівіла Гарадзельскага прывілею, але ад Осьціка, які паводзіў акту 1401 году быў каштэлянам Ашмянскім і паводзіў акту 1434 году — каштэлянам Віленскім ды трапіў і ў Гарадзельскі прывілей. У 1440-х гадох ён згадваўся таксама на пасадзе маршалкам земскага. Паводзіў акту 1434 году адзін Радзівіл тады быў маршалкам земскім ВКЛ, а ў 1440-х гадох ён выконваў дыпломатычную місію ў Крыме. Гэты Радзівіл, як вынікае, быў сынам гэтага Осьціка, бо ў актах 1469 і 1472—1474 гадоў выступаў ўжо Радзівіл Осьцікавіч, які ад 1466 году займаў пасаду ваяводы Троцкага, быўшы адначасна каштэлянам Троцкім і тым-жа маршалкам земскім. Ён памёр у 1477 годзе. Пан Мікола Радзівіловіч, або Радзівіл, які, бяспречна, быў сынам Радзівіла Осьцікавіча, ад 1481 году займаў пасаду намесніка Смаленскага, а ад 1486 году быў каштэлянам Троцкім і намеснікам Наваградзкім і Бельскім. Дзесяць ад 1492 году, ці навет раней, Мікалаі Радзівіл быў ужо ваяводам Віленскім і канцлерам ВКЛ, застаўчыся на гэтых пасадах да 1510 году. Ягоны сын Мікола Мікалаевіч Радзівіл, знаны як Радзівіл III, дзесяць ад 1488 году быў крайчым, пасля падчашым ВКЛ і намеснікам Бельскім, тады ад 1505 году — маршалкам земскім і ваяводам Троцкім, а ў 1510—1522 гадох — ваяводам Віленскім і канцлерам ВКЛ. Пан Юры Мікалаевіч Радзівіл (1480—1541) у 1511—1515 гадох займаў пасаду ваяводы Кіеўскага, пасля быў намеснікам Горадзенскім, тады каштэлянам Троцкім (1522—1527), Віленскім (ад 1527 году) і вялікім гетманам ВКЛ (ад 1531 году). Іншы — Ян Мікалаевіч Радзівіл у гэтым часе быў маршалкам земскім, старастам Драгічанскім і Слонімскім.

Дарэчы, дзяржайна-палітычная роля Радзівілаў даволі ведамая ў гісторыі ВКЛ, асабліва Мікалая Юрэвіча Радзівіла-Рыжага (1512—1584), які займаў пасады ваяводы Троцкага (1550—1566), Віленскага (1566—1584), канцлера ВКЛ (1566—1579) і вялікага гетмана (1553—1566 і 1576—1584), і Мікалая Радзівіла-Чорнага (1515—1565), які быў у 1551—1565 гадох ваяводам Віленскім і канцлерам ВКЛ. Князі Радзівілы — каталікі, у сяродзіне XVI стагодзьдзя прымкнулі да кальвінізму да зноў перайшлі ў каталіцтва.

Вышэй мы згадвалі «чыста славянская» імі — Радзіл і Радзіла. Было яшчэ імі Радзім. Імя Радзівіл, фактычна, належыць да тae-ж сям'і імяў. Тоё самае можна сказаць і пра імі Осьцік, або пра імі Осьцікава брата — Дарагі-Драгі. Таму тут асаблівую вагу набывае тое асьветчаныне Сымона Буднага, паводзя якога Радзівілы — прадстаўнікі народу «слаўнае славянскае мовы».

Паны Осьцікі — каталікі. Як і Радзівілы, сваю радаводную яны вялі ад згадванага Осьціка. Дзесяці ад 1492 году, а можа й раней, пан Рыгор Станіслававіч (Станіковіч) Осьцікавіч або Осьцік быў маршалкам дворным і намеснікам у Ашмяншчыне, пасля намеснікам у Мерачы. У 1500 годзе ён трапіў да маскоўскага палону пасля прагранае бітвы на рацэ Вядрошы. Вярнуўшыся з палону, Рыгор Осьцік дзесяць ад 1510 году быў ваяводам

Троцкім і тым-жа маршалкам дворным ВКЛ. Ягоны сын Юры Рыгоравіч Осьцік, які быў дзяржайцам Уліцкім, у 1566—1578 гадох займаў пасаду ваяводы Мсціслаўскага, а ў 1578—1579 гадох намінальна лічыўся ваяводам Смаленскім. Паводзяў вайсковага попісу 1529 году паны Осьцікі (у Рыгора быў таксама сын Станіслаў, што памёр у 1520 годзе) выстаўлялі 337 узброеных коннікаў, а Радзівілы — 621, што съветчыць пра малутнасць гэтых магнатоў.

Паны *Сапеги* — праваслаўныя ды паходзілі з Смаленшчыны. Пан Сямён Сапега быў пісарам вялікага князя Казімера. Ягоны сын — Івашка Сямёновіч Сапега (1450—1517) — ад 1486 году таксама стаўся пісарам ВКЛ. У канцы XV стагодзьдзя ён займае ўжо пасады пісара, намесніка Бранскага і Жылянскага, тады ад 1501—1502 гадоў — пісара і маршалка ВКЛ, намесніка Браслаўскага (беларускага Браслава) і Жылянскага, а таксама канцлера канцылярыі вялікага князіні-каралевы (апошнюю пасаду займаў да 1508 году). У 1506—1517 гадох Івашка Сямёновіч Сапега быў найвышэйшым сакратаром ВКЛ, ваяводам Віцебскім (1511—1514) і Падляскім (1514—1517). Ён меў братоў Васіля і Багдана. Пан Багдан Сапега да 1494 і пасля 1496 году быў намеснікам Мінскім і Любецкім, тады дзесяць ад 1501 году — маршалкам ВКЛ і намеснікам Высакадворскім. Пан Івашка Багданавіч Сапега ў 1517—1526 гадох займаў пасаду ваяводы Віцебскага. Іншыя — Мікола Паўлавіч Сапега спачатку быў маршалкам Бельскага павету, а тады ў 1576—1588 гадох ваяводам Менскім, а ягоны башкя Іванавіч Сапега ў 1558—1579 гадох займаў пасаду ваяводы Наваградзкага. Найбольш знаны ў гісторыі — Лёў Іванавіч Сапега — у 1580—1585 гадох быў пісарам і сакратаром ВКЛ, пасля займаў пасады падканцлера (1585—1589) і канцлера (1589—1623) ВКЛ, тады быў ваяводам Віленскім (1623—1633) і вялікім гетманам ВКЛ (1625—1633).

Як і шмат якія праваслаўныя магнаты того часу, пан Івашка Сямёновіч Сапега быў прыхільнікам царкоўной венчанай. У 1491 і 1501 гадох ён наведаў Рым і ў аўдыйенцы ў папы адкрыта выказаўся паслядоўнікам царкоўной венчанай, у выніку чаго ён сустэрэуся зь няյзрыемнасцю на башкяўшчыне. Ён, магчыма, вучыўся ў вадным з заходнезуралейскіх універсytэтach, бо ў тым часе моладзь з Вялікім Беларусем масава ўмкнулася да научваньня ў гэтых універсytетах.⁸² Здаецца, што ў 1514 годзе Івашка Сямёновіч Сапега перайшоў у каталіцтва, але іншыя паны Сапегі трывалі пра праваслаўя. У сярэдзіне XVI стагодзьдзя яны прымкнулі да рефармацийных рухаў, а тады перайшлі ў каталіцтва.

Паны Хадкевічы — праваслаўныя. У гісторычнай літаратуре яны часам выводзяцца ад «кіеўскіх баіраў», што быцца прыйшлі да ўлады пры канцы 1470-х гадоў. Эта аднако не адпавядае праўдзе. Як мы маглі канстатаваць, у акце 1434 году выступаў Ходзька Юрэвіч, які мог быць сынам Юр'я Шліўровіча з акту 1401 году. У акце 1434 году таксама згадваліся два Івашки — стараста Наваградзкі і стараста Горадзенскі, але рэзыкоўна скажаць, што адзін з іх быў будучым дзязелем *Івашкам Хадкевічам*, хоць гэта й дапушчальна. Адным словам, у 1450—1470-х гадох пан Івашка Хадкевіч згадваўся на пасадах маршалка земскага, гетмана ВКЛ і намесніка Віцеб-

⁸² На гэту тэму гл. артыкул: Сцяпан Аляксандровіч. З майго падарожжа, Полымя, 1969, № 8, 169—199.

скага, тады ад 1479 году быў ваяводам Кіеўскім, а ад 1486 году — старастам Луцкім і памёр калі 1490 году. На пачатку XVI ст. найбольш згадваўся ягоны сын Аляксандар, які займаў тады пасаду дзяржаўца Пуньскага. Але ў Іашкі Хадкевіча яшчэ быў, здаецца, сын Багдан. У XVI ст. на палітычнай арэне выступалі добра ведамы ў гісторыі ВКЛ: Яранім Аляксандравіч Хадкевіч — стараста Жмуздзкі, каштэлян Троцкі, дзяржаўца Плонцельскі й Цяльшоўскі, які памёр перад 1563 годам; Ян Яранімавіч Хадкевіч — стольны ВКЛ, стараста Плоцельскі й дзяржаўца Цяльшызскі да 1563 году, тады стараста Жмуздзкі (1563—1579) і каштэлян Віленскі (1574—1579); Рыгор Аляксандравіч Хадкевіч — каштэлян Троцкі, спраду стараста Жмуздзкага й гетман дворны ВКЛ да 1564 году, тады каштэлян Віленскі (1564—1572) і найвышыши гетман ВКЛ (1566—1572); Юры Аляксандравіч Хадкевіч, які ў tym часе быў крайчым ВКЛ і старастам Бельскім. Ян Яранімавіч Хадкевіч быў таксама маршалкам земскім, адміністраторам і гетманам Ліфляндскім. Яшчэ паводле вайсковага попісу 1529 году паны Хадкевічы выстаўлялі 198 узброенных коньнікаў, пасльей яны маглі выстаўляць у некалькі разоў больш.

Адгалінаваннем паноў Хадкевічаў былі паны Валоеўчы, таксама пра-
васлаўныя. Апошні, здаецца, свой род вялі ад пана Багдана Іванавіча
Хадкевіча. Паны Валоеўчы таксама адыгрывалі выдатну палітычную ролю
у XVI стагоддзі. Прыйкладам, пан Астап Багданавіч Валоеўч яшчэ перад
1563 годам быў маршалкам дворным, падскарбінам земскім, пісарам ВКЛ і
старастам Магілёўскім, тады займаў пасады падканцлеры ВКЛ і каштэляна
Троцкага (1566—1579, пасаду каштэляна ад 1569) ды канцлеры ВКЛ і каштэ-
ляна Віленскага (1579—1587). Рыгор Грынькавіч Валоеўч у 1566—1587 га-
дох быў каштэлянам Наваградzkім.

Паны Пацы — праваслаўныя, як гэта вынікае з «Плачу» М. Сматрыц-
кага, але яны аднымі зь першых у XVI ст. перайшлі ў каталіцтва. У акце
1434 году згадваўся Пац — маршалак дворны ВКЛ. Юры Пац, што памёр
у 1506 годзе, ад 1486 году займаў пасаду ваяводы Кіеўскага, тады дзесяці
ад 1492 году быў каштэлянам, а крыху паслья і намеснікам Наваградzkім.
У 1497—1499 гадох Юры Пац быў намеснікам Палацкім, тады зноў нейкі
час намеснікам Наваградzkім. Ягоны сын Мікола Пац ад 1488 году згад-
ваўся на пасадзе маршалка ВКЛ. Паны Пацы на зыходзілі з палітычнай
арэны і ў XVI ст. Прыйкладам, Станіслаў Мікалаевіч Пац у 1566—1588 га-
дох быў ваяводам Віцебскім, а пан Паўла Мікалаевіч Пац тады займаў паса-
ды каштэляна Віцебскага (1566—1578) і ваяводы Мсціслаўскага (1578—1593).

Паны Глебавічы — праваслаўныя ды паходзілі з Магілёўшчыны. Яны
таксама ў XVI ст. перайшлі ў каталіцтва й захапляліся таксама рефарма-
цыйнымі рухамі. Пан Юры Глебавіч у 1480-х гадох згадваўся на пасадзе
маршалка ВКЛ, тады ў 1493—1499 гадох быў маршалкам і немеснікам Смаленскім, у 1499—1501 гадох — маршалкам і намеснікам Палацкім ды
ад 1501 году — маршалкам ВКЛ і ваяводам Віцебскім, застаўчыся на гэ-
тых пасадах да 1511 году, калі ён, праўдападобна, памёр. Ягоны сын Мі-
кола ў 1500 годзе трапіў да маскоўскага палону паслья бітвы на Вядрошы.
Пан Станіслаў Глебавіч (імя гэтае, хоць і стала «каталіцкім», мае той-жэ
корань, што й «праваслаўнае» Станька) дзесяці ад 1492 году быў маршал-
кам ВКЛ і намеснікам Мярэцкім, у 1497—1501 гадох — маршалкам ВКЛ
і намеснікам Віцебскім, тады ад 1501 году займаў пасады маршалка ВКЛ

і ваяводы Палацкага ды памёр дзесяці паслья 1509 году. Ягоны сын Пётра
Станіслававіч Глебавіч ад 1501 году быў намеснікам Наваградzkім ды
паслья нейкі час займаў таксама пасаду ваяводы Палацкага. Пан Ян Юра-
віч Глебавіч у 1526—1531 гадох быў маршалкам ВКЛ і ваяводам Віцебскім,
тады ад 1532 году — ваяводам Палацкім, паслья да 1551 году — ваяводам
Віленскім і канцлерам ВКЛ. Ягоны сын — Ян Янавіч Глебавіч — у другой
палаіне XVI ст. займаў пасады каштэляна Менскага (1571—1585), Троцкага
(1585—1586) ды падскарбінага земскага ВКЛ (1580—1586). Яшчэ паводдя
вайсковага попісу 1529 году паны Глебавічы, або Глябовічы, выстаўлялі
279 узброенных коньнікаў.

Паны Ільлінічы — праваслаўныя ды паходзілі з Наваградчыны. Пан
Іван Ільлініч яшчэ згадваўся ў 1450—1460-х гадох у якасці вайсковага
дзенча. Ад 1479 году ён ужо быў маршалкам ВКЛ і намеснікам Віцеб-
скім, тады ў 1486—1493 гадох — маршалкам ВКЛ і намеснікам Смален-
скім, паслья займаў пасаду маршалка ВКЛ і намесніка Ваўкавыскага ды
памёр калі 1499 году. Ягоны сын — Мікола Іванавіч Ільлініч — ад 1495 году
быў намеснікам Менскім, тады ў 1499—1500 гадох — намеснікам Смален-
скім. Іншы — Юры Іванавіч Ільлініч ад 1500 году займаў пасады маршал-
ка дворнага й намесніка Лідзкага, тады дзесяці ад 1510 году — маршалка
дворнага й старасты Берасцейскага ды заставаўся на гэтых пасадах
яшчэ ў пачатку 1520-х гадоў.

Паны Зяноўевічы — праваслаўныя ды паходзілі з Полаччыны. У акце
1401 году згадваўся пан Братоша ягоны сын Зянові. Братоша быў панам-
радцам у вялікага князя Вітаўта, а як склаўся жыцьцё ў шлях ягонаса
сына — няведама. У вадным з актаў 1486 году паведамлялася, што Юры
Іванавіч Зяноўевіч адпісаў частку свайго майна для Кіеўскага Пячорскага
монастыря. Да 1495 і паслья 1497 году ён быў маршалкам ВКЛ і намеснікам
Браслаўскім (беларускага Браслава). Тады кароткі час згадваўся на пасадзе
намесніка Палацкага ды, здаецца, ад 1504 году нейкі час быў ваяводам
Смаленскім. Пан Мікола Зяноўевіч у 1500 годзе трапіў да маскоўскага па-
лону паслья бітвы на Вядрошы. Іншы — Іван Зяноўевіч ад 1501 году, а мож-
жэ й раней, займаў пасаду намесніка Краснаслэскага. Паны Зяноўевіны
ня зыходзілі з дзяржаўца-палітычнай арэны і ў XVI стагоддзі. Прый-
кладам, у другой палаіне гэтага стагоддзя пан Крыштоф Юрэвіч Зя-
ноўевіч быў каштэлянам Берасцейскім, а пан Юры Мікалаевіч Зяноў-
евіч — наміналным каштэлянам Смаленскім. У 1566—1579 гадох ён зай-
маў пасаду каштэляна Палацкага.

Паны Кішкі — праваслаўныя, як гэта вынікае з «Плачу» М. Сматрыц-
кага і іншых актаў. Паходзілі дзесяці з заходніх беларускіх земляў, праў-
дападобна з Наваградчыны. Маршалкам ВКЛ і намеснікам Лідзкім у
1482—1484 гадоў згадваўся Пятровіч Пашковіч. Ён, праўдападобна, і быў
бацькам Станіслава Пятровіча Кішкі, які ў 1480-х гадох таксама быў мар-
шалкам і стольным ВКЛ ды тым-же намеснікам Лідзкім. Урады намес-
нікаў, асабліва меншых павятовых гарадоў, часта былі спадкаемныі, і
гэты ўрад ён мог заняць паслья смерці свайго бацькі. У вадной з пасоль-
скіх інструкцыяў у Маскву 1495 году Станіслаў Пятровіч Кішка называўся
«унукам Страмілы». Гэты Страміла, як згадвалася вышэй, у вадной з ак-
таў 1430 году выступаў панам-радцам вялікага князя Вітаўта. Як вынікае,

паны Кішкі свой род влід ат гэтага Страмілы. Маршалкам, а пасъля маршалкам земскім ВКЛ і намеснікам Лідзкім Станіславу Пятровіч Кішку заставаўся да 1500 году. У 1500—1504 гадох ён быў тым-жя маршалкам земскім і ваяводам Смаленскім, а ад 1504 году — влікім гетманам ВКЛ, намеснікам Берасцейскім і Васілішкім. Тады зноў быў маршалкам земскім ВКЛ (ад 1507 году) ды старастам Горадзенскім (ад 1508 году). Памёр дзесяці пасъля 1511 году. Ведамы Стрыйкоўскі ў сваёй хроніцы пісаў, што ў 1440-х гадох пан Станіславу Кішку быў адным з ваяводаў войска літоўскага. Аднак ім ня мог быць Станіслаў Пятровіч Кішка з узгляду на аддаленіс час. Паны Кішкі выдатную роль адыгрывалі і ў XVI стагоддзі. Прыкладам, у сярэдзіне гэтага стагоддзя Мікола Станіслававіч Кішка быў падчашым ВКЛ і старастам Драгічанска, а пан Ян Станіслававіч Кішка ў 1579—1589 гадох займаў пасаду старасты Жмудзкага. У канцы 1520-х гадох пан Пётра Кішка быў ваяводам Полацкім.

Паны Саковічы — праўдападобна каталикі, бо пан Сака выступаў у Гарадзельскім прывілеі. Паводзя акту 1434 году ягоны сын Андрушка Саковіч быў старастам Дубінскім, тады ад 1440 году — намеснікам Смаленскім, пасъля ў 1450-х гадох — намеснікам Полацкім. Сын апошняга — Багдан Андрэевіч Саковіч у актах 1469 году згадваўся на пасадзе маршалка дворнага й намесніка Браслаўскага (праўдападобна, беларускага Браслава), а ў актах 1472—1474 гадоў — на пасадзе маршалка дворнага й намесніка Берасцейскага. У канцы 1470-х гадоў і да 1484 году Багдан Андрэевіч Саковіч быў маршалкам земскім і намеснікам Полацкім, у 1484—1488 гадох — маршалкам земскім і ваяводам Троцкім, пасъля гэтага заставаўся маршалкам земскім ВКЛ. У актах 1499 году згадваліся паны Ян і Войцех Юравічы Саковічы, але паважнай палітычнай ролі тады яны не адыгрывалі. Магчыма, што сынам Андрушкі Саковіча быў таксама Іван Андрэевіч, які ў актах 1512 году займаў пасаду падскарбнага дворнага й намесніка Вяленскага. Што-ж да роду самога Багдана Андрэевіча Саковіча, дых ён, здаецца, тады пачаў выступаць пад прозвішчам паноў Храбтовіч. Праўда, гэтыя былі «русінамі», г. зн. праваслаўнымі, але ня выключана, што Багдан Андрэевіч Саковіч таксама прымкнуў да праваслаўя.

Паны Храбтовічы — праваслаўныя. Пан Іашка-Літавор Багданавіч Храбтовіч дзесяці ад 1486 году быў падскарбным дворным, маршалкам ВКЛ і намеснікам Слонімскім, пасъля нейкі час (каля 1499—1500-х гадоў) займаў адначасна і пасаду намесніка Наваградзкага. У 1500 годзе трапіў да маскоўскага палону пасъля бітвы на Вядрошы. Памёр пасъля 1529 году, але якія пасады займаў перад гэтым — нам не ведама. Пан Васіль Багданавіч Храбтовіч каля 1492 году заняў пасаду намесніка Ўладзімерскага на Украіне. У 1499—1501 гадох ён быў намеснікам Ваўкаўскім, а ад 1501 году — лоўчым ВКЛ і дзяржаўцам у Анікштах. Фёдар Багданавіч Храбтовіч ад 1494 году згадваўся на пасадзе падскарбнага дворнага, зъмяніўшы свайго брата, і быў намеснікам Беліцкім. Марцін Багданавіч Храбтовіч дзесяці каля 1496 году стаўся канюшым ВКЛ, а ад 1502 году быў падскарбным дворным і намеснікам Жалудзкім, тады ад 1505 году — лоўчым ВКЛ. Паны Храбтовічы на зыходзіце з дзяржаўна-палітычнай арэні і ў XVI стагоддзь.

Паны Заберазінскія — каталікі. Гэтае сваё прозвішча яны ўзялі ад двара, што ляжалі за Нёманскай Бярэзінай. У вадным з актаў съвязярджалася, што паны Заберазінскія былі «Ястраблевы внуки», а гэты Ястраб меў сыноў Юр'я і Алехну. Пра Ястраба нічога няведама, таксама было шмат Юр'я і Алехнаў, а таму цажка прасачыць геналёгію паноў Заберазінскіх. Прыкладам, у акце 1434 году згадваўся Алехн — стараста Лідзкі, а Юр'я паводзя аднаго з актаў 1430 году называўся пасыльным ВКЛ. Няведама, ці былі яны сынамі гэтага Ястраба, ды згаданы тут Алехн быў, праўдападобна, Алехнам Судзімонтавічам, які ў канцы 1460-х і ў 1470-х гадох быў намеснікам Полацкім, а ў 1480-х гадох — ваяводам Віленскім і канцлерам ВКЛ. Магчыма, што імя Ястраба траба злучыць з імям Сокал-Сака (як і ў выпадку Іван-Іашка-Ян), а паноў Заберазінскіх звязаць з родам паноў Саковічаў. Гэта тым больш, што ў Сакі быў сын Юр'я, а пан Ян Юравіч Заберазінскі, пра якога тут гутарка, пасъля Багдана Андрэевіча Саковіча заняў пасаду намесніка Полацкага ды быў таксама і ваяводам Троцкім.

Адным словам, ў 1484 годзе пан Ян Юравіч Заберазінскі становіща намеснікам Полацкім, на крыху пазыней — таксама і каштэлянам Троцкім. Намеснікам Полацкім ён быў да 1497 году, у 1497 годзе кароткі час займаў пасаду намесніка Наваградзкага, заставаўся ѹ каштэлянам Троцкім. Ад студзеня 1498 году Ян Юравіч Заберазінскі быў ўжо ваяводам Троцкім і найвышыйшым маршалкам земскім ВКЛ, тады ад 1505 году — найвышыйшим маршалкам земскім і намеснікам Горадзенскім. Пасаду ваяводы Троцкага ён страціў у сувязі з спрочкамі з князем Міхайлом Глінскім, ад рукі якога ён і загнаны на пачатку лютага 1508 году. Ягоны сын — Станіслаў Янавіч Заберазінскі — ад 1497 году займаў пасаду падскарбнага ВКЛ, ад 1499 году — стольнага ВКЛ і (кароткі час) намесніка Браслаўскага, тады быў маршалкам і намеснікам Мирскім. Другі сын — Ян Янавіч Заберазінскі — падпісаў акт Мельніцкае вуніі 1501 году, тады ў 1509 годзе згадваўся на пасадзе маршалка ѹ намесніка Ваўкаўскага, а ў 1520 годзе — на пасадзе ваяводы Наваградзкага. Паводзя вайсковага попису 1529 году паны Заберазінскія выступаўлялі 259 узброенных конніцай.

Паны Солтаны — праваслаўныя ды паходзілі дзесяці зь Берасцейшчыны. Пан Солтан-Аляксандар, званы таксама Аляксандравічам, у 1476 годзе згадваўся на пасадзе падскарбнага дворнага ВКЛ. Ягоны брат — «манах-русін» Іван — тады-ж быў найвышыйшим падскарбным земскім ВКЛ (у сяньнішнім значанні — міністэр фінансаў). Яны, праўдападобна, былі сынамі Аляксандра Юравіча, які ў 1460-х і на пачатку 1470-х гадоў займаў пасаду падскарбнага земскага ВКЛ. Паводзя актаў 1480—1483 гадоў Солтан-Аляксандар Аляксандравіч быў маршалкам ВКЛ і намеснікам Слонімскім, тады маршалкам і намеснікам Наваградзкім, а ў першай плававіне 1490-х гадоў — маршалкам і намеснікам Бельскім. Іхнімі братамі былі Міхайла з Загорава (ад якога, здаецца, пайшлі паны Загораўскія) і Андрэй з Папорція (каля Кернава), які ад 1503 году згадваўся на пасадзе канюшага ВКЛ, намесніка Беліцкага й Ізбланскага. Магчыма, што братам, або сынам Солтана-Аляксандра Аляксандравіча быў Кміта Аляксандравіч, які ад 1490 году быў намеснікам Пуцлайцкім, тады ад 1495 году — намеснікам Чэркаскім. Паны Кміты былі праваслаўнага веравізнання ды ў

XVI ст. адыгравалі значную палітычную ролю. Прыкладам, пан Філён Сяменавіч Кміта, які пакінú цікавы дэёнык і зваўся таксама Чарнобыльскім (ад двара, які меў калі Чарнобыля), у 1579—1587 гадох выконваў функцыі ваяводы Смаленскага.

Паны Няміры — былі і каталікі і праваслаўныя. Паводля Гарадзельскага прывілею пан Няміра атрымаў польскі герб Ястрабаў. Гэты Няміра, праўдападобна, згадваўся і ў акце 1401 году. Андрэй Няміровіч з акту 1434 году крху пазней выступаў на пасадзе маршалка дворнага. Пан Мікола Іванавіч Няміровіч, або Няміра, у 1440 годзе браў актыўны ўдзел у выбарах Казімера на вялікакняжы пасад, а пад 1469 годам ён называўся намеснікам Віцебскім. Аднах гэты Няміра быў праваслаўны, бо праваслаўнага веравызнанія быў ягоны брат Якуб Іванавіч Няміра, які ў 1470-х гадох веравызнанія быў ягоны брат Якуб Іванавіч Няміра, які ў 1470-х гадох змаймав пасаду найвышшага пісара ВКЛ і ключара Віленскага, а ад пачатку 1480-х гадоў быў маршалкам ВКЛ і намеснікам Берасцейскім. У канцы XV — на пачатку XVI ст. згадваліся Мікола Няміровіч і Юры Няміровіч, якія падпісалі таксама акт Мельніцкае вуніі 1501 году. Цяжка сказаць, ці былі яны сынамі Міколы й Якуба Іванавіча Няміраў, бо тады-ж выступаюць і Якубовічы: Няміра Якубовіч — у 1494—1496 гадох намеснік Мінскіх Любукіх, ды Адам Якубовіч — пісар ВКЛ ад канца XV стагодзьдзя. Таксама, у 1501—1511 гадох згадваўся Няміра Грыміліч, што змаймав пасады маршалка ю намесніка Мельніцкага. Паны Няміры на зыходзяць з дзяржаўна-палітычнае арэны і ў XVI ст. і, прыкладам, пан Андрэй Няміровіч, або Няміра, ад 1515 году быў ваяводам Кіеўскім.

Паны Давойны — праваслаўныя. У акце 1434 году згадваўся «баярън» Андрушка Давойнавіч, які, магчыма, быў сынам Давойны Вышгердава з акту 1401 году. У 1480 годзе пан Ян Давойнавіч выконваў рољ пасла ў Москву ю Крым ды ад 1492 году згадваўся на пасадзе старасты Ваўкаўскага. Праўдападобна, ягоны брат Якуб Давойнавіч ад 1492 году ю на пачатку XVI ст. змаймав пасаду намесніка Драгічанска. Апрача таго, акт Мельніцкае вуніі 1501 году падпісалі дзяржаўца Даўгастайскі Юры Давойнавіч ды пан Андрэй Давойнавіч. Паны Давойны на зыходзяць з палітычнае арэны і ў XVI ст. Прыйкладам, Станіслаў Станіслававіч Давойна ў 1542—1563 гадох быў ваяводом Полацкім ды намінальна ім заставаўся да 1573 году, калі Палацак часова знаходзіўся пад маскоўскай акупацией.

Паны Войны — праваслаўныя паводле «Плачу» М. Сматрыцкага дый іншых дакументаў. Пан Война з акту 1434 году тады змаймав пасаду дзяржаўца ў Кернаве. Магчыма, што гэты Война згадваўся таксама і ў акце 1401 году. Акт Мельніцкае вуніі 1501 году падпісалі Война — ключар Берасцейскі, а таксама нейкі Война Філісеевич. Паны Войны ўзышаюцца ў XVI стагодзьдзя. Прыйкладам, у другой палавіне гэтага стагодзьдзя пан Гречун Война быў кашцялянам Мсьціслаўскім, а пан Лаўрэн Война — падскарбным земскім ВКЛ.

Паны Аляхновічы — праўдападобна каталікі. Алехнаў было многа, у тым ліку ю сярод смаленскіх князей былі на імя Алехна, а таму цяжка пра сачыцца радаводную гэтых паноў. Пан Алехна на пасадзе старасты Лідзкага згадваўся ў акце 1434 году. Тады ў 1460-х гадох віступаў пан Алехна Судзімонтавіч, змаймочы пасады падчасага ВКЛ і намесніка Палацкага. Ад 1482 году ён ужо згадваўся як ваявода Віленскі й канцлер ВКЛ, застачыцца на гэтых пасадах дзесяць да канца 1480-х гадоў. Быў ён сынам

Алехны з акту 1434 году — няведама. Пан Андрэй Аляхновіч дзесяць ад 1492 году быў намеснікам Пераломскім, Ожскім і Борцкім (у 1503 годзе гэту пасаду змаймав ужо князь Іван Львоўіч Глінскі). Іншы — пан Пётра Аляхновіч — у 1501 годзе згадваўся на пасадзе кухмістра дворнага ю намесніка Аліцката ды Нямайнайцкага. Яны, праўдападобна, былі сынамі ваяводы Віленскага Алехны Судзімонтавіча.

Паны Клочкі — праўдападобна каталікі. Пан Войцех Янавіч Клочка да пачатку 1490-х гадоў быў маршалкам ВКЛ і намеснікам Уладзімерскім, тады ад 1492 году — харужым (сцяжным) ВКЛ і намеснікам Уцэнскім, а ад 1499 году — маршалкам ВКЛ, намеснікам Коўенскім і кухмістром дворным, тады кухмістрам вялікае княгіні-каралевы. Гэтыя пасады змаймав ў 1509 годзе.

Паны Кучкі (Кучкі) — праўдападобна праваслаўныя. Пан Іашшка Кучук у 1450—1460-х гадох выступаў як вайсковы дзеяч, тады пад 1469 годам згадваўся на пасадзе маршалка дворнага ВКЛ і дзяржаўца ў Вялікіх Князьцах, а пад 1472—1474 гадамі — на пасадзе маршалка дворнага ю намесніка Лідзкага. Ягоны сын Войцех Іванавіч Кучук у 1499—1505 гадох выступаў на маршалку ВКЛ і намеснікі Ваўкаўскага.

Паны Гаштоўты (Гаштолдъды) — каталікі ю адны з «буйных літоўскіх фэўдалаў». Пан Ян Гаштоўт згадваўся ўва ўсіх актах 1401—1434 гадоў, ужо тады змаймочы адказныя становішчы. Пры канцы 1430-х гадоў ён быў намеснікам Смаленскім. Узяў самы актыўны ўдзел у пакліканні Казімера на вялікакняжы пасад ды быў рэгентам гэтага маладога вялікага князя. Тады неўзабаве ён заняў пасаду ваяводы Троцкага, а дзесяць ад 1450 году — ваяводы Віленскага ды нейкі час быў таксама й канцлерам ВКЛ. Адзначыўся як некампрамісны прыхільнік палітычнае незалежнасці ВКЛ, у сувязі з чым зрокся гербу, атрыманага паводля Гарадзельскага прывілею. Ян, або Іашшка, Гаштоўт памёр у 1458 годзе. Ягоны сын — Андрэй Янавіч Гаштоўт — тады быў маршалкам дворным ВКЛ і хутка памёр. Іншы сын — Марцін Янавіч Гаштоўт — у 1469 годзе згадваўся на пасадзе намесніка Наваградзкага, ад 1470 году ён быў ваяводом Кіеўскім, тады ад пачатку 1480-х гадоў — ваяводам Троцкім. Сын апошняга — Войцех Марцін Гаштоўт — у 1501 годзе выступаў яшчэ як прости «двранін», а ад 1505 году быў падчашым ВКЛ і ваяводам Наваградзкім. Пасля нейкі час ён змаймав пасады ваяводы Палацкага й Троцкага, а ў 1522—1539 гадох быў ваяводом Віленскім і канцлерам ВКЛ. Паводля вайсковага попису 1529 году паны Гаштоўты выстаўлялі 466 узброенных коннікаў.

Паны Кязгайлілы — каталікі. Пан Кязгайліла з акту 1434 году, які, як згадвалася вышэй, меў брата на імя Шэдзібор (можа быць «чыста славянскім» імям), яшчэ за часамі вялікага князя Жыгімонта I стаўся старастам Жмуздзкім. Гэту пасаду ён захоўваў за сабой таксама за часамі Казімера, прыдбашы яшчэ й кашцялянства Віленскага. Ягоны сын Міхайла Кязгайлілавіч яшчэ ў 1457 годзе згадваўся на пасадзе канцлера ВКЛ, тады ў канцы 1460-х і ў 1470-х гадох быў ваяводам і кашцялянам Віленскім ды канцлерам ВКЛ. Другі сын — Ян Кязгайлілавіч — па сымерці бацькі быў старастам Жмуздзкім, а па сымерці брата пераняў таксама й кашцялянства Віленскага. Ён памёр калі 1486 году, бо ад гэтага году на пасадзе старасты

Жмудзкага згадваўся ўжо ягоны сын — Станіслаў Янавіч Кязгайла. Старастам Жмудзкім ён быў ажно да 1522 году, адначасна ад 1497 году займаючы й пасаду каштэляна Троцкага. Брат апошняга — Пётра Янавіч Кязгайла, які зваўся таксама Белым ды памёр у 1496 годзе, у палаўніне 1480-х гадоў быў старастам Луцкім і маршалкам Валынскага зямлі, тады ад 1488 году займаў пасады ваяводы Троцкага й маршалка земскага ды нейкі час быў таксама вялікім гетманам ВКЛ. У XVI стагоддзь дзіцяці паны Кязгайлі значчай палітычнай ролі не адыгрывалі. Наводле вайсковага попису 1529 году паны Кязгайлі выстаўлялі 768 узброеных коннікаў, сваёй сілай перавышаючы пано Радзівілаў. Ім належалі вялікія ашпары ў Жмудзі.

Князі Астроскія — ведамыя «стайпы праваслаўя». Як згадвалася вышэй, яны паходзілі ад Турава-Пінскіх князёў. Князь Фёдар Данілавіч яшчэ за часамі Вітаўта быў старастам Луцкім. Ягоны ўнук Канстантын Іванавіч Астроскі (каля 1460—1530) у 1490 годзе заняў пасады старасты Луцкага й маршалка Валынскага зямлі, быўшы адначасна намеснікам Брацлаўскім, Віньніцкім і Звягнігародзкім, што съветчыць пра тое, што гэтая апошнія пасады ён пераняў яшчэ раней ад свайго бацькі князя Івана Фёдаравіча Астроскага. У 1495 годзе князь Канстантын Іванавіч Астроскі стаў вялікім гетманам ВКЛ, у сувязі з чым у наступным 1496 годзе ён стаў старасты Луцкага й маршалка Валынскага зямлі, якія перайшлі да князя Сямёна Юрэвіча Гальшанскага. З параўнаніем невялікім войскам у 1500 годзе князь Канстантын Астроскі распачаў бітву супраць маскоўскай арміі да на раштве Вядомыя, прайграв яй трапіў да маскоўскага палону. З гэтага палону ўцёк толькі ў 1507 годзе ѹ тады-ж узнічалі войска ВКЛ і заняў усе свае ранейшыя пасады, тыльбаўшы яшчэ й каштэлянства Віленскага. Прыкладам, у актах 1512—1522 гадоў ён тытулаваўся наступна: каштэлян Віленскі, гетман навіншыцкі, стараста Луцкі, Брацлаўскі й Віньніцкі, маршалак Валынскага зямлі. Ад 1522 году князь Канстантын Іванавіч Астроскі быў таксама ѹ ваяводам Троцкім.

Ягоны брат Міхайла Іванавіч Астроскі ў 1500—1503 гадох і тады па съмерці князя Сямёна Юрэвіча Гальшанскага быў старастам Луцкім і маршалкам Валынскага зямлі. Ён памёр дзесяць калі 1507 году. Князь Канстантын Канстантынавіч Астроскі (1526—1608) дзесяць калі ад пачатку 1550-х гадоў таксама займаў пасады маршалка Валынскага зямлі, старасты Уладзімерскага й ваяводы Кіўскага, тады пасля Люблінскага вуніі быў ваяводам Кіўскім.

Князі Гальшанскія — праваслаўныя, пасля ў XVI ст. некаторыя зь іх перайшлі ѹ каталіцтва. Праўдападобна быў Ліцьвінамі, але ў хроніках яны згадваюцца таксама як «князі рускага роду». Князі Гальшанскія выдатную палітычную ролю адыгрывалі яшчэ за Вітаўтам, пасля падтрымалі вялікага князя Свіндрогайлу. Яны прынялі самы актыўны ўдзел у пакліканні Казімера на вялікакняжы пасад і былі палітычна актыўны ў Радзе-Паноў за ягонымі часамі. У 1450-х гадох, калі канфлікт між ВКЛ і Польшчай паважна завайстраваўся, князі Гальшанскія падтрымвалі паўстальні тады плян замены Казімера іншымі вялікімі княземі у васобе князя Сямёна Аляксандравіча, унука Уладзімера Альгердавіча. Яны таксама былі замешаны ѹ «эмове князёў» 1481 году, скіраванай супраць Казімера, і адзін зь іх, князь Іван Гальшанскі, заплаціў тады за гэта сваёй галавой.

Князь Аляксандар Юрэвіч Гальшанскі ў палаўніне 1480-х гадоў згадваўся на пасадзе краічага і падчашага ВКЛ, тады ад 1486 і дзесяць да 1510 году быў каштэлянам Віленскім і намеснікам Горадзенскім. Намесніцтва Горадзенскага ён стаўціў у 1504 ці 1505 годзе на карысыць Яна Юрэвіча Заберазінскага, але ѿ 1502—1504 гадох займаў таксама пасаду вялікага гетмана ВКЛ. Ягоны брат — князь Сямён Юрэвіч Гальшанскі ѿ 1496—1500 гадоў і ад 1503 году быў старастам Луцкім і маршалкам Валынскага зямлі (ад 1503 году — таксама ѹ старастам Камянецкім), а ѿ 1500—1502 гадох займаў пасады вялікага гетмана ВКЛ і намесніка Наваградзкага. Ён памёр калі 1507 году. Сын Аляксандра — князь Януш Аляксандравіч Гальшанскі дзесяць ад 1496 году быў краічым ВКЛ і дзяржаўцам Слонімскім, ад 1505 году — старастам Уладзімерскім, тады ѿ 1530—1540-х гадох (да 1450 году) займаў пасаду ваяводы Троцкага. Яшчэ адзін ягоны сын — князь Юры Аляксандравіч Гальшанскі ад 1504 году згадваўся на пасадзе намесніка Беліцкага, а трэйці сын — князь Паўла Аляксандравіч Гальшанскі — ад 1504 году вучыўся на Кракаўскім універсітэце ды пасльей быў католіцкім Віленскім біскупам.

Князі Жаслаўскія — праваслаўныя. У актах яны часам зваліся таксама Заслаўскімі, але іх на траба мяшача з князямі Заслаўскімі, што былі адгалінаваньнем князёў Астроскіх і жылі на Валыні. Князі Жаслаўскія свой радавод вялі ад смаленскага князя Юр'я Святаславіча, якога яшчэ Вітаўт вылеў із Смаленскай пасады ѿ Заславе калі Менску. Князь Міхайла Іванавіч Жаслаўскі ад 1488 і да 1497 году быў намеснікам Віцебскім. Ягоны брат, князь Фёдар Іванавіч Жаслаўскі, дзесяць ад 1489 і да 1499 году займаў пасаду намесніка Бранскага. Іншы — князь Васіль Іванавіч Жаслаўскі да 1495 году быў намеснікам Менскім, тады ѿ 1507 году згадваўся як дзяржаўцам ѿ Карнаве. Яшчэ адзін, князь Багдан Іванавіч Жаслаўскі, у 1507 годзе згадваўся як дзяржаўцам Менскі.

Князі Пуцяты — праваслаўныя. Князь Дзімітры Пуцята ѿ 1480-х гадох быў намеснікам Міэнскім і Любецкім, пасля намеснікам Бранскім. Ад 1489 і да 1505 году ён займаў пасаду ваяводы Кіеўскага. Памёр у 1505 годзе. Магчымы, ягоны сын або брат, князь Іван Пуцята, у 1495 годзе згадваўся пры двары князя К. І. Астроскага.

Князі Глінскія — праваслаўныя. Паводле свайго паходжання былі Татарамі. У актах пачатку 1480-х гадоў згадваўся князь Іван Барысавіч Глінскі — намеснік Чарніговскі; князь Багдан Фёдаравіч Глінскі — намеснік Пуцялаўскі; князь Юры Барысавіч Глінскі — намеснік Аўруцкі. Калісці князя Барыса Глінскага падтрымвалі вялікага князя Свіндрогайлу і ѿ 1437 годзе падпісаў акт прырачэння апошняга на вернасць польскаму каралю Уладзіславу III. Яшчэ адзін Глінскі — князь Іван Глінскі быў замешаны ѹ «эмове князёў» 1481 году супраць Казімера ѹ тады-ж уцек у Москву. Ён быў намеснікам Смаленскім, змяніўшы там нейкага пана Івана Вяжэвіча. Гэты Іавашка Вяжэвіч, або Вязевіч, у 1430-х гадох падтрымвалі вялікага князя Свіндрогайлу, тады дзесяць ад 1469 году згадваўся на пасадзе намесніка Смаленскага.

Згаданыя тут князі Глінскія гэтая свае пасады затримвалі за сабой і ѿ 1490-х гадох. Праўда, князь Багдан Фёдаравіч Глінскі неўкі час быў змешчаны на намесніцтва Чэркаскага, але ад 1495 году ён інноў быў на-

месенькам Пуцілаўскім. Князь Юры Барысавіч Глінскі загінуў дзесяці на пачатку XVI ст. у бітве з крымскімі Татарамі пад Аўручам. Князь Іван Львоўіч Глінскі ў 1495—1505 гадох быў маршалкам ВКЛ і намеснікам Пераломскім і Ожскім, тады ад 1505 году — ваяводам Кіеўскім, а ад 1507 году — ваяводом Наваградзкім. Здаецца, ён трагічна загінуў у ведамым бунтарскім паўстанні князя Міхайла Львоўіча Глінскага. Князь Васіль Львоўіч Глінскі ад 1499 году згадваўся яшчэ «дваранінам», тады ад 1501 году быў падчашым ВКЛ і намеснікам у Васілішках, а ад 1505 году — таксама дзяржаўцам Слонімскім. Ён ўёц у Москву паслья наўдалага бунту свайго брата. Яшчэ адзін — князь Міхайла Іванавіч Глінскі ад 1505 году згадваўся ў актах «дваранінам».

Найвыдатнейшы з іх быў князь Міхайла Львоўіч Глінскі. Праўдападобна, што ён вучыўся на адным із заходніяўрапейскіх універсytетаў ды ў тым-же часе служжыў пры дворах заходніяўрапейскіх манархій. Калі 1499 году ён з’явіўся на бацькаўшчыне й тады-ж заняў пасаду намесніка Уценскага. У 1500 годзе князь Міхайла Львоўіч Глінскі быў ужо маршалкам дворным ВКЛ ды намеснікам Уценскім і Мярэцкім, ад 1504 году — тым-же маршалкам дворным ВКЛ і намеснікам Уценскім і Бельскім. Ён здабыў сваім здольнасцямі асаблівую павагу ў вялікага князя Аляксандра ды тады стаўся, фактычна, адным з першых дзяржаўна-палаітычных дзеячоў у ВКЛ. Дзяржаўныя акты пачатку XVI ст. найбольш падпісваліся ім самым ды ягонымі братамі й сваякамі; адным з першых ягоны подпіс стаяў таксама на ўсіх іншых актах. За сваю ўдзячную службу князь Міхайла Львоўіч Глінскі тады атрымала вялікія зямельныя наўзелі, у тым ліку Тураў і Мазыр. З гэтася прычыны ён здабыў шмат варагоў з асяродзьдзя іншых магнатаў, і першым чынам сутыкнуўся з панаўмі Заберазінскамі й Ільінічамі. Паўсталая съміротная спрэчка з апошнімі адмыслова разглядалася вялікакняжым судом і судом Паноў-Рады ВКЛ, у суязі з чым тады пан Іван Юрэвіч Заберазінскі згубіў пасаду ваяводы Троцкага. Гэтая варажнечая спрэчка аднак не заціхала, і Міхайла Глінскі дамагаўся ўладкавання гэтася спрэчкі ў спосаб двубою. З гэтася прычыны вялікі князь Аляксандар тады прыграў, што ў падобным выпадку зильницца галовы абыдух праціўнікаў. Выдатны разгром князя Міхайла Глінскімі крымскімі Татарамі пад Клецкам у 1506 годзе яшчэ больш узвысіў ягоны аўтэртыгт і зайдзрасць з боку ягоных няпрыхільнікаў. Тым-же часам памэр вялікі князь Аляксандар, а настаўлены да Міхайла Глінскага новага вялікага князя Жыгімонта II Старога значна пахаладнела, да чаго спрычыніліся таксама ягоныя палаітычныя сапернікі.

Рэч у тым, што новага вялікага князя Жыгімonta пры ягоным першым зяйўленні ў ВКЛ князь Міхайла Львоўіч Глінскі сустрэў, маючы пры сабе «прыватную армію», што складалася з 7-мі тысячачу конніцы й 3-х тысячачу пяхоты. У тым часе Міхайла Глінскі выконваў функцыі вялікага гетмана ВКЛ, а таму падобная дэманстрацыя з ягонага боку была зусім натуральнай. Аднак гэты факт быў выкаранасты ягонымі варагамі для абвінавачвання яго ў тым, быццам ён імкнуўся захапіць вялікакняжы пасад. З гэтася прычыны ў Наваградку была скліканая адмысловая нарада з удзелам самага Жыгімonta й прадстайнікоў Польшчы, якая таксама спрэчку «князёў Глінскіх — паноў Заберазінскіх» пакінула неразъ-

вязанай. Тады-ж князь Міхайла Глінскі й прыграў, што гэтую спрэчку жму застаецца ўладзіць у прыватны способ.

Так і ўзынікае ведамы «бунт князёў Глінскіх» 1508 году, які ў савецкай гісторыографіі таксама трактуецца «вялікім паўстаннем беларускіх фэўдалаў супраць прыгнечання літоўскіх фэўдалаў». Першай ахвярай гэтага бунту быў пан Ян Юрэвіч Заберазінскі, замардаваны на пачатку лютага 1508 году калі Горадна. Зразумела, рыхтуючыся да гэтага бунту, князь Міхайла Глінскі тады-ж навізяў канкты з Маскоўшчынай. Аднак, перш, чыміся канчальна пайсыці на падобны крок, князь Міхайла Глінскі яшчэ й яшчэ з’яўляўся на толькі да вялікага князя Жыгімonta, але й да ягонага брата Ўладзіслава — караля Чэхіі й Вугоршчыны, змушаючы іх аб’ектыўна палацоўдзіць узьніклую спрэчку. Не атрымаўшы ад іх якота-колецы адказу, нарашце 15 сакавіка 1508 году князь Міхайла Львоўіч Глінскі паддаўся маскоўскаму князю ѹ зузыні запрадыўні бунту. Гэты бунт хутка быў здушаны, а князь Міхайла Глінскі зь некаторымі сваякамі ўцёк у Маскоўшчыну.

Алінуўшыся ў Маскоўшчыне, у 1514 годзе князь Міхайла Глінскі дапамог апошнім здабыць Смаленск. Аднак тады-ж ён з’яўляўся з тым-же Жыгімонтам, забавязаўшыся з’яўрнуць Смаленск Вялікаму Княству Літоўскому, праўдападобна, за цану перанянцца пасады ваяводы Смаленскага. Дзякуючы перахону ганцоў, змова гэтага была раскрытая, а Міхайла Глінскі, пасля раскрыцьця гота змовы, быў перахоплены на шляху злучэння з арміяй ВКЛ, якую на Смаленск вёў вялікі гетман ВКЛ князь Константын Астрошки. Князь Міхайла Львоўіч Глінскі паслья гэтага 13 гадоў працягдаў у падзямеліті ў Москве.

Над гэтым эпізодам мы затрымаліся з тae прычыны, што ён, як і змова князёў 1481 году, у савецкай гісторыографіі раздзіваецца, як прыклад «пакутніцтва за рускую справу», як імкненне «нацыянальных герояў» тышу князя Глінскага «аб’яднаць прыгнечаную Беларусь з сваёй роднай сястрой — Маскоўшчынай».

Што-ж можна дабавіць да гэтага? А тое, што сам князь Міхайла Львоўіч Глінскі ў тым часе быў каталиком. Якая «антыпатрыйчычная ерас»! Ён прымкнуў да праваслаўя ў часе згадане маскоўскага няволі, што, магчыма, і ўратаваў яму жыццё.

Можна яшчэ зрамантываць гэты эпізод. Перад сваёй смерцю вялікі маскоўскі князь Васіль III, які перад гэтым ажаніўся з княжнай Галенай Глінскай, дачкой князя Васіля Львоўіча Глінскага, рэгентам будучага Івана Грознага прызначыў князёў Міхайлу Львоўіча Глінскага й Дзімітра Фёдаровіча Бельскага, таксама ўцякача з ВКЛ і праўнuka Альгерда. Аднак гэтася «палаітычнае багацьце» так і засталася нявыйкарystанасе, бо ўжо ў 1534 годзе князь Міхайла Глінскі зноў быў кінуты ў падзямелле, а ў 1538 годзе тут была зыншчаная й сама вялікай княгині Галена Глінская. За гэтак званую «въбланую маскоўскую свабоду» ў 1547 годзе заплацілі сваім жыццём іншыя з князёў Глінскіх, што апынуліся ў Маскоўшчыне, або тут нарадзіліся. Тады яшчэ ацалелі сам Міхайла Львоўіч Глінскі ды маці Галены — Анна Глінская, але яны ніякае ролі не адправалі.

Да гэтых паноў і князёў, што варочалі дзяржаўна-палаітычнымі спрэвамі ВКЛ, можна далучыць яшчэ іншых, як, прыкладам, пана Алізара Шы-

ловіча, які ад 1450 да 1486 году быў старастам Луцкім і маршалкам Валінська зямлі, або ягонага сына — Сеньку Алізаравіча, што ад 1488 году быў маршалкам ВКЛ і намесьнікам Берасцейскім. У XVI стагодзьдзі, як ведама, узвышающа таксама паны Цішкевіны, Гарнастай, Гарабурды дый іншыя, і, прыкладам, да 1569 году пан Васіль Цішкевіч быў ваяводам Падляскім і старастам Менскім, тады ў 1569—1571 гадох — наміナルным ваяводам Смаленскім. Ягоны сын, Юры Васілевіч Цішкевіч, у 1566—1576 гадох займаў пасаду ваяводы Берасцейскага. З свайго боку, пан Гаўрыла Іванавіч Гарнастай быў ваяводам Менскім (1566—1576) і Берасцейскім (1576—1588).

Усе тут згаданыя паны й князі адначасна ўваходзілі ў склад Паноў-Рады ВКЛ. Да яе належалі таксама буйнейшыя ўдзельныя князі, як, прыкладам, князі Слуцкія, Мажайскія (апошнія былі ўцякачамі з Маскоўшчыны) дый іншыя. Абэцэдарскі мае слушаццаць, што да яе не належалі прадстаўнікі вышэйшага праваслаўнага духавенства. Што-ж да іншых саброў Паноў-Рады, дык між іх ніякія розніцы не рабілася. Тымчасам гэтая Рада амбажоўвала ўладу вялікага князя й фактычна неўзабаве сталася найвышэйшым органам улады ў ВКЛ. Да таго-ж яшчэ дайшла іншша інстытуцыя — сойм, які наауглі на прызнанаву якое-колечы дыскрымінацыі ды выпрацоўваў адпаведныя інструкцыі як для Паноў-Рады, гэтак і для вялікага князя.

Адным словам, прафесар Абэцэдарскі проста хвалішце гісторыю, калі ён катэгарычна цвердзіць, што «беларускія фўдаль», асабіства праваслаўнія, зусім былі адсунутыя ад дзяржаўна-палітычнага жыцця ў ВКЛ. Ды, даречы, што ўяўлялі сабой «літоўскія фўдальы»? Калі навет дапусціць, што яны былі балцкага паходжаньне, дык у XV—XVI стагодзьдзях яны выступалі ўжо як прадстаўнікі тae-ж славянскіх мовы й культуры.

У гэтым разьдзеле свае брашуры Абэцэдарскі закранае і праблему паходжаньня тэрміну «беларускі» й «Беларусь». Пытаньне гато ён таксама развязвае даволі проста й тапорна. Калі, прыкладам, у XIV стагодзьдзі адзін-адзінсэнсава раз тэрмін «Белая Русь» быў ужыты ѹ да Полацку, дык у сучвэрджаньні Абэцэдарската тады-ж паўстала й сама Беларусь. Запраўды ён паважна цвердзіць, што, прыстасаваны да сяньняшніх Беларусі, гэты тэрмін быў шыпрака ўжываны ў XIV ст., а ўжо ад XVI і асабліва ад XVII ст. «самі Беларусы» не бытала, а дакладна амбажоўвали сваю дзяржаўную прыналежнасць ад этнічнай прыналежнасці». Яны проста называлі сябе Беларусамі, хоць гэты тэрмін прыкладаўся ѹ да іншых небеларускіх тэрыторый (бб. 22—23, 36—37).

Спасылаючыся на расейскіх гісторыкаў, асабліва В. Н. Тацішчава, у сваім артыкуле «Пра назыву „Беларусь”» Язэп Юх зьяўнуў увагу на тое, што яшчэ ў XII—XIII стагодзьдзях гэты тэрмін быў добра ведамы ѿ Раствове-Суздалскай зямлі, у выніку чаго князь Андрэй Багалюбскі выступаў як «князь Белай Русі».⁸³ Бясспречна, у гэтым выпадку і Язэпа Юх можна зацільчыць да «фантазёраў», але ён асноўваецца на ведамках, пачарпнутых у расейскіх гісторыкаў. Тэрмін «Белая Русь» даволі часта выступае ѿ заходнезўрапейскіх кропіцах XIV ст., а гэта ѿ вершаваных творах Фрыдрыха Кройцхана, Ганса Траўнера й Пётры Зухэнвірта, прысьвечаных па-

⁸³ Язэп Юх. Пра назыву «Беларусь». *Полымя*, 1968, № 1, 66. 175—182.

ходам крыжакоў-мечаносцаў. «Белая Русь» гэтых кропіцаў — гэта першым чынам Пскоўшчына й Ноўгарацьчына. Гэтая гэтырыя — дзесяці на поўнач ад Полацчыны — азначалася як «Белая Русь» і на картах першай палавіны XVI ст. Робэрта Торна (1527), Гергара Мэрката (1538) і Ікуба Гастольда (1548). У польскай «Ананімнай хроніцы» канца XIV ст., аўтарства якое прыпісваецца Янку з Чарнкова й на якую спасылаецца Абэцэдарскі, пад 1382 годам Полацак названы горадам «Белай Русі». Баварскі храніст Ульрых Рыхенталь, які асабіста быў на Канстанцінікі саборы, сваім парадкам пісаў, што сярод паслоў на гэты сабор вялікага князя Вітаўта находитлісія «кнізі з Белай Русі». Але ў склад гэтага пасольства Вітаўта ўваходзілі таксама прадстаўнікі ад Пскова, Ноўгарада й Цьверскага княства, а таму цяжка сказаць, скуль паходзілі гэтыя «кнізі з Белай Русі». Тая вестка польская «Ананімнае хронікі» таксама магла паўстаць і ў XVI ст., калі гэтая хроніка была перапісаная.

Рэч у тым, што, прыкладам, на картах XV ст. Фра-Маўро (1459), Кардинала з Кузы (1460; і іншых аўтараў пад назовам «Белай Русі» выступала Маскоўшчына. Якіх-колечы памылкі тут не магло быць, бо ѹ манах Сымон Суздалскі, які асабіста быў на Фларэнтыйскіх саборы ў 1439 годзе ды апісаў гэты сабор, у гэтым сваім нарысе Маскоўшчыну называе «Белай Русіяй». Даречы, маскоўскі вялікі князь Іван III у сваім грамаце 1469 году да папы Паўла II туго-ж Маскоўшчыну называе «Белай Русіяй» («Московія сізі Альба Руссія», а ў пасольсьціве 1472 году да гато-ж Рыму ён таксама выступае як «князь Белай Русі») («послы государя Белой Руси»). «Белай Русіяй» Маскоўшчына была названая і ѿ лісьце да папы Клемэнта VII маскоўскага вялікага князя Васіля III (1505—1533).

Даречы, вэнэцыянскі дыпламат Амброджо Кантарыні, які ѿ канцы 1476 — на пачатку 1477 г. наведаў Маскву, у сваіх успамінах Івана III таксама называе «князем Вялікай Белай Русі» (*signor della Gran Rossia Bianca*).⁸⁴

Праўда, як вынікае із «Звычаяў усіх народоў» Яна Багемскага выданьня 1538 году, разам з Маскоўшчынай «Белай Русіяй» тады яшчэ называліся Пскоўшчына й Ноўгарацьчына. Зэтутль, матчыма, і адпаведнае азначынне на картах Робэрта Торна й Гергара Мэрката. Але, прыкладам, польскі біскуп Ян Ласкі ѿ сваіх спраўаздачы на Лятыранскіх саборы 1514 году «белых Рутэній» атасамляў з «Маскавітамі». Таксама пасланык Вэнэцыі Марко Фаскаріно ѿ 1557 годзе згадваў пра «Верхнюю Белую Русь», што «належыць Маскоўшчыне». Яшчэ адзін вэнэцыянскі пасланык у Маскву Франко Тэполе ѿ 1560 годзе ѿ такої-ж спраўаздачы пісаў, што «Белая Русь» становіць валоданыні маскоўскіх князёў і «цяпер завецца Масковій» ды мяжуе з «Чырвонай Русій» па рацэ Дняпро. Нарэшце, у сваіх хроніцах Мацей Стрыйкоўскі «Белую Русь» выразна атасамляе з Маскоўшчынай, але таксама згадвае й пра «літоўскіх Беларусаў», не ўдакладняючы аднак іхнага месцанаходжаньня. Аляксандар Гваніні ѿ сваёй «Хроніцы Эўропейскай Сарматыі», згадваючи пра Белую, Чорную й Чырвоную Русь, пісаў, што «Белая Русь знаходзіцца каля Кіева, Мазыра, Мсыцілава, Віцебску, Воршы, Полацку, Смалеску ды ѿ Северской зямлі, якія здаўна

⁸³ «Барбаро и Контирини о России. К истории итало-русских связей в XV в.». Изд-во «Наука», Ленинград, 1971, бб. 202, 226.

належалі Вялікаму Княству Літоўскаму». «Чорную Русь» ён памяшчаў у «Маскоўскай зямлі калі Белага возера». Хроніка Стрыкоўскага выйшла ў 1582 годзе, а хроніка Гвакіні — у 1578 годзе.

З гэтых ведамах вынікае, што пачынаючы ад другой палаўіны XVI стагоддзя тэрмін «Белая Русь» з Маскоўшчыны перавандроўвае далей на захад — на сучасныя ўсходнія беларускія й украінскія землі. Ягонае перавандраванье было звязанае з новым наступам Маскоўшчыны супраць ВКЛ, які тады выліўся ў ведамую Лівонскую вайну. Запрауды, у працы польскага гісторыка Кромэра «Пра паходжанье й гісторыю Паликоў», што выйшла ў 1568 годзе, пад «Белай Русі» ужо разумеоца сучасныя паўночна-ўсходнія беларускія землі, якія тады былі захопленыя Маскоўшчынай або да якіх яна мела прэтэнзіі. У данасеніі ў Рым папскага нунцыя ў Польшчу, якое датуецца 26 травенем 1569 году ѹ у якім трактавалася праца Люблінскага сойму, таксама й Кіеў называўся «сталіцай Белай Русі».⁸⁴ Такім парадкам, ужо тады тэрмінам «Белая Русь» пачалі пакрывацца і ўсходнія землі Украіны, тым больш Кіеўшчына зь Кіевам, якія тады імкнуліся захапіць Маскоўшчыну. «Белая Русь», прытарнаваная да Украіны, асабліва ўвыпукліваша ѹ сярэдзіне XVII ст. — у эпоху гэтак званае «освободительной борбы украинского и белорусского народов за воссоединение с Россией». У сувязі з гэтым тады-ж гетман Багдан Хмельніцкі выступаў і як «гетман Белай Русі». Паводле вызначэння ягонага пісара Івана Выгоўскага, якое дайшло да нас у переказе маскоўскіх паслоў, гэтая «Белая Русь» тады прасыцігалася: «от Смоленска х Киеву, и к Чернигову, и к Белой Церкви, и к Старому Константинову», улучаючы гэтак у сябе Цэнтральную Украіну да ўрэзваючыся навет у Падольске.⁸⁵

Тэрмін «Белая Русь» зусім не сустракаецца ні ѹ дзяржаўных актах ВКЛ, ні ѹ гэтак звязаных «літоўскіх летапісах», улучна з Быхаўцавай і Баркулаўскай хронікамі. Не сустракаўся ён і ѹ ведамых мэмуарах А. С. Радзівіла, пісаных у 1632—1656 гадох.⁸⁶ Дарэчы, ведамы прыхільнік маскоўскіх цароў манах з Берасцейшчыны Аланас Філіповіч, які шмат вандраваў па ВКЛ і пабываў у Маскоўшчыне, у сваім «Дыярышы», пісаным у 1640-х гадох, пад «Белай Русі» яшчэ разумеў Маскоўшчыну. Усё гэта сьветчыць про тое, што тэрмін «Беларусь» у XVI і ѹ першай палаўіне XVII ст. зусім не быў пашыраны ѹ нашым народзе.

Праўда, у 1632 годзе ѹ ВКЛ зьяўлянецца «беларускі біскуп» у васобе Ізэпса Бабрыковіча, які ўзначаліў новазаснаваную праваслаўную Мысьціслаўскую епархію, але пра гэта будзе гутарка далей. Таксама тэрмін «Белая Русь» ненадоўга трапляе ѹ акты Рэчы Паспалітай пад час вайны з Маскоўшчынай 1654—1667 гадоў. Але ѹ гэтым выпадку ён быў накінуты маскоўскай дыпламатый. Захапіўшы з дапамогай украінскіх казакоў блізу ўсё зямлі ВКЛ, у верасні 1655 году маскоўскі цар Аляксей Міхайлавіч абвішчае сябе ѹ Вільні «самодержцем всія Великія, Малыя и Белыя

⁸⁴ „Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes”. Ed. A. G. Welykyj, vol. I, Romae, 1959, no. 49, pp. 69—70.

⁸⁵ «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы». Изд-во АН СССР, т. III, Москва, 1954, № 195, б. 402.

⁸⁶ A. S. Radziwiłł. Memoriale rerum gestarum in Polonia, 1632—1656. Wyd. Polskiej Akademii nauk, t. I, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968.

Россії и Літвы», залічаючы да гэтага «Белыя Россія» Полаччыну, Віцебшчыну, Смаленшчыну, Магілёўшчыну, Гомельшчыну, а да «Літвы» — землі з гарадамі Вільня, Трокі, Коўна, Горадна, Берасцце, Пінск, Менск, Туроў ды іншыя. У гэтых абстаўінах і дыпламатык Рэчы Паспалітай змушаная была прыняць гэтую тэрміналёгію, тым больш таму, што адначасна ўшала таксама вайна з Швядзіяй. У пачатых перамовах Маскоўшчына тады дамагалася ня толькі далучэння ўсіх гэтага «Белая Русі», але й акупатацыі на 20 гадоў вылучанае з ВКЛ «Літвы». У верасні-кастрычніку 1656 году з боку Рэчы Паспалітай быў высунуты плян паклікання сына маскоўскага цара на пасад караля й вялікага князя з умовай, калі да Рэчы Паспалітай адыйдзе на толькі гэтая «Літва», але й «Белая Русь», што адмяжоўвалася ракой Бярэзінай. З гэтага прычыны, прыкладам, «Белая Русь» фігуравала ѹ складзе ВКЛ і ѹ ластановах Варшаўскага сойму 1662 году, што датычыліся шкоды, спрычыненых пастоянім і пераходамі войска. Гэтая тэрміналёгія аднак зынікае з выгнаннем маскоўскай арміі з ВКЛ. Яна не захавалася і ѹ актах Андрушайскага міру між Маскоўшчынай і Рэчай Паспалітай 1667 году.

З гэтага агляду няціжка зрабіць вынікову, што назоў «Белая Русь» пашыраўся з Маскоўшчыны. Няўгадкова ѹ актах маскоўскага паходжаньня сярэдзіны XVII ст., апублікаваных, прыкладам, самым Абэцэдарскім і М. Я. Волкавам у зборніку «Русско-белорусские связи. Сборник документов 1570—1667 гг.» (Менск, 1963), выступаў наступная тэрміналёгія: «литвин... белорусец», «выхоцец літвин... белорусец», «родом літвин... белорусец», «литвин белорускія веры» ды іншая. Паводле Абэцэдарскага, падобная тэрміналёгія быццам съведчыць пра тое, што наш народ называў сябе Беларусамі, а дадатковым тэрмінам «Ліцьвін» назначаў сваю дзяржаўную прыналежнасць. Але-ж, як мы малі канстатаваць вышэй, гэтым «Беларусам» свабодна мог быць жыхар Кіеўшчыны, Бела-Царкоўшчыны й навет Падольля. Наадварот, такая тэрміналёгія чамусыці не распаўсюджавалася на ўсеся наш народ, а прытарноўвалася толькі да тых земляў, дзе мачнай трывала праваслаўе.

Як криху раней згаданы вышэй берасцейскі манах Аланас Філіповіч, у 1651 годзе наведаў Москву ігumen Дзісенскага манастыра Анфінаген Крыжаноўскі. Сам ён паходзіў зь Кіева, скуль выехаў у Маскоўшчыну, тады пабываў у Палестыне і Грэцыі дынейкім чынам стаў ігуменам манастыра ѹ Дзісьне. Зноў ён паехаў у Маскоўшчыну, каб падагнаць яе да вайны з Рэчай Паспалітай. Вось выспіскі з пратаколу гутаркі зь ім у Пасольскім прыказе:

«А нынешние де зимы.. он, игумен Анфиноген, был в Полотцку у воеводы и у гетмана ВКЛ у Януша Кшишки с полотцким же игуменом с князем Гедройцем. И спрашивали его со многим прощением, что им сказал, что над ними, белорусцы, от ляхов будет... И гетман де им сказал, короля и вся Речь Посполитая приговорили так: сколь скоро они снесут Хмельницкого, и тогда всех белорусцов до одного человека и с сущими младенцами высечь и церкви божии и монастыри все выжечь, только оставить одних римлян... А послы де нынешние королевские... (з гэтага пасламі Крыжаноўскі дабраўся да Масквы — П. У.) посланы ко государю от короля о том, чтоб государь на вечном миру крест целовал и Хмельницкого и иных белорусцов никого не при-

нимал, чтоб им всех белорусцов снести и христианская вера искоренить... А его де, игумена Анфиногена, послали ко государю ис Плоцка все белорусцы, остерегая его, государя, потому что король над христианской верою умышлял тайно... и велили ему бити целом государю, чтоб он, великий христианский государь, их, белорусцов, (белел) принять в свою государскую оборону, а ляхом их не выдал...»
і г. д.⁸⁷

Чаго тут больш: рэлігійнага ці нацыянальнага зъместу? Бяспречна, рэлігійнага, пра што таксама сьветычы і зацытаваны вышэй выраз: «литвин белорускіе веры». Як ужо згадвалася, за тым часам і сам Багдан Хмельніцкі зваўся «вялікім гетманам Белай Русі», як, прыкладам, яго называў у 1649 годзе Македонскі мітрапаліт Галактыён, які тады сустракаўся з Хмельніцкім. У змаганы ў Польшчу Багдан Хмельніцкі першым чынам спасыльнаўся на абарону праваслаўных і праваслаўя. З тae-ж самае рэлігійнае прычыны ў 1632 годзе зъяўляеца «беларускі біскуп» Мсыцлаўскае епархіі, што паслья была перайменаваная ў Магілёўскую епархію.

Царкоўная вунія 1596 году прывала да брутальнага ўціку праваслаўных, што мацней трымаліся на ўсходзе ВКЛ і Украіны. Гэтае трагічнае палажэнне кірху зъянілася пасля 1632 году, калі памэр кароль і вялікі князь Жыгімонт Ваза. Была адноўленая праваслаўная Клеуская мітраполія да размежаваныя вуніяцкія й праваслаўныя цэрквы і манастыры. Праваслаўныя атрымалі больш і палітычных правоў, але рэлігійна-палітычныя уцікі трываў далей. У гэтых абставінах зразумелым было замацаваные згаданая выше тэрміналёгіі. Але, паўторым, яна замацоўвалася не ў нацыянальным, а ў рэлігійным тагачасным значаныні.

У сваіх нарысах пра Флярыентыйскую царкоўную вунію згадваны вышэй манах Сямён Суздалскі называў маскоўскага вялікага князя на толькі «истинным православным великім князем», але і «белым царем всея Русі», укладаючы ў гэта адзін і той-же зъмест. Наагул, ужо тады высыпала ведамая тэорыя «Масква — тройці Рым», якая з асаблівай сілай выступіла ў афіцыйным памфлете «Слово избрано от святых писаний еже на латыню», што зъявіўся ў 1461—1462 гадох. У гэтым памфлете акрэслівіацца ідэя гэтак званага перамяшчэння праваслаўя ѹ наагул Хрыстовае веры ѿ Маскоўшчыну, г. зн. ідэя Маскоўшчыны як цэнтру хрысьціянства ѹ абаронніцы праваслаўя. Зэтуля і выразы: «истинное в vere православие», «святая церковь в Белой Русі», «боговенчанный православию царь всем Руси» ды іншыя. Адным словам, як і ў выпадку сініяшнага савецкага марксізму-ленінізму, ужо тады замацоўвалася ідэялётгія «сусветнага мэсіянства», якую хутка найкарацей сформульваў пскоўскі манах Філафей ды якая паслья паўтаралася пры кожнай нагодзе: «Да веси... яко вся християнская царства придоша в конец и снідоша во едину царство нашого государя по пророческим книгам, то есть Российское царство. Два убо Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти». Бліжэйшай да XVII ст. была формула «Уложеній грамоты» 1589 году, якой замацоўвалася ўзынікненне маскоўскага патрыяршства:

⁸⁷ «Белоруссия в эпоху феодализма. Сборник документов и материалов». Изд-во АН БССР, т. II, Минск, 1960, бб. 51-54.

«Понеже убо Ветхий Рим падеся Аполінариевою ересью, вточый же Рим есть Костянтинополь, агарянскими внуцьми от безбожных турок обладае; твое же, о благочестивый царю, великое Российское царство, третій Рим благочестіем всех превыше, и вся благочестивая царствія в твое в едино собрася и ты един под небесем християнскій царъ, имеющеши во всей вселенії, во всех християнех».

Гэтая даволі амбітная ідэялётгія разъвівалася тады першым чынам у сувязі з палітыкай «собрания русских земель», у сувязі з наступам на Вялікую Кіяўскую Літоўскую. «Абадоміамі» праваслаўных у ВКЛ выступалі і Іван III, і Васіль III, і Іван IV Грозны, ведама, разумеючы гэтую сваю «абарону» як выкарыстаныне рэлігійнага мамэнту ѹ палітычным змаганыні з ВКЛ. Адсюль афармленне «истинного», або «белого» праваслаўя, «белога царя» ѹ «Белой Русі» ды пашырэнне гэтага тэрміналётгіі, ведама, разам з заваёвамі, і на нашы ўсходнія землі.

Што да запраўднага назову нашага народу тых часоў, дык тут мы скіруем нашых чытачоў да згаданага вышэй артыкулу Язэпа Юхса. Праанализаваўшы архіўныя дакументы й хронікі, ён таксама прыйшоў да наступнае выясновіні:

«У афіцыйных дакументах XVI—XVIII стагодзьдзяў, апрач „Літвы”, для ўсіх тэрыторый Беларусі другога найменні наагул не існавала, і ўвесь народ называлі Літвой. У нашай-же гісторычнай літаратуры да цяперашнага часу ігнаруюць гэтага найменні народу, якое ён насыў больш, чым 500 гадоў».⁸⁸

«НАРОДАПРАЎСТВА» І «ЗАЛАТЫ ВЕК»

Гэтак саркастычна загалоўлены наступны разьдзел брашуры прадфэсара Абэцэдарскага (бб. 41—57). У гэтым разьдзеле Абэцэдарскі разглядае сацыяльнае й прайнае палажэнне сялянства ѹ гарадзкага жыхарства ѹ ВКЛ, выступаючы адначасна супраць тых, што «заяўляюць, што прыгон у Беларусі быў лягчэйшы, чымся ѹ іншых гаспадарствах, і шмат лягчэйшы, чымся ѹ Pacei», ды ствараюць такую-ж ідэйлю й калія стану гарадзкога жыхарства. Адным словам, паводзяя Абэцэдарскага, «буржуазна-нацыяналістичныя фальсіфікаты гісторыі ўпэўніваюць, што ѿ Pacei феадальны прыгнёт быў значаны мацнейшы, чым у Вялікім княстве літоўскім», не бяручуць навет на ўвагу тое, што ѿ Беларусі прыгоннае права было ўстановлена ѿ 1588 г., а ѿ Pacei — у 1649 г., на 60 гадоў пазней» (б. 47).

Спасылаючыся на паведамленыні чужынцаў, што наведалі ВКЛ, на паведамленыні польскіх публіцыстых, а таксама на гісторычныя акты, адмыслова падабраныя ім, Абэцэдарскі імкненія лавесці аваротнае, а гэта, што, раўнуючы да Pacei, у гэтым дачыненьні ВКЛ было краем «суцэльнага нявольніцтва». Праўда, у вадным месцы ён усёцкі прызначае, што ѿ XVII ст., калі ѿ Pacei феадалы ўжо амаль усіды вялі панічынную гаспа-

⁸⁸ Язэп Юхса. Цыт. артыкул, б. 181.

дарку, ступень феадальнага прыгнечання беларускіх і рускіх сялян стала прыкладна адноўлькавай» (б. 48).

Наколькі нам ведама, ніхто на эміграцыі сацыяльнымі пытаньнямі ў ВКЛ не займаўся. Гэтыя праблемы парушаліся беларускімі навукоўцамі ў 1920-х гадох і ў БССР імі зацікаўліся ціпер. Такім чынам, сваю крытыку Абэцэдарскі ськіроўвае супраць «буржуазна-нацыяналістычных фальсіфікатаў історыі» ў самой БССР. Як бачым, Абэцэдарскуму, а фактычна Маскве, не падабаецца, што беларускія навукоўцы даволі сціпла наважыліся разъвейчаць міт савецкага гісторыяграфіі, паводзя якога Рәсеса заўёды выступала «вызвольніцай» ня толькі ад «нацыянальнага» й «духоўнага» прыгнечання, але і ад прыгнечання сацыяльнага.

Як і ў іншых выпадках, пры разгляданні сацыяльных дачиненняў у ВКЛ прафэсар Абэцэдарскі зусім абстрагуеца ад сучаснага палажэння ў СССР. Аднак якраз у Савецкім Саюзе сконцэнтравалася ўсё тое «рабства-навольніцтва», якім так вольна шантажуе Абэцэдарскі, спасылаючыся на гісторыю Вялікага Княства Літоўскага. Вазьмем, прыкладам, палажэнне навольнікаў у ВКЛ (тут навольніцтва начала адміраць у пачатку XVI ст. і наагул было скасаванае Статутам 1588 году). Працаzdольныя навольнікі, у тым ліку і жанчыны, на пражыцьцё на асобу атрымвалі на год 4 бочкі збажыны, пераважна жытва. Калі лічыць, што адна бочка змяшчала 285 кг жытва (былі таксама бочки большыя весам), дык на год гэты навольнік атрымваў 1.140 кг жытва. У тым выпадку, калі навольніцкая сям'я мела свой надзел зямлі («бонду», або «прыробку»), ёй дадавалася яшчэ па паўтары копы жытва на год на кожнага працаzdольнага чалавека.

Зъяўрнемся ціпер да матар'яльнага палажэння калгасніка ў СССР і ў паасобку ў БССР. Да вайны на сваі «працаdзень» калгаснік у БССР атрымваў калі 200—500 грамаў дый шмат менш гэта званае «гірсы», а ад сваіх прыватных «сотак» сям'я калгасніка мусіла яшчэ выплачваць дзяржаве не толькі грашовыя падатак, але й падатак мясам, малаком, яйкамі. Падлічце гэты «заможны» дастатак савецкага калгасніка!

Пасля вайны даўжайні час калгаснікі БССР наагул нічога не атрымалі за сваю «паншчыну» ў калгасе,⁸⁹ але з тых-жэ сваіх «сотак» дзяржаве мусілі выплачваць ня толькі падатак грашовым, мясам, малаком і яйкамі, а й падатак збожжам, якое яны змушчаны былі выращіваць на гэтых сваіх сэлённых «сotак». Агледзіўшыся, што без «матар'яльнай зацікаўленасці» (з паўголаднымі рабамі) камунізму не пабудзець, сваім часам гэты жахлівы стан зъяніні Хрущчоў, скасаваўшы гэтыя прымусовыя падаткі (мізэрныя грамы на сваіх працаzdнікі БССР начапі атрымвалі крэху раней). Але гэта сталася пасля адсвяткавання 40-годзьдзя «заможнага жыцця» — на парозе «пераходу ад сацыялізму да камунізму».

Дарэчы, зірнем на сучаснае палажэнне савецкага калгаснага сялянства. У другой плавіне лютага 1971 году ў Менску адбыўся XXVII зъезд кампартыі БССР. З дакладу на гэтым зъездзе першага сакратара гэтаяе

⁸⁹ Пра гэту, запраўды навыносылівую, калгасную паншчыну згадвалі ў сваіх нарысах і мастацкіх творах беларускія пісьменнікі. Таксама пра гэта шмат цікавага можна дазнацца з артыкулу: И. М. Волков. Колхозное крестьянство СССР в первые послевоенные годы (1946—1950 гг.), Вопросы истории, 1970, № 6, 66. 3—19.

кампартыі П. М. Машэрава мы дазнаёмся, што пачынаючы ад 1965 году «даходы калгаснікаў ад грамадзкай гаспадаркі выраслі на 60 працэнтаў» і ў 1970 годзе іхны «сярэднямесячны заработка склаў 55 рублёў, а механізатараў — 102 рублі». Паводле таго Машэрава, «у новай пяцігоды» (г. з. да 1975 году) гэтыя «даходы калгаснікаў ад грамадзкай гаспадаркі ўзрастуць на 42 працэнты»⁹⁰ і, такім чынам, можна спадзявацца, што да 1975 году «сярэднямесячная зарплата» калгаснікаў дамкне да 78 рублёў, а гэтых «механізатараў» (трактарыстаў і г. д.) — да 145 рублёў. Ад гэтага сумы трэба яшчэ адкінуць 9%, што ідуце на сплачванье «падаходнага падатку». Наагул, як нам паказваецца, гэта «сярэднямесячная зарплата» вылічана з улікам шмат вышэйшага заработка калгасных кіраўнікоў, «выдатніцаў» сэвінараў, даярак дый іншых, вартасль прададня якіх штучна завышаецца.

Аднак будзем выходзіць з гэтага «сярэднямесячнага» максімуму для асноўное масы калгаснікаў ды парабаўнам яго да цнаў некаторых тавараў і прадуктаў. З грашова-рэчавых лятарэзяў, розыгрыш якіх адбыўся 2 лютага гэты 2—3 сакавіка 1971 году ў Баранавічах і Менску, мы дазнаёмся пра наступныя цны: матацыкл «К-650М» — 1.400 рублёў, матацыкл «М-105» — 350 руб., самакат мужчынскі дарожны — 53 руб. 30 к. і жаноцкі — 57 руб. 60 к., халадзільнікі «ЗІЛ-Масква» — 335 руб., «Менск-5» — 265 руб., «Днепар-2» — 250 руб. і «Саратаў-2» — 150 руб., тэлевізары «Гарызонт» — 430 руб., «Зорка-2» — 336 руб., «Рэкорд-68» — 270 руб., пральныя машыны «Вална-59» — 125 руб., «Тула-6» — 100 руб. і «Ака-3» — 85 руб., радыёпрыёмнікі «Акіян» — 121 руб. 02 к., «Сыпідола ВЭФ-201» — 93 руб. 02 к. і «Мікрон-5» — 22 руб. 90 к., радиёблі «Сірыус» — 79 руб. 60 к. і «Рэкорд-68» — 72 руб., электрычныя аппараты для выціснання соку — 35 руб., фатаапараты «Зоркі-10» — 100 руб., «ФЭД-3Л» — 47 руб. і «Чайка-2» — 23 руб., пыласосы «Уралец» — 53 руб. і «Буран» — 42 руб., дыван берасцейскі — 180 руб., дыван віцебскі — 67 руб., дарожка дыванавая памерам 3 x 1 м. — 30 руб., абрус і 12 сурвэтак — 30 руб., 6 нажоў і відэльцаў — 17 руб. 70 к., коўдра шарсцяцяная — 17 руб. 50 к. — 24 руб., залатыя жаноцкі гадзінінкі — 95 руб. 50 к., пазалочаны — 26 руб. і пазалочаны мужчынскі — 40 руб. 70 к., шарсцяцяны спартовы мужчынскі касцюм — 61 руб. 30 к., трыйкатаўны шарсцяцяны жаноцкі касцюм — 57 руб. 40 к. — 65 руб. 40 к. — 72 руб. 40 к. (у залежнасці ад нумару), трыйкатаўная шарсцяцяная жаноцкая сукенка — 41 руб. 50 к. — 43 руб. 50 к. — 46 руб. (у залежнасці ад нумару), хромавыя жаноцкія боты — 40 руб., жаноцкая футура з аўчыны — 251 руб., гарнітура жаноцкай бялізны — 10 руб. 18 к., сумка жаноцкая — 4 руб. 50 к., рукавіцы мужчынскія — 4 руб. 60 к. і жаноцкія — 4 руб. 30 к., аўтамабіль «Масквіч-412» — 4.936 руб., аўтамабіль «Запарожца-966» — 3.500 рублёў, і г. д.⁹¹

Зь іншых паведамленняў ведама, што, прыкладам, звычайны мужчынскі й жаноцкі плащи-дажджавік каштуе 55-60 руб., чаравікі скуранныя — 30-45 руб., добрыя мужчынскі касцюм — 120-150 руб., добрая ка-

⁹⁰ «Звязда», 23. 2. 1971. Як паведаміў Машэраў, у тым-же часе «сярэднямесячная зарплата рабочых і службовых вырасла на 31,6 працэнтаў і склаў ў 1970 г. 106 руб. 50 кап., а ў прымысловасці — 116 рублёў». Да 1975 г. яна маеца павысіцца адпаведна да 130 і 150 рублёў.

⁹¹ «Звязда», 6. 2. і 6. 3. 1971.

штуля — 30 руб. і каплюш — 15 руб. (пра гэта гл. «ЛіМ» 29. 1. 1971, у рубрыцы «Васёлая трасцяня»). Звычайную кашулю можна купіць, пачынаючы ад 7 рублЁў. Затое ў систэмэ «эканомікі № 2» (на чорным рынку) за мадэрны мужчынскі касцюм можна заплаціць і 400 рублЁў, а за «моднае мантно» — 250 рублЁў.

Што-ж да еміны, дык, як ведама, 1 кг цяляціны й сывініны тут каштует 3 руб., звычайнай валовыны — 2 руб., а «філе» — 2 руб. 96 к., бараніны — 1 руб. 90 к., гусіцыны — 2 руб., звычайнай каўбасы — 3 руб. вяндліны — 3 руб. 70 к., яблыкаў — 1 руб. 50 к., таматаў — 5 руб., трускаўкаў — 5 рублЁў, і г. д. Танія каўтуюць толькі хлеб белы й чорны, бульба, бор, прыкладам, за 1 кг капусты трэба таксама заплаціць 1 руб. 50 к., а цыбулі — 1 рубель.

Як-же да такіх астронамічных цнаў можа дапасавацца савецкае калгаснае сялянства ды ці толькі сялянства?

Праўда, як у тым-жэ сваім дакладзе палчыркваваў Машораў, «важнай кірніцай павышэння матар'яльнага даброўбыту й культуры савецкіх людзей зьяўляючыся грамадзкія фонды спажываньня. У мінулым годзе ў нашай рэспубліцы яны перавысілі 2 мільярды рублЁў і склалі ў разылку на душу насельніцтва ў сяроднім 223 рублі». Аднак-же з гэтых «грамадзкіх фондаў спажываньня» зусім мала скарыстоўвае калгаснае сялянства, бо, прыкладам, з гэтых фондаў аплачваючыся таксама гэтак званыя «пущёўкі ў санаторыі», а да апошніх маюць даступ звычайнай кіраўнічыя партыйныя й савецкія працаўнікі, гэтак званая «творчая інтэлігенцыя» ды пару «герояў сацыялістычнай працы». Таксама праўда, што сем'і калгасынікі маюць свае прыватныя «соткі» (ад 0,25 да 0,50 га), але-ж «соткі» гэтых апраўдаўшыся не калгасамі, і не дзяржавай, а потнай працай самога калгасніка ды апраўдаўшыся ў вырваны ад калгаснае панічыны волны час. Ды гаволяў новата калгаснага «Уставу» старшыням калгасаў ціптер дазваляецца «абрэзвашаць» гэтых «прыватных соткі» ў залежнасці «ад працаздольнасці калгасыніка».

Але справа на толькі ў гэтым мізэрным палажэнні сялянства ў СССР. Прыпомнім сабе часы славутае калектывізацыі й тое, у які спосаб яна праходзілася. У гутарцы з Чорчылем сваім часам Сталін прызнаўся, што тады было «раскулачана» й выслана 1 мілён сялянскіх сем'яў, што таксама сцвярдждаеца і ў сучасных савецкіх даследаваньнях.⁹² А колькі сялянскіх сем'яў сталіся ахвярай штурчнага голаду 1933—1934 гадоў на Украіне ды ў іншых раёнах СССР? Прафесар Абэцідарскі тут можа запярэчыць, што «народ будаваў сацыялізм», а гэта вымагала ня толькі ахвяраў, але й зьнішчэння «клясавых ворагаў». Гэты савецкі штамп добра ведамы, толькі з яной дапамогай цяжка апраўдаць звычайнае рабаўніцтва й генадыд. Бо для індустрыялізацыі СССР і ўмацавання ягонае ваеннае магутнасці спатрэбілася «первоначальное накопление капитала». Адсюль наступ на сялянства й накіданыне яму даволі выгаднае для дзяржавы гэтае дзяр-

⁹² И. Е. Зеленин. Колхозное строительство в СССР в 1931—1932 гг., *История СССР*, 1960, № 6, 66. 19—39; Яго-ж. Колхозы и сельское хозяйство СССР в 1933—1935 гг., *История СССР*, 1964, № 5, 66. 3—28; А. А. Барсов. Сельское хозяйство и источники социалистического накопления в годы первой пятилетки (1928—1932), *История СССР*, 1968, № 3, 66. 64—82.

жаўнае панічыны. Супраціў сялянства быў зламаны самым брутальным чынам. Калісці неабходны фактар «первоначального накопления капитала», спалучаны з рабаўніцтвам сялянства, стаўся трываю зъяваю.

Бось-ж, перш, чым аплакваць лёс беларускага сялянства часоў Вялікага Княства Літоўскага й угледжваць у гэным лёсце суцэльнае «нявольніцтва», Абэцідарскому перш-наперш выпадала б прасачыць «сучасны лёс сялянства ў СССР і ў БССР. Гэта тым больш, што гэтае савецкае, лікам тройцяе, «издание крэпостничества» нейкім чынам звязанае таксама з гісторыяй сялянства ў Рэспубліцы.

Аднак звязнімся да сацыяльнага палажэння сялянства ў ВКЛ і Маскоўшчыне ў XVI—XVII стагодзьдзях.⁹³ Мы ўжо згадвалі пра нявольнікаў, якія ў ВКЛ выступалі як «челядь невольная». Нявольнікамі ў ВКЛ былі: нявольнікі з паходжаньня; палоненыя ў войнах; крымінальныя злачынцы, якім захоўвалася жыццё; або, асабы, якія ўступалі ў сужэнства з нявольнікамі ці нявольніцамі, і дзеў гэтых апошніх. Законам забаранялася нявольніцтва ў сувязі з пазычкай грошай і запазычанасцю. Літоўскі Статут 1529 году ў гэтым выпадку ўстанаўляў наступную практыку. Даўжбіт у кожнім часе мог оплаціць свой доўг з адпаведнымі працентамі, і на гэтым развітацца з тым, у каго ён пазычыў гроши. Калі-ж у яго на гэта ня было сядрокаў, дык сваю запазычанасць ён павінен быў адпраўваць. Каб усыцерагчысь розных махінацыяў на некарысы даўжбіта, Статут удачнай, што пры поўным забясьпечанні ўтрыманьня даўжбіта алпрацоўваў на год на суму 15 грошашў; бяз гэтага ўтрыманьня — 30 грошаў для мужчыны й 20 грошаў для жанчыны. Законам забараняўся таксама гэтак званы «вольны» самапродаж у нявольніцтва, г. з. на з прычыны запазычанасці

⁹³ Для насыяўлення гэтага пытання крыніцамі для нас былі: В. И. Пичета. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Изд-во АН СССР, Москва, 1958; Яго-ж. Белоруссия и Литва в XV—XVI вв. Изд-во АН СССР, Москва, 1961; Д. Л. Покиличевич. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века. Изд-во АН ЛССР, Вильня, 1966; Яго-ж. Движение феодальной земельной ренты в Великом княжестве Литовском в XV—XVI вв., Исторические записки, т. 31, 1950, бб. 191—221; Яго-ж. Переход государственных крестьян Великого княжества Литовского с отработкой ренты на денежную в XVII в., Исторические записки, т. 37, 1951 бб. 144—168; Яго-ж. Переход государственных крестьян Литвы и Белоруссии в середине XVIII в. с денежной рентой на отработочную, Исторические записки, т. 39, 1952, бб. 121—158; Б. Д. Греков. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. Изд-во АН СССР, т. II, Москва, 1954; В. И. Корецкий. Из истории закрепощения крестьян в России в конце XVI — начале XVII века, История СССР, 1957, № 1, бб. 161—191; Яго-ж. Из истории закрепощения крестьян в России в конце XVI — начале XVII века, История СССР, 1964, № 3, бб. 67—88; В. М. Панеях. Уложение 1597 г. о холопстве, Исторические записки, т. 77, 1965, бб. 154—189; Яго-ж. Кабальное холопство на Руси в XVI веке. Ленинград, 1967; Е. И. Колычева. Опыт применения корреляционного анализа для решения некоторых спорных вопросов истории холопства, История СССР, 1969, № 4, бб. 140—145; «Материалы по истории крестьян в России XI—XVII веков». Изд-во Ленинградского ун-та, Ленинград, 1958, дый іншыя.

Што да гісторыя сялянства ў Маскоўшчыне, дык вельмі важны ёсьць магнографія: В. И. Корецкий і. Закрепощение крестьян и классовая борьба в России во второй половине XVI в. Изд-во «Наука», Москва, 1970.

ци, а ў сувязі зь нястачай сяродкаў для пражыцьця. Ён дазваляўся толькі ў гады галадоўлі, але з праміненнем галадоўлі гэты «самапрадажны няволнік» (або дзеўш) зноў становіўся вольным чалавекам.

Фактычна, няволнікамі маглі стацца гэтак званыя «закупы», або найміты — зъяднельныя сяляне, якіх садзіліся на чужую зямлю ѹ пры гэтым для свае новае гаспадаркі ўбіраліся ў даўгі. Аднак няволнікамі яны стаўліся толькі ѹ тым выпадку, калі, не сплаціўши доўг і ня выканануны дамоўленых забавязанынку, уцікалі з гэтае зямлі. Гэткія «закупы» таксама не пакідаліся законам на прыхамаць новых гаспадароў. Статут 1529 году ўдакладняў, што яны меліся адпрацуваць з разлікам 15 грошаў для мужчыны ѹ 10 грошаў для жанчыны на год.

У ВКЛ згаданае тут няволніцтва пачынае зыніцы, пачынаючы ад канца XV стагодзьдзя. Тут трэба адзначыць, што Праваслаўная царква ў ВКЛ адмовілася ад усялякіх формаў няволніцтва яшчэ ѹ XIV стагодзьдзя. Няволнікі пачынаюць атрымваць волю як дарогаю «прыхватнага» вызваленія, гэтак і шляхам забяспечаныя іх зямлі, зразумела з адпаведнымі праўнымі абмежанынімі. Асабліві працэс скасаваньня няволніцтва адлюстроўваўся ѹ земельнай валочнай реформе вялікага князя Жыгімонта Аўгуста, што пачала ўводзіцца ад 1557 году, а крыху раней — у сувязі з падобнай реформай, якую ўводзіла ягона маці Бона. Калі земельная валочная реформа Боны яшчэ згадвалася пра «няволную чэлайдзь», ды ў валочнай реформе Жыгімонта Аўгуста таксама катэгорыі жыхарства ВКЛ ужо ня знае. Няволнікі ў мінулым піраводзіліся ў вадну з катэгорыяў сялянства, або прыдворных слугаў. Звычайна яны атрымвалі надзел зямлі памерам на менш за 3 моргі (адзін морг быў крыху менш за аднага гектара). Калі няволнікі см'ягчыліся зямельнай апрацоўвачаў і больш зямлі, яны маглі атрымаць яш толькі 6, або 9 моргаў, але ѹ цэлую вадуку (у ваднай валочні змяшчалася крыху больш 21 гектара). У вапошнім выпадку адпаведна падышчаліся й падаткі. Гэты працэс скасаваньня няволніцтва тады закрануў таксама ѹ пірватнаўласьніцкія гаспадаркі.

Літоўскі Статут 1588 году наагул скасаваў і забараніў усякія формы няволніцтва.

Цяпер засірнем у гісторыю няволніцтва ѹ Маскоўшчыне, якое там звалася «халопствам». Там існавалі тыя-ж катэгорыі няволнікаў, як і ў ВКЛ. Аднак да іх яшчэ даходзілі: катэгорыі «самапрадажных» і «купленых» халопаў, якія афармляліся адпаведнымі дакументамі ѹ рэгістрацыяй у вадпаведных установах, і катэгорыя «службовых», або «дабравольных» халопаў — цівуны, ключнікі дык іншыя, — якія дакументальна не афармляліся, а ўважаліся за халопаў паводле традыцый. Як згадвалася вышэй, у ВКЛ гэтыя катэгорыі няволніцтва забараніліся законам. Праўда, штрагам закону (Судзебнік 1550 г., «указы» 1555, 1556, 1558 і 1560 гадоў) у Маскоўшчыне гэтыя апошнія катэгорыі няволніцтва крыху абмяжоўваліся. Было забаронена ўважаць за няволнікаў згаданых «службовых» халопаў; было забаронена няволіць (піраводзіць у «поўныя халопы») гэтак званых «дзетей боярскіх» (г. зн. у вастставінках ВКЛ — шляхту) да 15-гадовага веку, а таксама тых, хто ў дадзеным мамент быў патрэбны для вайсковеа службы; наагул было забаронена рознымі махінацыямі ѹ з прыміненнем сілы пераводзіць вольных людзей у халопы. Аднак у часе разгулу «апрычніны»

(свайго роду «яжоўшчыны»), калі звязніца да гісторыі СССР 1930-х гадоў) гэтыя законы фактычна ня мелі якое-колечы сілы.

Катэгорыя дайжытой у Маскоўшчыне звалася «кабальнымі людзмі». «Кабальныя людзі» фактычна ўважаліся за вольных, бо яны мелі права стацца вольнымі пасля выплаты ід апрацаваныя свайго доўгу. Але яны звычайна матлі адпрацуваць толькі працэнты: несьці «кабальну службу», або «служити за рост», а сам доўг мусіў сплачвацца імі самостойна. Гэтыя працэнты («рост») былі даволі высокія — ад 25 да 30 працэнтаў ад пазычаных сумы. Гэта спрычынялася да таго, што дайжыті фактычна «закабалляліся» на ўсё жыццё з пераходам «кабалы» і на дзяцей. Гэта — патэнціяльныя халопы. У сувязі з гэтым Б. Д. Грэкаў пісаў у сваёй працы (б. 125): «легко сделать вывод о трудности, доходящей порою до невозможности, для кабального человека погашения долга». Тут ён падае адзін з частых прыкладаў, узяты зь сярэдзіны XVI ст. Пазычыўшы ў манастыры 2 рублі грошай (каля 130—160 рублёў у пераводзе на валюту канца XIX стагодзьдзя), сялянская сям'я зь 5-ці працаздольных чалавек на 13-м годзе гэтае «службы за рост» здолела сплаціць усяго толькі 60% свайго доўгу. Адным словам, «служылая кабала» фактычна ператваралася ѹ звычайную паншчыну. Вось чаму вальмі часта «кабальныя людзі» прости пераводзіліся ѹ катэгорыю «поўных халопаў». Падобнае халопства таксама забаранялася ўказам 1558 году, пры гэтым перавод кабальнага чалавека ѿ поўных халопаў забараняўся навет зягона згоды. Аднак, паводле гэтага ўказу, да выплаты доўгу дайжыт «головой» перадаваўся грашадаўцу, г. зн., што зноў-ж перадаваўся ѹ тую-ж няволю.

Гэтак звесты «Уложэніемі» 1586 і 1597 гадоў зноў было дазволена пераводзіць гэтых «кабальных людзей» у тыя-ж «поўных халопаў» (а таксама ѹ «дакладных халопаў»). Апрача таго, гэтым кабальным людзям наагул забаранялася выкупіцца сябе на волю шляхом сплаты доўгу. Даўжыті забавязваліся выконанць «кабальну службу» да съмерці сваіх грашадаўцу. Гэта ад канца XVI ст. у Маскоўшчыне нараджалаца яшчэ адна ўзаконеная катэгорыя няволнікаў — «кабальныя халопы». Халопамі становіліся й дзеўш, што нараджаліся ѹ часе дзейнін кабалы бацькоў. Больш таго, паводле «Уложэнія» 1597 году ѿ «службовую кабалу» — г. зн. ѿ «кабальнае халопства» — траплялі і гэтак званыя «дабравольныя халопы». Як мы маглі канстатаваць вышэй, апошнія катэгорыі халопства, або «служылыя халопы», забаранялася Судзебнікам 1550 году. Цяпер яна зноў аднаўлялася ѹ узаконівалася. Усё гэта было пацверджана таксама ўказам 1609 году.

Спасылаючыся на факт, што кабальнае халопства не перадавалася ѹ спадчыне й канчалася зь съмерці гаспадара-грашадаўца, некаторыя савецкія расейскія гісторыкі навет згадваюць пра працэс адміністратыўнага няволніцтва ѹ Маскоўшчыне наагул. Але-ж тут жыло далей спадчынае няволніцтва — «поўныя» і «дакладныя» халопы, а сваім парадкам кабальных халопы маглі пераводзіцца ѹ «поўныя» і «дакладныя» халопы. І трэба думыць, што гаспадары-грашадаўцы маглі паклапаціца пра тое, каб зрабіць кабальных халопаў спадчыннымі — «поўнымі халопамі», і гэта тым больш, што такі перавод дазваляўся законам.

У Маскоўшчыне ўсё называліся тут катэгорыі няволніцтва пачынаюць адміраць толькі ад другое палавіны XVII стагодзьдзя. Да катэгорыі кабаль-

ных халопаў належалі ія толькі зъбяднелыя сяляне, але й прадстаўнікі гарадзкага жыхарства ды шляхты («дэгей боярскіх»). У сваю часу, да катэгорыі «поўных халопаў» належалі спадчынныя нявольнікі — нявольнікі з паходжання, палоненныя ў войнах і т. д.

Сялянства ў ВКЛ найперш дзялілася на «гаспадарскіх», ці дзяржаўных, і сялянскіх, якія сядзібелі на зямлі прыватных земляўладальнікаў. Да першых катэгорыі належала асноўная маса сялянства, а на ўсходзе Беларусі блізу ўсё сялянства было дзяржаўнае, т. зи. належала да скарбу вялікага князя ці дзяржавы. Далей ўсё гэтая сялянства дзялілася на «пахожых» і «непахожых» — г. зи. на зусім свабодных, і больш-менш прыматаўных да зямлі. Прыматаўніе да зямлі дзяржаўнага сялянства было даволі разлітанае. Перадаючы дзяржаўную зямлю асобам у спадчыннае ці часове карысташтве як нагароду за нясенне дзяржаўнае й вайсковую службы, вялікі князь вельмі часта падчырквала ў адпаведных актах, што сялянства такіх земляў магло заставаць пры новым гаспадару, а малго й пераходзіць на іншыя дзяржаўныя землі. Гэта, ведама, прымушала ѹ новых гаспадароў добра абыходзіцца з гэтым сялянствам ды не павышаць ранейшыя падаткі. Мацнейшыя было прыматаўніе да зямлі сялянства прыватных земляўладальнікаў. Яшчэ пры выліе 1447 і 1457 гадоў забаранялася перанаджванье сялянства зъ земляў прыватных земляўладальнікаў на гаспадарскі й наадварот. Гэта пачынвалася як пасльежымі вялікакняжымі прывілеямі. Аднак у XV і першай палавіне XVI ст. гэтая забарона была яничко даволі ліберальная, і вандраныне сялянства, асабліва зъ дзяржаўных земляў, было звычайна зъяваю.

Зусім свабоднае сялянства («пахожыя») складалася з калоністых, што прыбывалі з іншых краёў, з адпушчаных на волю нявольнікаў, і галоўна зъ сялянскай, якія з дазволу вялікага князя ѹ ягоных старастаў ды дзяржаўцаў малі пакідаць дзяржаўную зямлю. З розных прычынаў поўную свабоду вельмі часта атрымвалі ѹ сяляне прыватноласінскіх земляў. Марчыма таксама, што частка свабоднага сялянства ѹ некаторых мясцінах захоўвалася яшчэ з даўнасці. Уладзімер Пічата, прыкладам, робіце высьнову, што ѹ XVI стагодзіні гэтага свабоднага сялянства ў ВКЛ было даволі шмат.

Свабоднае сялянства садзілася на зямлю ѹ выконвала павіннасці паводле дамоўленасці. Аднак, пачынаючы ўжо ад канца XV стагодзіні, і явно супстракаеца з амбажаннямі. Найперш абліжваючаецца тэрмін для свабоднае вандроўкі, які ѹ часе выдання Літоўскага Статуту 1529 году быў роўны 10 гадам. Калі свабоднае сялянскія сям'і не пакідала ѹ гэтым часе свае новае гаспадаркі, яна трапіла права на свабодны выхад і ставалася «непахожай». Павялічваючыся таксама павіннасці свабоднага сялянства ды абліжваючаецца сам выхад. Гэтак, выходаўчы з практикі ѹ Польшчы, яшчэ ѹ 1444 годзе Драгічынская зямля атрымвала прывілей, паводле якога свабоднае сялянскага гаспадарка мусіла адпраўваць адзін дзень паншчыны на тыйдзень з аднае валокі зямлі, г. зи. з кавалка зямлі звыш 21 гектара. Прывілей Бельская зямлі 1501 году таксама ўводзіў адзін дзень паншчыны на тыйдзень з валокі ѹ 4 талакі (супольнага выхаду на працу) на год. Пры выхадзе (пакіданьні старое гаспадаркі) свабоднае сялянскія сям'і з тae-ж валокі зямлі мусіла выплаціць 30 грошоў выкупу ды 60 грошоў («капу») гэтак званага «апошніяга разыліку». Таксама, Полацкая зямля

у 1522 годзе ѹ Віцебская зямля ѹ 1531 годзе ўжо ўводзілі 2-дзённую паншчыну на тыйдзень з валокі, або чынш (аброк прадуктамі) вялічынёю на 1/4 долю ўраджаю. Пры пераходзе свабоднае сялянскае гаспадарка павінна была выплаціць 12 грошоў «выхаду». Аднак гэты «выхад» тут узялежніваўся ад папярэднае дамоўленасці з улікам ільготных гадоў і адпаведных ім гадоў абавязковага адпрацавання на аселай зямлі. Калі-ж свабоднае сялянскае сям'я ўцікала, або адыхаўала раней дамоўленага тэрміну, яна была змушаная за неадпрацаваны час выплаціць гаспадару зямлі ѹ грошоў за кожны неадпрацаваны тыйдзень. Такі стан пачынаўся з пастановамі гэтых земляў адпаведна 1551 і 1553 гадоў. Гэта змушае ѹ вялікага князя ўвесці ѹ сваіх дварох Полацкіх і Віцебскіх 2-дзённую паншчыну на тыйдзень. Да 1553 году на дзяржаўных землях Полацкіны і Віцебскіны, а таксама на землях заходніх часткі ВКЛ, паншчына звычайна абліжваўлася адным днём на тыйдзень з валокі зямлі, або наагул ня было паншчыны, а толькі збіраўся чынш. На дзяржаўных землях рэшты ўсходніх Беларусі заставалася «старына» — падатак куніцамі.

З гэтых прыкладаў пра стан свабоднага сялянства таксама можна зрабіць пўную высьнову і пра стан «непахожага» сялянства. У першай палаўні XVI ст. яно фактычна ўжо было прыматаўніе да зямлі ѹ да сваіх гаспадароў — прыватных земляўладальнікаў ці дзяржаўнае скарбу, што аднак на траў разумець у катэгарычнай формі. Гэтак, прыкладам, на сваіх землях Райгорадчыны і Ганяцічы Радзівіл у 1536 годзе ўводзіць аднадзённую паншчыну на тыйдзень з валокі зямлі. У 1540-х гадох на землях аднаго з паноў Хадкевічаў была ўжо 3-дзённая паншчына на тыйдзень з валокі зямлі, а на землях віленскага каталіцкага архідыякана Ісінскага паншчына даходзіла наўсет да 5 дзён на тыйдзень з тae-ж валокі зямлі. Зразумела, што пры павілічэнні паншчыны зъмяншаўся, або зусім ня браўся чынш, які сплачваўся прадуктамі й грашымі.

Ад 1553 і 1557 гадоў у ВКЛ праводзіцца ведамая валочная зямельная реформа на дзяржаўных землях. Яе начала праводзіць маці вялікага князя Бона, а тады і сам Жыгімонт Аўгуст. Арганізуючы хвальваркі памерам у вадну валоку зямлі (21,36 га) і сялянскія гаспадаркі гэтак-ж памеру з разылікам, калі на кожных господарскіх хвальварак прыпадала 7 сялянскіх валочных гаспадарак. Гэтыя 7 сялянскіх валочных гаспадарак мусілі апрацоўваць гаспадарскую валоку з разылікам 2 дні паншчыны на тыйдзень і 4 талакі на год. Да хвальваркаў прыматаўваліся таксама былья нявольнікі, якія цяпер ставаліся гэтак званымі «агароднікамі». Яны атрымвалі зямлю памерам 3, 6, 9 і больш моргай (морг складаў ¼ га) і мусілі з 3-х моргай зямлі адрабляць аднадзённую паншчыну на тыйдзень, а жонкі іхныя — па 6 дзён на год. Чыншу яны ніякага не плацілі, а паншчыну павінны былі выконваць пешаходнай працай. На «агародніцтва» садзіліся таксама зусім зъбяднелыя сялянскія сям'і, якія ня былі ѹ стане даць рады з валокай зямлі. Ішчэня сялянскія валочныя гаспадаркі вызываюліся ад паншчыны, апрача талакі й гвалтаў (напраўка дарогаў, замкаў і т. д.), і пераvodзіліся на гравшовы й прадуктовы чынш. Гэта быў гэтак званы «асаднікі». Каждная сялянскае гаспадарка, калі яна была заможная, магла атрымца і дзве валокі зямлі з адпаведным павілічэннем паншчыны ѹ чыншу. Валочная реформаў былі закрнутыя гарды ѹ маісточки, якія не карысталіся магіз-бугскім правам — самакіраўніцтвам. Забавязаны гарадзкога й местачко-

вага жыларства, якое мела зямлю, былі куды лягчайшыя ды звычайна аб-мяжоўваліся чынцам.

Балочная зямля дзялілася на чатыры катэгорыі: добрая, сярдня, благая й зісім благая, у залежнасці ад чаго зьмяншаўся і ўзраставу чынны граншыма й прадуктамі. Спачатку, апрача згадане паншчыны й талакі, балочны чынш у пераліку на гроши становіў адпаведна для кожнае катэгорыі: 54, 45, 31 і 14 літоўскіх грошоў. «Асаднікі» да ятага яшчэ сплачвалі 30 грошаў тэтае званае «асады», ці за вызваленне ад паншчыны (г. зн. гадавая паншчына тады ацэнвалася ў 30 грошаў), і магті яшчэ за 22 гроши выкупляцца ад талакі й гвалтаў. Значыцца, доля іх гадавых падаткаў зводзіліся адпаведна да 106, 97, 83 і 66 грошоў — у залежнасці ад якасці зямлі. Да паншчыны й чыншу яшчэ даходзілі агульнадзяржаўныя падаткі — вленны падатак «серабшчына», які накладаўся ў часе войнай, і звычайны падатак «пагалоўшчына», вялічыня якіх заўсёды мянялася ў залежнасці ад пастановаў соймай.

Апрача названих тут катэгорыяў дзяржаўнага сцялінства асабліва выдзяляліся гэтак звычны «панцырны» й «путны» баеры. Гэта былі слянне, якія паклікаліся на вайсковую службу конна ў пехаты, а мірным часам выконвалі розныя даручэнні: пасланцоў, праводнікаў ды іншых. Яны звычайна асаджваліся на дэльвіх свабодных валоках; малгі браці і тройцю велоку, але зь яе мусілі плаціць чынш і выконваць іншыя павіннасці. Зь першых дэльвіх валоку ў ваенных часох яны не плацілі міжкіх падаткаў, а мірным часам давалі невялікі сымбалічны грошавы падатак. З гэтых баераў пасляй паступала дробная засцінковая шляхта. На свабодных 1-й, 2-х і 3-х валоках асаджваліся таксама конюхі, ляснікі, стральцы-заганетыя, мельнікі, бортнікі, кузняцы ды іншыя майстры. У некаторых выпадках частка іхнае зямлі абкладалася чыншам ды іншымі павіннасцямі, але звычайна адпадаткоўваліся ўзяткам імі дабавачных валокі.

Валочную зямельну рэформу адначасна праводзілі на сваіх землях і прыватныя землі ўласнікі. Яны аднак на валочную сялянскую гаспадарку ўводзілі або крыху большую панішчыну, або крыху большы чыні ды шыншыя павіннасці. Гэтак, прыкладам, «асаднікі» (вызваленыя ад панішчыны сяляне) пана Юр'я Зяноўевіча ў 1581 годзе ў залежнасці ад якасці зямлі плацілі чыншу ў пераводзе на гроши 190, 160 і 140 грошаў; асаднікі пана Вайцеха Стаброўскага ў 1593 годзе адпаведна плацілі з валокі 180 і 120 грошаў, а з «новас валокі» (нераспрацаванае) — 60 грошаў; асаднікі пана Карагля Хадкевіча — 220 грошаў і яшчэ давалі неўлялікі падатак працуктамі; асаднікі двара Меднікі, які належаў Віленскай езуіцкай калегіі, у 1575 годзе з валокі плацілі 240 грошаў чыншу дый 4 гроши за «стацию» (натурыальны падатак, звычайна звязанны з пастоямі), а таксама давалі бочку жытa, бочку аўса, курыцу ѹ гуся, колькі яёк ды адпрацаўвалі на год 12 дзён талакі й 5 дзён «гвальту»; з валокі благое зямлі тут сцягвалася з асаднага сялянства 120 грошаў чыншу.

Аднак трэба прызнаць, што пад канец XVI ст. павялічыўся чынны і ў некаторых гаспадарскіх эканоміях. У васноўным-жа вялічыня чыншу, панішчыны ды іншых павіннасцяў для цяглага сялянства й асаднікаў на дзяржаўных землях заставалася ранейшай. На прыватнаўласьцікіх землях таксама вызялялася згаданая вышэй катэгорыя сялянства (багры, канюхі, лясьнікі, майстры), якак асаджвалася на сраболюсных валохах, прай-

да, не є такіх памеріях. Панщина на цих землях звичайна даходзіла да 2-х, 3-х і 4-х дзён на тыдзень з валокі зямлі, але з падвышэннем панщчыны звыжайка чынши.

Падывшэнне грашовага чыншу пад канец XVI ст. і асабліва ў першай палавіне XVII ст. было звязана ў вялікай ступені із спадом цэннасці літоўскіх грошаў. На гэта асабліва звязрэта ўвагу Д. Л. Пахілевіч, сцьвярджаючы, што, раёнуючы да 1550-х гадоў, у 1630-х гадох цэннасць літоўскіх грошаў упала ў тро разы, а цана збожжа павялічылася ў шмат разоў (прыкладам, на Гданскім рынку — у 8 разоў). Уладзімер Пічэт сваім падрдкам сцьвярджае, што пад канец XVI ст. значна ўзынілася эканоміка сялянскіх гаспадарак, асабліва гаспадарак асаднікаў, якіх было больш за панічных і якія фактычна вяліся зусім самастойна. З гэтая прычыны маглі павялічыцца і падаткі. Што-ж да спаду цэннасці літоўскіх грошаў, дык гэта відаць з наступнага. У 1557 годзе бочка жытва натуральнага падатку аценвалася ў 10 грошаў; у 1583 годзе — у 20 грошаў, а паводле пастановы сойму 1596 году яна ўжо аценвалася ў 24 гроши. На ўсходзе ВКЛ, а гэта ў Віцебскай зямлі, яшчэ у 1560 годзе бочка жытва пры пераліку на грашовы падатак аценвалася ў 40 грошаў (магчымы тады, што тут бочка была большая, бо у ВКЛ існавалі бочкі рознай вялічыні).

Падлічныні, зробленыя сваім часам часапісам «Нац краі» (1927, № 12, 6, 32), паказалі, што ў другой палавіне XVI ст. літоўская капа, або 60 грошаў, была роўна 3 руб. 75 капеікам валюты перад першай сусьветнай вайной. Здаецца, што ў гэтага падлічнення ўкрадала памылка, але, калі яно прайдзівае, дык даводзіцца прызнаць, што ў XVI ст. падаткі сялянства ВКЛ былі даволі лагодныя. Панічына з разлікам 2 дні на тыхдзень у 1557 годзе з валокі добрае зямлі ацэньвалася ў 40 грошаў, з валокі сірэднія зямлі — у 25 грошаў, а з валокі благое зямлі — у 18 грошаў (прайдападобна, у залежнасці якім способам адпрацоўвалася гэтая панічына). Паводле Бабруйскай ўставы 1639 году, сяляне, якія вызваліліся ад панічыны з тым-жэ разлікам 2 дні на тыхдзень, ужо мелі плаціць у гаспадарскі скarb 60 грошаў, мацгчыму таму, што тут валокі былі большшыя памерам.

Аднак, раўнуючы да мінулага, павіннасьці сляянства ВКЛ у другой палавіне XVI ст. значна павялічыліся. Больш таго, усё сляянства, навет і тыя катэгорыі, што асаджваліся на свабодных валахах, прымаюцца ўласі да зямлі й да сваіх гаспадароў. Сляянам забаранялася прадаваць і купляць зямлю, або пакідаць яе. Ад сваіх гаспадароў яно ўзялежнівалася і юрыдычна. У гэтym і існасьць «паншчыны», замацаванае Літоўскім Статутам 1588 году.

Прафэсар Абэцэдарскі памыллецца, калі ён катэгарычна цьвердзіць, што на ўсёй тэрыторыі Беларусі «прыгоннае права» было ўстаноўлена ў 1588 годзе. У XVI ст. валочнай зямельнай рэформай на былі закрнутыя ўсходнія землі ВКЛ. Тут гэтая рэформа пачала праводзіцца толькі ад канца XVI ст., пасля была прыпіненая і закончылася ў 1630—1640-х гадох. Але асаблівасцю гэтага рэформы на ўсходніх беларускіх землях было тое, што для сялянства яна пакідала права свабоднае вандроўкі. Тут галоўная разбудоўваліся паншчынныя (цяглыя) валочныя сялянскія гаспадаркі. Паводле Бабруйскай ўставы на валоці 1639 году, якая паўтарала ўмовы іншых раёнаў, ад валочаных сялянскіх гаспадаркі вымагалася: 2 дні паншчыны на тыдзень, 12 дзёй талакі на год, 4 тыдні «гвалту» на год (працы ў замку).

ад цэлае воласыці, што, зразумела, праларцыянальна дзялілася між гаспадарак; 120, 90 і 60 грошу́ чыншу́ ў залежнасці ад якасці зямлі; бочка жыта, бочка аўса, 2 курьцы, адна гуска, 20 яек, 10 вазоў дроваў, воз сена й 10 звязак лёну (павіннасць дрэвамі, сенам і лёнам уваходзілі ў ранейшую валочную реформу). Але з тaeе прычыны, што на ўсходзе Беларусі больш было зямлі, тут валокі ў большасці выпадкau былі роўныя на 30 моргам (21,36 га), а значна перавышалі гэтыя памеры й навет дамыкалі да 60 мортаў. Сялянскія валочныя гаспадаркі, якія ляжалі далекавата ад хвальваркаў, вызываліся ад паншчыны, якая замянялася грашовым падаткам ад 60 і ніжэй грошаў у залежнасці ад якасці зямлі.

У 1640-х гадох у ВКЛ у цэлым, а на заходзе Беларусі яшчэ ад канца XVI ст., пачаўся пераход паншчынных сялянскіх гаспадарак на звычайны чын, або на асадную сістэму гаспадаркі. Гэта рабілася і на дзяржаўных і на прыватнаўласьніцкіх землях. Працэс гэты прысьпешыўся пасля вайны 1654—1667 гадоў і трываў да сярадзіны XVIII стагодзьдзя. Вайна з Маскоўшчынай 1654—1667 гадоў прынесла ВКЛ страшэнныя спустошанні. Паводле апісання⁹⁴ 1661 году,⁹⁵ цэлы край ляжаў у руінах, спалены ў разрабаваныя. Маскоўскія юказацкія акупацыйныя войскі цалілі гарады й вёскі, асабліва шляхоцкія ѹ дзяржаўных хвальваркаў, рабавалі ѹ разгнанія сялянства. З гарадоў у Маскоўшчыну вывозілі ѹсялякія каштоўнасці, жыхарства, асабліва майстры розных галінаў.⁹⁶ Гэтак, прыкладам, паводле некаторых дадзеных, з аднае толькі Магілёўшчыны было вывезена 200 шляхоцкіх сем'яў і каля 12.000 вольнага гарадзкага жыхарства.⁹⁷ Край рабавалі таксама і найміцкія войскі Рэчы Паспалітай. Усё гэта спрычинілася да разгулу эпідэміі і, зразумела, галадоўлі. У выніку жыхарства ВКЛ зменшылася на 40—45%, а ў шмат якіх раёнах — навет да 50%.⁹⁸ Невыпадковы гады гэтае вайны народ называлі «патопам». Раней распрацаваныя землі цяпер запусцелі на 35—80%. Гэтак выглядала «аавождение», якое быццам неслася тады Беларусі Маскоўшчыне!

Падобнае разбурэнне прынесла ВКЛ таксама гэтак званая Паўночная вайна пачатку XVIII стагодзьдзя. У гэтай вайне Рэч Паспалітая ўважалася за саюзника Расеі супраць Швэдзі. Аднае Рэч Паспалітая ѹ тым часе была ўжо аслабленая, і маскоўскія войскі ѹ запраўднасці былі гаспадарамі ў ВКЛ. Пры адступленьні з ВКЛ перад арміяй Карла XII у 1707 годзе Пётра I загадаў спальваць і зьнішчаць усё, што траплялася на шляху: вёскі, заселі, збожжа, жывёлу й г. д., і гэта рабілася, пачынаючы ад Горадна. І вось новыя вынікі: жыхарства ВКЛ ізноў зменшылася на 40%, а зямлі запусцелі на 60—70%.⁹⁹

У падобных жахлівых абставінах даводзілася ратаваць тое, што яшчэ можна ўратаваць. Дзеля гэтага была працягнутая й пашыраная палітыка

⁹⁴ «Белоруссия в эпоху феодализма. Сборник документов и материалов», т. II. Минск, 1960, бб. 181—185, 281—284 ды іншыя.

⁹⁵ Л. С. Абецедарский. Белорусы в Москве XVII века. Из истории русско-белорусских связей. Изд-во Бел. гос. ун-та, Минск, 1957.

⁹⁶ «Архив Юго-Западной России», ч. III, т. VI, Киев, 1908, бб. 362—369.

⁹⁷ Józef Moryg. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. Розпна, 1965. Гл. таксама згадваныя вышэй працы Д. Л. Пахілевіча.

⁹⁸ Д. Л. Пахілевіч. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века, б. 3.

касаванні паншчыны й пераводу сялянскіх гаспадарак на чысты чынні. У шмат якіх выпадках выбар між тым, а гэтым пакідаўся самым сялянам. Пад канец XVII ст. чыншавікі (раней яны зваліся асаднікамі), пры скасаванні ўсіх іншых павіннасцяў, плацілі ад валокі найлепшшае зямлі максымум 12 копаў літоўскіх грошаў (капа — 60 грошаў), ад найгоршшае зямлі — 4 капы. Звычайнай аднае грашовы падатак чыншавікоў вагаўся ад 8 і ніжэй копаў на год. Пры адбудове гаспадарак збыяднелыя сяляне на колькі гадоў атрымвалі вялікія палёткі. Прыблізна такія падаткі чыншавікоў заставаліся і ў першай палаўіне XVIII стагодзьдзя. Чыншавікі прыватнаўласьніцкіх земляў плацілі крыху большыя грашовы падатак, і тут мацней трymалася паншчына, якая ўсьцяж павялічалася.

Ад сярэдзіны XVIII ст. настай автаротны пракэс — пераход на паншчыну, узмацненне паншчыны да няўяснонасці, ды наагул пачалося звычайнай рабаванні сялянства, асабліва прыватным земляўласнікамі.

Цяпер ізноў звярнемся да сацыяльнага стану сялянства ў Маскоўшчыне, што, паводле Абецедарскага, быў куды лагаднейшы яшчэ і з тaeе прычыны, што быццам «закрепощенне» сялянства настала тут адно ў 1649 годзе.

Як і ў выпадку ВКЛ, у Маскоўшчыне сялянства найперш дзялілася на тых-же дзяржаўных, што становілі балышню, і прыватнаўласьніцкіх (тут вялікую группу становіла царкоўнае й манастырскае сялянства). Ўсё гэтае сялянства дзялілася далей на «непахожых», якія ў Маскоўскай дзяржаве зваліся «старажыльцамі», і на «пахожых», якія тут зваліся «новопорядчиками». Старажыльцы яшчэ зваліся «чорнымі», бо аблкладаліся агульнадзяржаўнымі падаткамі ѹ іншымі павіннасцямі. «Чорнымі» маглі быць таксама й «навападрадкі», калі яны ўладкоўваліся на зямлі й прычаліваліся да выканання агульнадзяржаўных падаткаў. Былі яшчэ і «белыя» сяляне, галоўна царкоўныя й манастырскія, калі яны часова ці стала выязвяліся ад дзяржаўных падаткаў і павіннасцяў.

Расейскі гісторык М. А. Дзяканаў, які спыняўся займаўся пытаньнем сялянства, увахваў, што «старажыльцы» ад даўнейшых часоў ня мелі права на выхад і былі «первыми нашими крэйстымі крестьянамі». Таксама Б. Д. Грэкаў у сваёй згадванай вышэй працы прыводзіц шмат прыкладаў з XV ст., якія сведчылі пра то, што вялікія і ўдзельныя князі прости забаранялі сваім «старажыльцам» пераходзіць на прыватнаўласьніцкі землі, забаранялі прыватным земляўласнікам вывозіць іх, а калі гэта здаралася, дык у падобных выпадках вымагалі звароту іх пад страхам шрафу. Тое-ж рабілі і прыватныя земляўласнікі. Гэтае практыка тым больш узмоцнілася ў XVI стагодзьдзі. З гэтага Грэкаў высноўвае, што, калі навет старажыльцы яшчэ й карысталіся правам на выхад, дык права гэтае было ім вельмі цяжка зреалізаваць. Аднае у вадным месцы сваі працы ён кажа, што, будучы «залежнымі» ад сваіх гаспадароў людзымі й падлеглымі ім «юрыдычна», у XV ст. старажыльцы яшчэ маглі карыстацца правам на выхад, што, праўда, пад канец XV ст. ужо аблажкуювалася драконаўскім спосабам. Кранаючыся аблежаныя Судзебніка 1497 году, у іншым месцы ён нібы дае зразумець, што старажыльцы маглі пераходзіць з зямлі на зямлю яшчэ і ў XVI стагодзьдзі (гл. б. 97). Але на б. 384 Грэкаў зноў выразна канстатуе, што ў XVI ст. правам на выхад маглі карыстацца толькі «новопорядчики», або «новоприходцы».

Магчыма, што тут Б. Д. Грэкаў мяшае дэльце рэчы. Як і ў ВКЛ для «непахожых», у Маскоўскай дзяржаве, зразумела, «старажыльцам» дазвалляўся пераход, але толькі ў межах вялікакняжых і прыватнаўласьніцкіх земляў. Падобны пераход ня мог спрычыніць якое-колечы шкоды, бо сяляне зноў садзіліся адпаведна на дзяржаўных і прыватнаўласьніцкіх землях. Забараняўся пераход з дзяржаўных на прыватнаўласьніцкіх землях. Абнонічыся пераход з дзяржаўных на прыватнаўласьніцкіх землях, або наадворт. З другога боку, як і ў ВКЛ, забарона гэтая магла быць ня гэткай суровай, бо вялікі князь быў цесна звязаны з прыватнымі земляўласьнікамі, а апошніх з вялікім князем і дзяржаўай.

Факт аднак застаецца той, што ў Маскоўшчыне ўжо ад XV ст. асноўная маса сялянства — старажыльцы — сацыяльна й юрыдычна прымоўваюцца да зямлі й да сваіх гаспадароў. Калі-ж сялянская гаспадарка гэтае катэгорыі сялянства тым ці іншым парадкам атрымвала права на выхад, у тым ліку ў межах дзяржаўных і прыватнаўласьніцкіх земляў, дык паводле Судзебніка 1497 году яна мусіла выплаціць 1 рубель гэтак званага «пожилого», або «выходу». Паводле падліку ведамага расейскага гісторыка В. О. Ключоўскага, гэты рубель канца XV ст. у пераліку на валюту канца XIX ст. быў роўны 100 рублям. Як можам канстатаваць, сума гэтага «выхода» была даволі высокай. Паводле Судзебніка 1550 году платы за гэты «выход» узынялася да 1 рубля й 6 капеек, але ў гэтым выпадку траба ўлічваць і аўніжынне ціннісці рубля, які, калі паслугоўвацца падмічэннямі таго-ж Ключоўскага, стаў да 63—83 рублёў у пераліку на валюту канца XIX стагоддзя. Называны тут «выход» мог адбыцца толькі раз на год — тыйдзень перад і тыйдзень пасля гэтак званага «Юр'еўскага дня», які прыпадаў на глыбокую восень.

«Новопоручники» («пахожыя», калі карыстацца тэрміналёгіяй ВКЛ) былі ў вясноўным звяднелым сялянине, якія ня былі ў стане сплачваць падаткі ѹ выконваць іншыя павіннасці. Яны або проста выганяліся з адпаведных земляў, або атрымоўвалі права на свабодны выхад. Яны аднак так ці іншакі варочаліся да тae-ж зямлі, але ўжо былі свабодныя дамаўляцца з новымі гаспадарамі. Да «навапарадчыцькай» належалі таксама каліністыя, або, прыкладам, сяляне, якія часамі ўцякалі з ВКЛ ці вывозіліся адсюль у часе войнаў. Частка гэтага сялянства пераходзіла ў катэгорыю старажыльцаў, а іншыя далей вялі склона вандроўку. Аднак пры пераходзе «навапарадчыкі» мусілі ѿ той-ж «Юр'еў дзень» выплачваць «пожилого» сумай 1 рубель (ад 1550 году — 1 рубель 6 капеек), калі яны пакідаюць сваіх гаспадароў пасля 4-гадовага тэрміну, і крыху менш, калі яны выходзілі раней.

Вышэй згадвалася, што сялянская сям'я, якая складалася з 5-ці працаздольных чалавек, пазычыўшы 2 рублі, не магла разьвівашца з «халопскай службай» на 13-м годзе, пры гэтых адпраўляючы працінты ад пазычанае сумы. Гэта можа сьветчыць пра тое, як цяжка было для сялянскай сям'і скарыстацца з сваіго права на свабодны выхад. Таму зразумелы рабіцца факт, што яшчэ ад XV ст. тут гэты «свабодны выхад» пераходзіць у «вываз», г. зн. звычайны выкуп тae ці іншася сялянскае сям'і за цікавленым земляўласьнікам. Гэткі выкуп аднак спрычыняўся да яшчэ большага ўціску «вывезенae» сялянскага гаспадаркі.

Апрача «старажыльцаў» і «навапарадчыкі» у Маскоўшчыне найбольш пашыраная была яшчэ катэгорыя сялянай, якія зваліся «сирэбранныкамі», «палаўнікамі» й «бабылямі». Сирэбранныкамі можна прыраўнаваць да «за-

купаў» у ВКЛ. Яны паходзілі із звяднелага сялянства. Ня могучы разълічваць на свае собсці слы і магчымасці, такія сяляне рабіліся наймітамі-парабкамі, убраўшыся пры гэтым у грашовую запалычанасць («серабро»). Із звяднелага сялянства выходзілі й палаўнікі, якія аднак, як і прыклад сирэбранныкам, арандавалі зямлю «напалавіну», г. зн. палаўніку сабранага ўрэджаю аддавалі сваім гаспадарам. Арандаваную зямлю яны апрацоўвалі сваёй жывёлай і інвентаром, забавяжаліся добра даглядаць гаспадарку, а за няўдачу ўрэджаю, у тым ліку й у выніку засухі, расплачваліся з гаспадарамі із свае «палаўніны». У XVI ст. палаўнікі ўвесь час павялічваліся, і пад канец XVI — на пачатку XVII ст. зямлю шмат якіх ма-настyroў апрацоўвалася вылучна палаўнікамі.

«Бабылі», а таксама гэтак званыя «манастырскія дзецы», сваім парадкам выходзілі із звяднелага сялянства, з адпушчаных на волю няволынікаў і з гарадзкое бедната. Гэта — найміты й парабкі, якія на мелі свайго прытулішча.

Усе сяляне гэтага катэгорыі карысталіся правам на свабодны выхад, аднак бальшыня іх не магла яго зреалізаваць з прычыны высокага сумы «пожилога» адшкадавання.

Гады «апрычніны» за Iванам Грозным прынеслі страшэнныя спустошаныні і сялянству Маскоўскай дзяржавы. Зынішчаючы фізична або высылаючы на Пойнач і ў Сібір баляру, князёў дый іншых, апрычнікі Iвана Грознага адначасна зынішчалі ці выганялі іхных сялянаў і нявольнікаў. Пры гэтym забаранялася іншы пад карай съмерці даваць, такім выгнанінкам прытулак, ежу й г. д. Гэтак, прыкладам, было зынішчана 240 сялянаў і нявольнікаў, якія належалі аднаму толькі баляруну I. П. Фёдараву. У Кліне апрычнікі ўчынілі крылавую расправу над рыбакамі й гэтак званымі «агароднікамі», пад час якое было замарданаван больш за 3 тысячы чалавек. Наўбільш жахлівым прыкладам можа быць зынішчэнне больш за 40 тысячачаў гарадзкога жыхарства Ноўгараду й сялянін, што жылі калі гораду. Паводле апісаныння гэных часуў, у вадным толькі Ноўгарадзе на працягу 5 тыдніаў штодня апрычнікі тапілі ў Волхаве ад 1000 да 1500 чалавекаў. Падобную дзікую расправу апрычнікі ўчынілі тады і ў Ціверы.⁹⁹ Апрача таго, сялянства выганялася з земляў прыватных земляўласьнікаў дзеля асаджэння на «апрычніх» землях, або раздавалася апрычнікам за іхнью крылавую службу.

Гэта, ведама, не магло ня выклікаць галадоўлі й эпідэміяў. У выніку ў шмат якіх раёнах Маскоўшчыны тады землі апусціці ад 60 да 95 працэнтаў.

Вось-ж, каб неяк наладзіць разбураную разгулам апрычніны сельскую гаспадарку, ад 1580 году пачалося апісаныне земляў, а ў найбольш разбураных раёнах краю (гэткіх рёнаў была бальшыня) былі ўведзеныя гэтак званыя «заповедныя годы», у якія зусім забараняўся сялянскі выхад. Забарона гэтая паўтаралася штогоду. Нарэшце, пастановамі 1592—1593 і 1597 гадоў забарона сялянскага выхаду пашыраецца на цэлы край, а земляўласьнікам розных катэгорый дазвалляеца расшукваць беглых і вы-

⁹⁹ А. А. Зімін. Опрычніна Iвана Грознага. Изд-во «Мысль», Москва, 1964; Р. Г. Скрынников. Опрычнай земельная реформа Грознага 1565 года, Исторические записки, т. 70, 1961, стр. 223—250.

вывезеных сялянаў 5-гадовас даўнасьці. Праўда, у выніку влікага голаду ды сялянскіх забурэнняў у 1600–1603 гадох Барыс Гадуноў у 1601 і 1602 гадох выдае «указы», зноў дазваляючы сялянскі выхад. Аднак і ціпер сялянскі выхад не дазваляўся ў цэлым Маскоўскім «уезьдзе», не дазваляўся таксама выхад сялянству ўсіх іншых дзяржавных земляў і земляў найбуйнейшых съвецкіх і духоўных земляўласнікаў. Але якраз на гэтых землях і сядзела пераважная большыня сялянства. Дарэчы, пра тое, што гэты дазвол на выхад быў звычайнай фікцыяй, гаворыць наступны факт. Згаданымі «указамі» Барыс Гадуноў тады «вызваліў» усё сялянства ад дзяржаўных падаткаў. Тым ня менш разам з «указамі» пра свободны выхад» тады ён разаслаў па краі і іншы «тайны ўказ», які патрабаваў заране жа зьвязаць з гэтага сялянства агульнадзяржаўныя падаткі вялічынёй пяціпяцідзесятак гадоў. Гэтак зване «Соборное Уложение» 1607 году зноў пачынаў дзяржае забарону сялянскага выхаду на ўсёй тэрыторыі Маскоўшчыны, дазваляючы распушкаваць беглых і вывезеных сялянаў 15-гадовас даўнасьці. Даўней у практицы дзеяў «указ» 1597 году з правам роспушку беглых і вывезеных сялянаў 5-гадовас даўнасьці. Паводле закону 1637 году тэрмін роспушку павялічыўся да 9 гадоў, а паводле закону 1641 году — да 10 гадоў. Ведамае «Соборное Уложение» 1649 году адмовілася і ад «заповедных лет» і ад таго ці іншага тэрміну на роспушку беглых і вывезеных сялянаў. Яно проста падсумоўвала ранейшую практику ды ўводзіла поўнае прыгоннае права — звычайнай панічніцы.

Што-ж на гэта можа сказаць прафэсар Абэцэдарскі?! Як мы маглі канстатаваць, у Маскоўскай дзяржаве свабодная вандроўка для асноўнае масы сялянства — «стараежыльцаў» — абмажкоўваеца яшчэ ў XV ст. і зводзіцца на нішто, а фактычна зусім забараненца, у XVI стагодзіні. Ад пачатку 80-х гадоў гэтага XVI ст. наагуль запрыгонаўца ўсе катагорыі сялянства, а гэта не на 60 гадоў пасльей, чымся ў ВКЛ, а навет крыху раней, калі выходзіць з Літоўскага Статуту 1588 году. Дарэчы, з прычыны згадванае вышэй сумы «выхаду» — 1 рубель 6 капеек — сялянства ў Маскоўшчыне мала магло цепышца і з таго «Ю'равага дня».

Як-жя матар'яльна адчуvalа слібе сялянства ў Маскоўшчыне, бо паводле Абэцэдарскага ў гэтым дачыненні яно быццам стаяла куды лепиш, чымся ў ВКЛ?

Вось што наконт гэтага пішуць, прыкладам, аўтары шматтомнай акадэмічнай «Істории СССР с древнейших времен до наших дней»:

«Крестьянне нішчали, теряли сваю землю, становілісь бобылямі, поступали ў кабальныя холопы. Земельные наделы у частніковладельческих крестьян к 70-м годам XVI в. уменьшились в два раза по сравнению с началом века и не превышали 3–4 и лишь в отдельных случаях доходили до 6 десятин...»

Годы опричнинны были временем широкой раздачи черносошных и дворцовых земель в поместья и вотчины. Этот процесс интенсивно протекал как на опричных, так и на земских территориях. Расхищение крестьянских земель приводило к распространению крепостнического ига на новые слои крестьянства. Одновременно происходили серьезные сдвиги в формах феодальной ренты. Расширялась баршина и резко возросли денежные оброки...

Крестьянская баршина в центральных уездах России к 80–90-м годам XVI в., по сравнению с первой половиной века, возросла в пол-

тора-три раза: с 1 десятинны на выхад (единица обложения) до 1,5–3 десятін, доходы в отдельных случаях до 4–5 десятін.

Вводя барщину, феодалы усиливали свою ростовіческую деятельность, сужая обедневшых крестьян и новоприходцев деньгами, семенами, скотом для обзаведения хозяйством. «Подмога» давалася имі для того, чтобы закабаліць крестьян и таким путем обеспечіць рабочими рукамі барскую запашку.

Феодалы пераўводілі крестьян с одного места на другое и даже в поместычныя двары, где то зачастую обращаліся в кабальныя холопов. Помещики і воччинники произвольно распоряжалісь крестьянскім імущыствам, подвергали крестьян суроўым наказанням (сажали на цепь і т. д.), осуществляли сделкі на крестьян без землі, вплоть до замаскірованай іх купіл-продажі. Этот помесцічный произвол ярко характерызуецца суроўымі формамі, якіе принялі на практике крепостничество в России во второй половине XVI в. В конце же века беспстрэвие крестьянства получило юридическое выражение в крепосніческім законодательстве, которое стало моцным рычагом дальнейшага нажима помещиков на своих крепостных».¹⁰⁰

Як бачым, малюнак пра сацыяльны стан сялянства ў Маскоўскай дзяржаве XVI ст. выхадзіць крыху іншы, чымся гэта імкнецца паказаць прафэсар Абэцэдарскі. Пастараваемся дапоўніць яго больш канкрэтнымі дадзенымі.

Найперш згадаем пра гадавую заработка плату гэтак званых «манастырскіх детеñыш» — вольнанаймітаў, што працавалі пры манастырох у якасці хлебаробаў, ляснікоў, цесльяроў і г. д. Апрача «хлеба» (г. зн. сталавання), прыкладам, у 1559 годзе яны атрымвалі ад 50 да 18 капеек на год гэтага заработка платы. Лясныя старожы звычайна зараблялі на год 25 капеек. «Детеñыші», што апрацоўвалі манастырскую зямлю, атрымвалі на год ад 21 да 30 капеек. Былі ёй гэткія, гадавая зарплата якіх была большая. Гэтак, паводле «расходнае кнігі» Сафійскага дому ў Ноўгарадзе 1547–1548 гадоў, кухаром выплачвалася па 1 рублю 86 капеек, ключнікам — ад 1 рубля да 2-, ханоком — па 1 рублю. Але, прыкладам, сывітары гэтага дому атрымвалі па 1 рублю, а дзяячкі — толькі па 50 капеек.

Як канстатуе, прыкладам, В. І. Карэцкі, паншчына ў Маскоўшчыне таксама пачала ўводзіцца ў першай палавіне XVI ст., і тады яна звычайна абмажкоўвалася на дзяржавных землях апрацоўчай (сюды ўваходзілі таксама збор и абламат уражая) 1 дзесяціны зямлі з сялянскіх гаспадаркі («выці», якая не перавышала 6 дзесяцінаў). Адна дзесяціна зямлі была роўная 1,09 га, а, значыцца, гэтая сялянская гаспадарка абмажкоўвалася да 6,54 га. У 70-х гадоў XVI ст. паншчына на гэтых дзяржавных землях узрасла ў 4 разы, і сялянская гаспадарка, маючы 6 дзесяцінаў, павінна была апрацоўваць ужо 4 дзесяціны дзяржавнае зямлі.¹⁰¹ Асноўная маса гэтага дзяржавнага сялянства ў другай палавіне XVI ст. плаціла грашовага чыншу («оброк») з тae-ж «выці» сумай 1—2,5 рублі, пры гэтым маючы 1/2, 1/4 ды навет 1/8 «выці» (г. зн., маючы 3,27, 1,63 і менш га зямлі у сваім харыстанні).¹⁰² Да гэтага яшчэ даходзілі агульнадзяржаўныя падаткі, якіх,

¹⁰⁰ «Істория СССР с древнейших времен до наших дней». Изд-во «Наука», т. II, Москва, 1966, бб. 145, 197—198, 223.

¹⁰¹ В. И. Корецкий. Закрепощение крестьян и классовая борьба в России во второй половине XVI в., б. 21.

¹⁰² Таксама, б. 43.

раўнуючы да пачатку XVI ст., пад канец гэтага стагоддзя выраслы ў 30 разоў. Пайменна, той-жэ В. І. Карэцкі сцьвярджае, што на пачатку XVI ст. з «сахі», якая была роўная 800 чэцверцям ці 1200 дзесяцінам зямлі, бралася агульнадзяржаўных падаткаў 5 рублёў, у 20—40-х гадох — 8 рублёў, у 50—80-х гадох — 42 рублі, у 80—90-х гадох гэтага XVI ст. — 151 рубель.¹⁰³

На прыватнаўласніцкіх землях пад канец XVI ст. паншчына даходзіла да апрацаваныня 5 дзесяцінаў на сялянскую гаспадарку памерам 5—6 дзесяцінаў. Так, прыкладам, паводле адпаведных граматаў 1580 і 1590 гадоў самага багатага ў Маскоўшчыне Трайца-Сергіеўскага манастыра з «выші» зямлі памерам звычайна 5 дзесяцінаў сялянская гаспадарка або плаціла 3 рублі грашовага чыншу, або, калі сядзела на чистай паншчыне, апрацоўвала 5 дзесяцінаў манастырскіе зямлі. Апрача таго, як чыншавікі («оброчники»), гэтак і прыгонінкі за год па плацілі адміністратару («прикащику») па 12 капеек і ад цэлае воласці 1 рубель, давалі иму жыта й авёс, а для манастыра касілі сена, звычайна па 20 копнаў. Калі-ж паншчына спалучалася з чыншам, дык сялянская гаспадарка з «выші» зямлі памерам 5 дзесяцінаў апрацоўвала 1 дзесяціну манастырскіе зямлі (ад 1590 году — ад 1,5 да 2 дзесяцінаў, а ад 1601 году — зноў 1 дзесяціну, але нядоўгі час, бо хутка паншчына зноў узрасла). Чыншту яна плаціла 50 капеек, вывозіла 80 вазоў гною, касіла для манастыра 20 копнаў сена, а таксама мусіла вывозіць лес, будаваць манастырскія будынкі, абгароджваць землі, забясьпечваць манастыр дрэвамі, рабіць для яго крупы й талакно. Валасной адміністрацыі яна плаціла за год па 12 капеек грашым, давала жыта, авёс, курэй, яйкі. Часам чынш падвышваўся да 1 рубля. Апрача таго, калі манастырскія сяляне не вызваліліся часова ці настала ад агульнадзяржаўных падаткаў, яны плацілі і гэтыя падаткі. Усё сялянства — чыншавікі, пачуцьнішавікі й прыгонінкі — з «выші» зямлі павінна было таксама пастачаць фурманкі (ад 10 і больш фурманак на год) для адвозу манастырскага майна ў Маскву й іншыя гарады.

Прыблізна такі, ці навет горшы, быў стан сялянства на іншых прыватнаўласніцкіх землях, г. з. на землях сцеўцкіх «фэўдалаў» і «помешків».¹⁰⁴ Пры гэтым пад канец XVI ст. узмоцнілася тэндэнцыя пераводу сялянства на паншчыну з адначасным падвышэннем грашовага чыншу ѹ іншых павіннасцяў ды з абрэзваннем сялянскіх надзелаў. Сяляне гэтых земляў ласынкаў, зразумела, плацілі таксама агульнадзяржаўныя падаткі.

Валікім цяжарам для сялянства ў Маскоўшчыне была гэта званая практика «ростовщической операции по принудительному кредитованию крестьян». Пад прымусам сялянам выдаваўся грашовы крдыт для прыдбання жывёлы, або для наладжання гаспадаркі. Ён выдаваўся таксама й збожжам. Пасыль-ж гэты крдыт спаганяўся ў колькі разоў выгадней, а той, хто ня мог яго сплаціць ці адпрацаваць, трапляў у «кабалу». Гэтак, прыкладам, у 1591 годзе сялянам Косіфа-Валакаламскага манастыра прымусова было выдадзенна па 3 рублі крдыту на «выші» для прыдбання кароў, авечак і сывіннікі. За гэта ў канцы году кожная сялянская гаспадарка павінна была выплаціць манастыру вялікія працэнты: 1 пуд масла,

1 вяпрука й 1 барана, што ў пераліку на гроши складала 97 капеек ці калі 33% гадавых.¹⁰⁵ Сам крдыт, зразумела, сплачваўся сваім шляхам, або пераносіўся на наступныя гады.

Тымчасам за найменшае бунтарства й крадзёж зь сялянства тая-ж манастырская адміністрацыя зьдзірала непамерна вялікія шрафы. Прыйкладам, як вынікае з «выпісное кнігі» таго-ж Іосіфа-Валакаламскага манастыра за 1594 год, за тое, што сяляне бунтаваліся, зрабілі крадзёж і «сено стноили», 12 чалавек мусілі заплаціць па 5 рублёў шрафу, адзін — 7 рублёў, а колькі іншых — крыху менш.

Для параванання вышыні сялянскага падатку й павіннасцяў у ВКЛ і Маскоўскай дзяржаве згадаем ціпер пра некаторыя цэны. Прыйкладам, у 80-х гадох XVI ст. у Маскоўшчыне лес для сялянскае хаты («избы») каштаваў 25 капеек, а разам з побудовай хаты — 50 капеек. Як вынікае з актадзірання сялянай Іосіфа-Валакаламскага манастыра 1591 году, карова тут каштавала 50 капеек, авечка — 10 капеек, сывінна — 10 капеек, вяпрук — 33 капеек, баран — 14 капеек, пуд масла — 53 капейкі. Далей, пры пераводзе натуральнага падатку на грашовы ў 1595 годзе асьмінны пшаніцы каштавала 15 капеек, пяцьсіміны канопляў — 6 капеек. І гэта, калі, прыйкладам, «манастырская дзесяці» ў сярэдзіне XVI ст. зараблялі за год да 50 капеек (пад канец гэтага стагоддзя). ведама, яны павінны былі зарабляць крыху больш), калі з надзелу зямлі памерам 5—6 дзесяцінаў чыншавая сялянская гаспадарка плаціла 3 рублі падатку, а агульнадзяржаўныя падаткі для яе даходзілі да 2 рублёў і 50 капеек. Мы ня згадвалі, але сялянства ўсіх катгорыяў у Маскоўшчыне мусіла таксама плаціць і ваенны падатак.

Паводле Літоўскага Статуту 1588 году для таго-ж часу ў ВКЛ мы можам дазвацца пра наступныя цэны: звычайнія сялянскія конь, кабыла й вол каштавалі па 120 грошаў, карова — 100 грошаў, бык — 90 грошаў, пёлка-перазімак — 30 грошаў, адкорныя вяпрук — 60 грошаў, сывінна — 20 грошаў, падсцівінак — 12 грошаў, парасё — 5 грошаў, авечка — 15 грошаў, баран — 12 грошаў, ягнё — 6 грошаў, казёл — 40 грошаў, каза — 20 грошаў, казылянё — 6 грошаў, гуска — 3 гроши, курка — 3 гроши, певень — 2 гроши, качка — 2 гроши, бочка жыта — 24 гроши, капа жыта — 20 грошаў, капа пшаніцы — 20 грошаў, капа канопляў — 20 грошаў, капа капусты — 3 гроши, воз сена — 8 грошаў, тапор і каса — па 6 грошаў, серп — 2 гроши, сані — 2 гроши, і. г. д.¹⁰⁶

Праўда, гэтыя цэны спаганяліся за крадзёж, а таму яны былі крыху вышэйшыя, чымся звычайнія цэны на рыику, бо, прыйкладам, у 1583 годзе натуральны падатак для сяляніна ў пераліку на гроши становіў: за бочку жыта — 20 грошаў, за гуску — 2 гроши, за курыцу — 8 пенязіў, за 20 яёк — 4 пенязі (адзін грош быў роўны 10 пенязям). Даречы, як зазначалася ў Статуте, штраф гэты можна было сплачываць і натурай — зваротам каня, каровы, бочкі жыта й г. д.

Адным словам, як можам канстатаваць, маскоўскі рубель і капейка ацэнваліся бадай у два разы даражай, чымся літоўскі грош і капа, пры-

¹⁰⁵ Тамсама, бб. 274—275.

¹⁰⁶ И. И. Лаппо. Литовский Статут 1588 года, т. II (текст), Ковно, 1936, бб. 469—473 (артыкулы 5—12 раздзелу XIII).

103 Тамсама, б. 35.

104 Тамсама, бб. 28—30, 32—34 і іншыя.

намся трэба лічыць, што маскоўская валюта ў 1,5 разы цанілася даражай, чымся літоўская, і 1 рублю адпавядала 150 літоўскіх грошоў. Як згадвалася вышэй, каля сярэдзіны XVII ст. літоўскія гроши шмат згубілі на сваёй цане, але, зразумела, тады зынізілася і цэннасць маскоўскага рубля. Называны вышэй ігumen Крыжаноўскі ў 1651 годзе паведамляў, што ў сувязі з трывожным перадваенным станам у ВКЛ з кожнай сялянскай гаспадаркі, фактычна з гэтак званага «дыму», у які звычайна ўваходзілі 2-3 сям'і, здымалася па 16 польскіх злотых ці, у пераліку на маскоўскія гроши, па 2 рублі ѹ 60 капеек. Паводле падлічэнняў Д. Л. Пахілевіча, у тым часе літоўская капа (60 грошоў) адпавядала 2,5 польскім злотым. Гэта значыць, што 16 польскіх злотых складалі 380 літоўскіх грошоў, а гэтыя 380 літоўскіх грошоў адпавядалі сваім парадкам 260 катейкам маскоўскай валюты. У гэтым выпадку таксама на 1 маскоўскі рубель прыпадала 150 літоўскіх грошоў, або адна маскоўская капейка є 1,5 разы аценявалася даражай у параўнанні з літоўскімі грошамі.

А з гэтага вынікае, што і падаткі сялянства ў ВКЛ у XVI і XVII стагодзінях былі куды ніжэйшыя, чымся падаткі сялянства ў Маскоўскай дзяржаве. Пры гэтым яшчэ трэба ўлічваць той факт, што ў ВКЛ падаткі з сялянства здымаюцца, выхадзячы з валокі земельнага надзелу, г.зн. выхадзячы з надзелу, які быў роўны 21,36 га. Да такога, запраўды вялікага, надзелу прытарноўваліся тут панічныя й іншыя павіннасці. Як мы маглі канстатаваць, у Маскоўшчыне сялянскі земельны надзел («сыць») звычайна аблажжаўся да 6 дзесяцінай, або да 6,54 га, за якога ё здымаюцца тыя падаткі, адпраўвалася тая панічына і выконваліся тыя іншыя павіннасці, пра якія гаварылася вышэй. Вось тут і на трэба мене здолінасці матэматыка, каб больш дакладна ўстанавіць сацыяльную розніцу, якая размыкаўала сялянства ВКЛ і Маскоўшчыны, прыкладам, у XVI і XVII стагодзінях.

Аднак-ж, апрача сялянства, у ВКЛ і Маскоўскай дзяржаве існавалі яшчэ іншыя прапластаваны жыхарства: гарадzkое жыхарства, шляхта й «буйных фэўдалаў», якіх зь гісторыі ніяк ня можна выкінуць. Як ведама, у ВКЛ шмат якія гарады й мястечкі карысталіся гэтак званым магдэбургскім правам, ці самакіраўніцтвам. Жыхарства гэтых гарадоў і мястечак жыло сваім незалежным «рэспубліканскім» жыццём, сплачваючы, ведама, дзяржаве ў гарадом адпаведны падатак. У Маскоўшчыне гэтага наагул ня было, і тут гарадzkое жыхарства, як і ўсе грамадзянне наагул, лічылася «халопамі» вялікага князя, а пасыльца цара. Вышэй мы згадвалі, як апрычнікі Івана Грознага ў 1570 годзе ўчынілі расправу над гарадzkім жыхарствам Ноўгараду й Ціверы. Падобная расправа, у крыху меншых памерах, тады закрунула ѹ іншыя гарады. Гэтак, прыкладам, у сінёжні 1569 году Іван Грозны выклікаў у Клін гандляроў суздальскага Пераяслава ды ўчыгніў тут над імі крывавую расправу, у выніку якой было замардавана 470 гандлароў. Адным словам, як сялянства й простыя нявольнікі, гарадzkое жыхарства ў Маскоўшчыне было фактычна бяспраўнае. Гэтага аднак ня можна сказаць што да гарадzkога жыхарства ў ВКЛ, на што ё звязвартася асаблікую ўвагу ў сваёй працы З. Ю. Капыскі.¹⁰⁷

¹⁰⁷ З. Ю. Копыскі. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII века. Минск, 1966.

Праўда, «патоп» 1654—1667 гадоў і такія-ж трагічныя вынікі Паўночнае вайны пачатку XVIII ст. адмоўна ўплылі і на разьвіццё ці іншым парадкам былі звязаныя з гарадамі, вызваліліся спад юрысдycыі гэтых гарадоў ды атрымалі права на бязмітны гандаль, што, зразумела, падрывала эканоміку гарадоў. Разам з гэтым надышлі абмежаваны гарадзкага самакіраўніцтва, што было звязана таксама з уладкамі гарадзкага жыхарства ў эканомікі ў выніку згаданых вышэй «патопу» 1654—1667 гадоў і трагедыі Паўночнае вайны на тэрыторыі ВКЛ.

Прыўлеі ѹ правы шляхты й магнатаў у ВКЛ добра ведамыя. Будучы занадта ліберальнымі, пасыльца яны вырадзіліся ў звычайнную анархію, спрычиненую гэтак званым «ліберум вето», што й прывяло да палітычнага ўпадку Рэчы Паспалітай. У Маскоўскай дзяржаве гэтая шляхта («помешчікі» й «дворяне»), а таксама князі й баўры былі, як добра ведамы, тымі-ж «халопамі» вялікага князя ў цара. Асабліва пачынаючы ад княжання Івана III, вольнасці шляхты й арыстакрату зводзіліся да прынцыпу: «цар приказал, бояре прыговорылі». Адсюль і добра ведамыя ў гісторычнай літаратуре вызываючыя вынікі Івана Грознага, зас্বечаны ѿ ягоным пасланні да князя Курбскага, які быў ўцёк у ВКЛ. У гэтым пасланні Іван Грозны любіў паўтараць: «А жаловати есмі своих холопей вольны, а і казнити вольны же».¹⁰⁸ Пра гэта ён пісаў таксама і ѿ «пасланніх» да Жыгімonta Аўгуста, падчыркуючы сваю «от Бога даную власті» да падсмейваючыся з Жыгімonta Аўгуста, што той, з прычыны шырокасці вольнасці шляхты ў ВКЛ і Польшчы, сам стаўся «холопом» апошняе. І за часамі апрычніны Іван Грозны занадта быў «вольны казнити своих холопей», бо галовы ў баўраў, князёў і звычайна шляхты зъялятага, як качаны пры качаванні капусты. У такім «халопкім» стане шляхта баўраў ў Маскоўшчыне жыла і перад Іванам Грозным і пасыльца ягонае съмерці, прыдбаўшы правы значна пасыльней, а перад гэтым у кожным часе яны маглі заплаціць сваім галовамі, што вельмі часта і здаралася.

Прафэсар Абэцэдэрскі, каб падчыркнуць «бязвыхадны» стан сялянства ў ВКЛ, паклікаеца таксама на Жыгімonta Гэрбрэштайніа, які на пачатку XVI ст. два разы пабываў у Маскве да гасцінаваў таксама і ў ВКЛ. Аднак Абэцэдэрскі мінае тыя мäsцыны з успамінаў Гэрбрэштайніа, дзе той гаворыць пра агульнае нявольніцтва ў Маскоўшчыне. А Гэрбрэштайніа пісаў, што тут вызваленая на волю нявольнікі едразу «прадавалі сябе» ѿ новую няволю, бо для іх ня было іншага выхаду. Ён таксама маліўніча апісваў, як жыхарства Маскоўшчыны захаплялася «боствам» свайго вялікага князя-цара, як пры аўдіенцыі зь ім самы знатнейшыя маскоўскія баўры ѹ князі змушаныя быці горбіцца перад ім да стану поўдання на ўсіх чатырох ды адказваць толькі завучанымі трафарэтамі.

Дарэчы, у савецкай гісторыяграфіі навет жудасць апрычніны Івана Грознага апісваецца, як гэтак званы «прагрэсывны» фактар. А гэта таму, што быццам-бы яна «способствавала цэнтрализацыі» Маскоўскага гаспадарства ды ўмацаванню ягонае воініўска-лілітчынае магутнасці. У гэтым гісторыяграфіі падобна ацэнваецца тэрор Леніна ды асабліва добра ведамы

¹⁰⁸ «Посланні Івана Грознага», Под ред. В. П. Адриановай-Перетц. Изд-во АН СССР, Москва-Ленінград, 1951, 66. 9–138 і іншыя.

тэрор Сталіна. Выходзіць, што чалавек, ягонае права на жыцьцё ёй волю — гэта нічога; галоўнае — палітычнае магутнасць дзяржавы, выйгрыш ад воінства экспансіі. Адным словам, дзяржавнае магутнасць, голая палітычнае сіла — гэта той пачварны Малох, якому павінна ахвяравацца ўсё іншае. Тымчасам парадаксальна, што та-ж савецкая гісторычнае й партыйная літаратура ня любіць гэтак званых «гісторычных аналёгіяў», г. з. ня любіць выводзіць сучасную савецкую рэчаіснасць ад рэчаіснасці мінулага Маскоўшчыны-Расей.

БЕЗ РАСЕІ БЕЛАРУСЬ БЫЛА-Б СІРАТОЙ

Наступныя разьдзелы брашуры Абэцэдарскага — «'Беларуская' 'народная' рэлігія», «Беларусы і Расія» й «Некаторыя пытанні гісторыі беларускай культуры» — мы разгледзем разам. Іхны змест можна схарактарызаваць гэткім словамі з артыкулу Міколы Аляксютовіча «А дзе-ж ісьціна аўтэктывная?»:

«Справа ў тым, — пісаў Аляксютовіч, — што і ў наш час ёсьць яшчэ катэгорыя людзей, няздольных зразумець, што на ўсё тое, што звязана з дзейнасцю рускіх цароў і праваслаўнай царквы, было прагрэсіўнае. Таму ўсё тое, што пранікала да нас з краін Захадняй Эўропы (і наўсет славянскай Польшчы) успрымаецца імі як ад начынцыцца. Адсюль — практык у адрысах сістэмы катализу і дыфірамбы ў адрыс праваслаўных дзеячоў, асуджэнні манархаў і феадалаў іншаземных і паклоны рускаму цару й памешканкам, рэверансы ў бок рускай феадальнай дзяржавы і падօзаранае стаўленне да Вялікага княства Літоўскага, якое па сваім этнаграфічным складзе, па свойствай тэртырыйнай культуры было пераважнае беларускае».¹⁰⁹

Да гэтае катэгорыі такіх людзей належыць і прафэсар Абэцэдарскі. «Найбольшим злом» для Беларусі ён імкнецца паказаць ўсё тое, што да яе йшло з Захаду, асабліва старае з бэзсыццем, прыладам, вуніяцтвам і наўсет рэфармацийным рухом. Тымчасам ён запраўды сіпывае гэтыя дытырамбамі праваслаўную і расейскім царом, нааугл усялякім «прагрэсу», які быццам-бы мог ісьці толькі з Маскоўшчыны. Гэтак у яго і атрымоўваеца, што быццам беларускі народ толькі ў жыў адным жаданнем — як хутчэй спалучыць свой лёс з Расеяй.

Выходзячы з атзістычнай ідэялогіі, якая пануе ў СССР, неяк дзіўным паказваеца прынцып боку тae цi іншыя рэлігіі. «Опіум для народа», здавалася-б, павінен быць у кожным веравызнанні. Тым-жэ часам савецкая гісторыяграфія, съядамі якое крохыць і Абэцэдарскі, для праваслаўя чамусыці робіць вынятак, бо яно-ж, бач, узгадоўвала «патріотизму» і судзеіла «восоединению белорусов и украинцев в едином Русском государстве». Што да каталіцызму ў вуніяцтва, дык яны дзеілі ў вадваротным кірунку, а таму, паводле Абэцэдарскага, прыкладам, «Унія была сродкам ідэалагічнага заняялення народных мас Беларусі. Яна ставіла за мэту скаваць іх волю

да барацьбы за своё вызваленне, ператварыць іх у паслухманных рабоў Ватыкана і магнатаў Рэчы Паспалітай» (б. 63). Тут сама сабой і напрошваеца заключэнне, што праваслаўе нікія можна ставіць побач з каталіцтвам, а тым больш уважаць вуніяцтва за «беларускую народную рэлігію». Дарочы, паводле Абэцэдарскага, вуніяцтва было не веравызнаннем, а нейкім гібрыдам. Быццам маскоўскае праваслаўе ня было «гібрыдам», паўсталым на аснове ідэялогіі «царскага бóstva» й вялікадзяржаўніцтва.

Мы далёкія ад таго, каб захапляцца і катализтвам і вуніяцтвам. У ВКЛ было шмат бяды як ад таго, так і ад гэтага, асабліва ў XVII—XVIII стагоддзяx, калі сілай зачыняліся праваслаўныя цэрквы й манастыры, а самыя вернікі абмяжоўваліся ў правах ды ў шмат якіх выпадках навет караліся. Аднак як ужо казалася вышы, за тымі часамі ВКЛ ня было выняткам. У гісторыі Маскоўскай дзяржавы таксама брутальна перасытэдаваліся прыхільнікі іншых веравызнанняў, асабліва гэтак званыя «еретики» — прыкладам, «жыдовствуючие» ў канцы XV — пачатку XVI ст., або «старообрядцы» ў другой палавіне XVII ст. Колькі, прыкладам, ведамы гуманісты Максім Грек з прыпісаную ім «ерасі» адседзеліў у «заточніні» Цэлае жыццё, згодзіцца Абэцэдарскі! Дык Абэцэдарскі шмат піша пра «еретиков» старца Арцёма й Ф. Касога, якія ў сярэдзіне XVI ст. уцяклі ў ВКЛ. Аднак ён прыгадвае іх ня дзеля таго, каб паказаць, што і ў Маскоўшчыні вялося рэлігійнае змаганье, а толькі дзеля таго, каб яшчэ раз падчыркніць, што быццам-бы ад гэтых узекаць ў ВКЛ почынаеца рэфармацийны рух. Пэўна-ж, вялікая нацяжка цвердзіць, быццам радыкальныя «ерасі» ў ВКЛ узьніклі не пад заходнізўрапейскім упльывам, а пад упльывам «рускіх вальнадумцаў». Аднак факт застаецца той, што дзейнасць згаданых тут старца Арцёма й Касога ў ВКЛ нікім не абмяжоўвалася, што павінна пярэчыць канцыпцыі Абэцэдарскага пра ныбывалае рэлігійнае зацільле тут, навет у XVI ст.

Каб згусцыць хвары рэлігійнага прыгнечання ў ВКЛ, Абэцэдарскі, спасылаючыся на расейскіх гісторыкаў-славянафілаў XIX ст., цвердзіць, што «у Вялікім княстве літоўскім з 1437 г., на 43 гады раней, чым у Іспаніі, была ўтворана інквізіцыя з правам шукаць і караць еретыкаў і рускіх аднічапенцаў, прыводзіць іх у паслухмніцтва рымскаму двару, не дазваляць ім будаваць і аднаўляць цэрквы» (б. 59). Дзівіць толькі, як пасля ўзвядзенні тады такое інквізіцыі могла захавацца ў ВКЛ праваслаўная царква й як малгі займаць дзяржавына пасады «фўдалы» праваслаўнага веравызнання! Вышэй мы таксама згадалі, што з Рыму ў ВКЛ нахіроўваліся «пасланні», якія прадпісвалі юнікаць сужэнства між каталікамі і праваслаўнымі ды да г. п. Такое прадпісанье, зразумела, магло зьявіцца і ў 1437 годзе, але-ж на гэтай «інквізіцыі». Гэта тым больш, што ў тым часе насыпавала Флярэнтыйская царкоўная вунія, у рыхтаванні да якой, між іншым, браў удзел мітрапаліт ВКЛ Гарасім, спалены ў 1435 годзе вялікім князем Сьвідрыгайлам за тое, што ён перайшоў на бок вялікага князя Жыгімонта. Наведама, чым у гэтym выпадку кіраваўся прафэсар Абэцэдарскі, паўтараючы нацяжкі расейскіх гісторыкаў-русафілаў, аднак тэрба сцьвердзіць, што гісторыя ня знае нікіх ахвяраў гэнае «інквізіцыі» ў ВКЛ. Праўда, у летапісах вылікі князь Жыгімонт I майлоца ў якасці «тырана», аднак гэтае ягонае «тыранства» было скіркованае вылучна супраць шляхты й магнатаў праваслаўнага й каталіцкага веравызнання, за

¹⁰⁹ Полымя, 1966, № 5, 6. 179.

што ў 1440 годзе ён і заплатіў сваім жыцьцём. Такі «тыранскі» нахіл Жыгімonta I нічога супольнага ня мае зь «інквізыцыяй».

Далей Абэцэдарскі пералічае прыклады, як вуніяцкія епіскапы й мітрапаліты прыгнітали народ дарагою «бязылітаснага ліхварства» дыў іншых грашовых махінацый, спраўлялі над гэтым народам «крыавыя расправы» ды навет «гвалтіў» дзяр'чатаў. Вось вам, высноўвае Абэцэдарскі, і «народная беларуская рэлігія» і ейная «высокая маральнасць»! Зразумела, паслугоўваючыся падборам толькі адмоўных фактаў, галіпаваць можна і навет далёка. Аднак у такім выпадку прыгледзімася да «маральнасці» трапаслаўнае царквы ў Маскоўшчыне. Выпішы мы згадвалі пра «бязылітаснае ліхварства», якое практиковалася Іосіфа-Валакаламскім манастыром, а таксама пра тыя высокія штрафы, якія гэтым манастыром зблізіліся зь сялянаў за тое, што яны, фактывна, выступалі супраць падобных «ростовщіцкіх операций», або «сено стноў». Раздаўшы ў 1591 годзе сялянам 742 рублі прымусовага крэдыту, гэты манастыр у 1592 годзе атрымаў 709 рублёў гадавых, а ў наступныя гады «и во векі» кожны год разьлічваў атрымоваўца па 600 рубліў прыбыту. Праўда, у сувязі з забурэннямі сялянства, у 1595 годзе гэты манастыр змушаны быў значна занізіць працоцнае сплачванне, але затое пачаў больш зьявяртца да налажэння штрафаў.

Зразумела, у гэтым выпадку Іосіфа-Валакаламскі манастыр ня быў выніяткам. Да таго-ж даходзіла яшчэ больш «бязылітаснае ліхварство», якое звалася «кабалай» і якое прыводзіла да ўзынікнення «кабальнае службы» й «кабальных халопаў». За непаслухмяннасць і «бунтарства» манастырская й царкоўная адміністрацыя мела права зьбіваць сялянаў палкамі й бізунамі да пасля кідаць іх у турмы. І гэта, ведама, ня толькі адносілася да канца XVI ст., але практиковалася й раней. Прывкладам, згадваны Максім Грэк, абвінавачаны ў звязавазе «рускіх чудотворцев», у часе суду над ім гаварыў, што «как им чудотворцами быти», калі яны былі ня толькі «бязылітаснымі ліхварямі», але «имели села», «слуги держали и судили, и кнутъм били». ¹¹⁰ Тут Максім Грэк, які якраз выступаў супраць падобных звязаў і царкоўнага багацця, меў на ўвесьце ня толькі гэтых «рускіх чудотворцев», якія ў XVI ст. раптоўна началі зьяўляцца ў кананізаціі, але й праваслаўную царкву Маскоўшчыны наагул, ейных бацаці, дыў эксплатацію сялянства ѹ нізволіўкай. Таксама, ведама за часамі Івана Грознага «веселіній» пратапот Сыльвістар, які быў прыхільнікам ліквідацыі царкоўных і манастырскіх земляў, тым-жа самым часам сам займаўся гэтым «бязылітасным ліхварствам». Пры сваіх двароў ён трymаў ня толькі цэлую армію «наёмнае службы», але і гандляроў, якія рабілі для яго розныя грашовыя махінацы.

Дарэчы, што можна сказаць пра езуіцкі прататып маскоўскае працаслаўнае церкви — Іосіфа Валоцкага, ідзялётія якога афіцыйна была прынятая гэтай царквой? Іосіф Валоцкі, ігумен Валакаламскага манастыра, быў самым заўзятым абаронцам разбудовы царкоўнага і манастырскага багацця, пры гэтых усякімімагчымымі дарагомі ѹ бязылітаснай эксплатаціяй народа. З гэтага прычыны сучаснікам ён быў названы ама-

¹¹⁰ Н. П. Покровский. Сибирская находка (Новое о Максиме Греке), Вопросы истории, 1969, № 11, 66. 129—138.

ральным тыпам і шкурнікам. «Хрысьціянская маральнасць» у яго зводзілася вылучна да разбудавання гэтага матар'льнае магутнасці царквы, бо, як ён цвердзіў, калі матар'льнае зъяднанне царквы, дык ня будзе каму је ўзнаніціц. Ад зъяднелася царквы адлыне прыпыткі ў баярскіе знаці. Для Іосіфа Валоцкага, усе іншыя вернікі царквы — гэта «халопы», пакліканыя Богам служыць гэтай царкве, сваім гаспадаром і «божественному» цару. Прывкладам, паводле ягонае «маралі», «государ» волен в холопе» ды «хотя не по правде казніт, а суда с ним нет». Фактычна, за таго-ж «халопа» гэтага «государя» Іосіф Валоцкі ўважаў і царкву ў цэлым. «Еретиков» ды іншых, хто не падпрадкаўваўся «государю» й царкве, або бунтаваўся супраць іх, ён праста заклікаў спальваць ды вешаць, або паддаваць іншым катаўнікам.¹¹¹ Ці-ж ідзялётія гэтага не сустракаецца зь «інквізыцыяй»?

Як ужо згадвалася, гэтая, фактычна, антыхрысьціянская й антыгуманная ідзялётія Іосіфа Валоцкага сталася ідэйным багаццем праваслаўнае царквы ў Маскоўскай дзяржаве, а сам ён быў заічаны да «святых».

Чаму-ж Абэцэдарскі ўхіляеца называць падобны факты? Дарэчы, як ужо казалася вышэй, ён навет ня згадвае пра трагічну долю ведамых старавераў, якія за драбнусенкі рэлігійныя разыходжанні бязылітасна зьнічаліся з kraju, выганяліся з kraju, або мусілі шукать прытулку на прасторах Сібіры, ці ў tym-же ВКЛ, на землях Беларусі.

У сувязі з гэтым кранёмся таксама тэорыі «Масква — трэці Рым», якая кавалася тым-же «прававерным» маскоўскім праваслаўем у саюзе зь вялікакняжай і царскім уладай. Зразумела, што тымі часамі ўсе веврэйскіе і ўніверсаральныя цэрквы імкнуліся да «ўніверсалнасці», «вылучнасці» й «прававернасці» ды ўзаемна бэсьцілі адна адну. Але ідзялётія тэорыі «Масква — трэці Рым» была нечым апрычоным. Найперш яна лучыла ў ваду цэласць царкву ѹ дзяржаву ды ставіла над ім «боговенчаннага царя», цара-аўтакрата, ці «самодержца», падпрадаўкуючы гэтым самым царкву дзяржаве ѹ гэтаму цару ды прышчапляючы і царкве вялікадзяржавніцкую ідзялётію: «І да вестъ твога держава, благочестивый царю, яко вся царства праваславных христианския веры снідошаця в твоем едином царстве: един ты во всей поднебеснай христианом царь». І гэтая формула, як ведама, пайтаралася ня толькі пскоўскім старцам Філафеем і Іосіфам Валоцкім, але яна становілася аснову ўсіх маскоўскіх летапісай XVI—XVII стагоддзяў, у tym ліку «Хронографа» 1512 і 1538 гадоў, «Степенной книги», «Домостроя», «Царственной книги», «Великих Четы-Міней» і г. д. Ідзялётія, зъмешчаная ѹ гэтай і падобных да яе формулах, ня так ужо сціплая. Спасылаючыся на маскоўскае «наіболее высшее христианство и большее

¹¹¹ «Послания Іосіфа Валоцкага». Подготовка текста А. А. Зіміна і Я. С. Лурье. Изд-во АН СССР, Москва—Ленінград, 1959; Я. С. Лурье. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV — начала XVI века. Изд-во АН СССР, Москва—Ленінград, 1960; Н. А. Казакова, Я. С. Лурье. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV — начала XVI века. Изд-во АН СССР, Москва—Ленінград, 1955; А. И. Клібанов. Реформационное движение в России в XV — первой половине XVI в. Изд-во АН СССР, Москва, 1960; Hans-Dieter Döpman. Der Einfluß der Kirche auf die moskowitische Staatsidee. Staats- und Gesellschaftsdenken bei Josif Volokij, Nil Sorskij und Vassian Patrikeev. Evangelische Verlagsanstalt GmbH, Berlin, 1967.

православие», якое «благочестием всех одоле», царква й дзяржава ды «един во всей поднебесней христианом царь» імкнуліся завалодаць цэлым съветам, як хрысьціянікім, гэтак і няхрысьціянікім. Вось чаму маскоўская дзяржаўная й рэлігійная думка мінае Кіеў і навет Канстантынопаль ды хапаецца за рымскага імпіратора Аўгуста, «владавшего всей вселеннай», а таксама за рымскага біскупа першых хрысьціянскіх часоў Сыльвестра. Як ведама, Іван Грозны ўжо свабодна манупульваў гэтымі ідэямі, падносячы іх у ўльтыматульнай форме заходнізўрапейскім манархам, а найперш Жыгімонту Аўгусту й Страфану Батораму.

Другі бок тэорыі «Масква — трэйці Рым» палягаў у tym, што, зрабіўшы з маскоўскага праваслаўя гэтак званую «найбольшую дасканальніцца», тэорыя тгата на толькі «зялезнай заслонею» адмежавала Маскоўшчыну ад усяго іншага съвету, і першым чынам ад прагрэсіўнае Эўропы, але і замарозіла духове й культурнае разыўцьцё ў самой Маскоўскай дзяржаўве. Усякая свабодная думка, якая прасікала ў Маскоўшчыну з Захаду, у tym ліку й з ВКЛ, прыймалася там, як самая звычайнай «ересь». З гэтага прычыны, прыкладам, мусіл ўцякніць з Маскоўшчыны ў ВКЛ друкар Іван Фёдарau і прыбылы туды Пётра Мосьціславец. Цяжка даць веры, але за «дзяржаўную зраду» ўважаўся ў Маскоўшчыне выезд у іншыя краі, тым больш у краі Эўропы. Гэта-як у краіях Заходніх Эўроп, у tym ліку і ў ВКЛ, было звычайна, натуральна звяяло. Больш таго, людзям Захаду, якія траплялі ў Маскоўшчыну або з собскае ініцыятывы, або на запросіны, звычайна забараняўся звярот назад, бо ўжо тады Маскоўшчына хварэла на «шпіёнамаші», ды асабліва балялася раскрыцця праўды пра «дзялілю» жыцця ў Маскоўскай дзяржаўве.

У разыдзеле «Беларусы і Расія» Абэцэдарскі варочаецца да гэтак званага «вызвольнага змагання» беларускага народу «за аўяднанне з Расіяй». Тут ізноў ён гаворыць пра нацыянальнае, рэлігійнае й сацыяльнае «прыгнечанье» ды цвердзіць, што ад часу ўзынкення Вялікага Княства Літоўскага гэты беларускі народ не пакідаў надзеі й змагання на шляху да злучэння з Маскоўшчынай-Расей. У сувязі з тэтым Абэцэдарскі згадвае, прыкладам, пра змову князёў 1481 году, якія быццам «ставілі мттай далучыць да Расіі ўсходнія беларускія землі на Беразіну»; пра «паўстанне беларускіх і украінскіх феадалаў пад кіраўніцтвам князя Міхаіла Глінскага ў 1507 г.», якое, паводзя Абэцэдарскага, «таксама было накіравана на далуччнне беларускіх земель да Расіі»; пра «пераход пад уладу вялікага князя маскоўскага» феўдалаў ВКЛ, што былі «незадаволеныя засіллем літоўскай феадальнаў значці» (бб. 66–67); пра «сляянскі і гарадскі паўстанні канца XVI — першай палавіны XVII ст.», што таксама быццам «мелі канкрэтную мету — з'яднанне з Расіяй» (б. 68); наразіще, пра «масавы» выхад сельскага й гарадзкога жыхарства ды шляхты ВКЛ у Маскоўшчыну пад час вайны 1654–1667 гадоў, у якім, паводзя таго-ж Абэцэдарскага, таксама «з асаблівай сілай выявілася імкненне беларусаў да з'яднання з Расіяй» (б. 69).

Адным словам, куды ні зазірні, ускоды выяўлялася тое-ж «імкненне беларусаў да з'яднання з Расіяй».

Паводзя Абэцэдарскага, жаданне Беларусаў злучыць сябе з гэтай Расіяй матывавалася яшчэ й tym, што ў Рэчы-Паспалітай «кансервавалася найбольш застойныя, найбольш згубныя формы феадальных ад-

носін», а «Расія ішла тады па шляху прагрэсіўнага развіцця» (б. 78). А згэтуль і выснова, што разыдзел Рэчы-Паспалітай быў нямінучым і апраўданым. Зазначым, што, спасылаючыся на «прагрэсіўнае разыўцьцё» Расіі, а таксама на «згубныя формы феўдалізму» й «нацыянальнае прыгнечанне» ў іншых краіх, савецкай гісторыяграфіяй апраўдавае ўсе формы расейскага імпэрыялізму, у tym ліку заваяванье Сярэдняе Азіі ды Каўказу і асабліва войны з «гнілой» Турцыяй, што быццам таксама праводзіліся з метай «вызвалення» балканскіх нароўду.

Што-ж да «справядлівага» разыдзелу Рэчы-Паспалітай, дык, паводзя Абэцэдарскага, разыдзел гэты найперш злагодзіў палажэнне беларускага сялянства:

«Каб вывесці сялянскую гаспадарку Беларусі з глыбокага занядпаду, царскі ўрад неаднаразова вызываў сялян на некаторы час ад дзяржаўных подадзеяў. Ранейшэе самавольства феадалаў як да пакарання прыгонных сялян смерцю было аблежавана дзяржаўнымі законамі. Грабежніцкі «продаж» феадаламі солі сялянам быў заменен дзяржаўнымі продажамі яе амаль па сабекошту. На выпадкі неураджай ў паўсюдна сістраўліся сельскія «магазіны» (склады) з запасамі збожжа.

Ужо неўзабаве поспішіўся ўз'яднанне з Расіяй у Беларусі пашырыліся пасынкі плошчы, павіліні і пасевы тэхнічных культур, пачалі ўзнікаць мануфактуры, спачатку вотчынныя, а потым капиталістычныя» (бб. 78–79).

Аднак ідэя «уз'яднання Беларусі з Расіяй» на гэтым не закончылася, бо, паводзя Абэцэдарскага, сталася яшчэ наступнае:

«Пасля ўз'яднання з Расіяй у Беларусі быў зношчан рэлігійны і аслаблен нацыянальны прыгнёт.

Буржуазна-нацыянальстyxчныя фальсіфікаты гісторыі атоесамліваюць Расію з царызмам, з памешчыкамі-пригоннікамі, такім ж ворагамі беларускага народа, як і народа рускага.

Але акрамя Расіі цара і памешчыкай, існавала другая Расія — Расія вялікага рускага народа, Расія Радзішчава, Герціна, Чарнышоўскага. І ў гэтай другой Расіі ў беларускага народа было больш сібру, чым у першай — ворагу.

Перадавада руская демакратычная і сацыялістyczная культура зайдёды аказавала дабратворны ўплыў на культуру беларускага народа.

Беларускі народ зблізіўся і аб'яднаўся з рускім народам і іншымі народамі Расіі ў барацьбе супраць агульных ворагаў — цара, памешчыкай, капіталістамі. Гэта барацьба скончылася сусветна-гістарычнай пэмамогай соцыялістyczнай рэвалюцыі, перамогай соцыялізма» (б. 80).

Адным словам, Расія прыносяць «сацыяльную» і нацыянальную свабоду» беларускому народу. Падчыркнем, што ў гэтай фразэзлёті няма ніводнага самостойнага слова, якое належала-б самому прафесару Абэцэдарскаму. Усё жыўцом запазачына з агульной савецкай гістарычнай і партыйнай літаратуры.

Абліжаючымся найперш агульнымі заувагамі. Як ведама, «рэлігійны прыгнёт» у Беларусі «быў зношчан» шляхам гвалтоўнае ліквідацыі вуніяцкай царквы й далуччнення вуніяцтва да праваслаўнай царквы. Працэс ліквідацыі вуніяцтва пачаўся яшчэ ў 1826 годзе ды закончыўся адпаведным «ука-

зам» ад 1839 году. Пры гэтым у «правоверное православие» вуніяты заганяліся розгамі й казацкім шаблямі, у сувязі з чым гэта акцыя ліквідаціі вуніяцтва звалася сучаснікамі акцыяй «секуццего православія». Шырэдзі гэта ня было гвалтам над рэлігійным сумленнем! Дарэчы, ліквідацыя вуніяцкае царквы адбылася за часам саме ў зместе рэакцыі — за часамі панавання цара Мікалая I.¹¹² Падобной дарогаю ў 1946 годзе была зыліквідаваная вуніяцкая царква ў Захоўнай Украіне, а ейныя вернікі зноў былі далучаны да «общерускай» праваслаўнай царквы. Як бачым, і ў гэтым выпадку гісторыя паўтарылася, хоć па сваім характеристыкатаўры залежнасці ўрад СССР да пытання царкви мусіў бы падыходзіць індыферэнтна.

Пра «аслабленыя нацыянальнага прыгнёту» наагул не даводзіца гаварыць, бо гэтага ня было. Да паўстання 1863 году царызм у васноўным падтрымваў працэс паліянізацыі нашага краю ды Беларусі наагул ня цікавіўся. У сувязі з гэтым, прыкладам, на нашых землях маглі адчыняцца польскія школы й выхадзіць польскія часопісы й газеты, але забараняліся спробы наладжэння беларускага друку й адчынення беларускіх школаў, да чаго імкнуліся, прыкладам, ведамыя дзеячы Адам Ганоры Кіркор, В. Дунін-Марцінкевіч, магіліячанін С. Акрэйц ды іншыя, не гаворачы ўжо пра Кастану Каліноўскую. Пасля паўстання 1863 году настала эпоха гвалтоўнае русыфікацыі, у сувязі з чым была забороненая навет беларуская мова. Таму зусім слушна піша Адам Мальдзіс, што «Далучонъне беларускіх і ўкраінскіх земляў, якое адбылося ў выніку падзелу Польшчы, нельга, вядома, разглядзіць як прайвільне запрад'ядных клопатоў царызму або „адзінкароўных“ братоў — Беларусах і Украінцах. Увогуле тут дзеяньчала тая-ж захопніцкая палітыка рускага самаўладзтва».¹¹³ Каб не заглыбляцца ў гэтае пытаньне, адашлём Абэцэдарскую яшчэ да некаторых крыніцаў, якія пярэчаць ягоным высновам.¹¹⁴

¹¹² Wiktoria Śliwowska. Mikołaj I i jego czasy (1825—1855). „Wiedza Powszechna”, Warszawa, 1965.

¹¹³ Адам Мальдзіс. Творчае пабрацімства. Беларуска-польская літаратурныя з'язнесувязі ў XIX ст. Выд. «Навука і тэхніка», Менск, 1966, б. 11.

¹¹⁴ Генадзь Кісялёт. Сейбіты вечнага. Дэярж. выд. БССР, Менск, 1963; Яго-ж. З думкай пра Беларусь. Выд. «Беларусь», Менск, 1966; «Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры». Выд. «Навука і тэхніка», т. 2, Менск, 1969; А. Ф. Смирнов. революцыйные кружки и организации в Беларуссии и Литве в 30-х годах XIX века. Исторические записки, т. 69, 1961, № 6, 197—221; Яго-ж. Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии. Изд-во АН СССР, Москва, 1963; И. А. Воронков. Польские тайные общества в Литве и Белоруссии в конце XVIII и первом тридцатилетии XIX века. Исторические записки, т. 60, 1957, № 6, 283—303; М. К. Кириллов. Начальная школа Белоруссии во второй половине XIX и в начале XX в. (1860—1907), у хнізе: «Из истории школы Белоруссии и Литвы». Отв. ред. В. З. Смирнов. Изд-во «Просвещение», Москва, 1964, № 5—182; Dawid Fa j n h a u s . Ruch konspiracyjny na Litwie i Białorusi, 1846—1848. Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa, 1965. У гэтым выпадку асаблівую ўвагу ўпішадае зьяўрнуць на артыкул: З. Я. Тальварскай. Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х — начале 60-х годов и подпольная литература, у зборніку: «Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.)». Изд-во «Наука», Москва, 1967, № 6, 5—77.

Пра палажэнне сялянства ў Беларусі дый у самой Рasei за тымі часамі прафесар Абэцэдарскі таксама можа дазнацца з цэлага шэрагу працаў.¹¹⁵ Тут мы таксама згадына зь сцыверджалем таго-ж Адама Мальдзіса, які пісаў, што «пасыя падзелу Польшчы, калі Кацярына II распаўсюдзіла на Беларусі і Літву „жалованную грамоту“ і гэтым самым развязала дваранству руکі, дазволіла павялічваць пашчыну, эканамічнае становішча прыгонных сялян значна пагорышлася. Побач з ранейшымі формамі экспліатацыі паявіліся новыя».¹¹⁶ Из свайго боку дададзём, што Абэцэдарскі рамантызуе і хвалішце факты, калі ён цвердзіць, быццам царскі ўрад неаднаразова «вызваліў сялян на некаторы час ад дзяржаўных податкаў» ды іавет «дзяржаўнымі законамі» абмежаваў «пакаранне прыгонных сялян смерцю». Прáуда, такі закон існаваў, але ён быў ня царскім, а зьяўліўся яшчэ ў 1768 годзе і быў прыняты надзвычайнym Варшаўскім соймам.¹¹⁷ Наагул, тут трэба падчыркнуць, што ў другой палавіне XVIII ст. у Рэчы Паспалітай неаднаразова ставілася пытаньне ня толькі пра дэмакратычную рэформы, але і пра скасаваныя паншчыны. Гэтаму аднак супрацтавілася тая-ж Рasei із сваймі Прускім і Аўстрыйским саюзникамі, услякімі способамі шантажуючы ўрад Рэчы Паспалітай ды ўльтыматыўным парадкам зрывачы ўжыцця ўсіх паншчын. Гэтому аднак супрацтавілася тая-ж Рasei з сялянамі, якія ўжываліся ўсімі паншчынамі, дзяржаўнымі, а таксама падаткі і без таго паслабленую Рэч Паспалітую ды каб пасыля праўсесыці ведамыя ейныя «разьдзелы». У выніку, прыкладам, засталіся ніжэйшыя ўсімі паншчынамі даволі ліберальная Канстытуцыя ад 3 траўня 1791 году ды яшчэ больш ліберальны «Імператарскі ўніверсал» ад 7 траўня 1794 году Т. Касцюшко, якім сялянам давалася асаюстства свабода, зынжаліся падаткі і іншыя павіннасці, уводзіліся прынцыцы дамоўленасці сяляніна із сваймі гаспадарамі адносна гэтых падаткаў і павіннасцяў, а самі сяляне браліся пад апеку ўраду.

Не магло таксама быць гутаркі пра гэты званае вызваленне сяляніна ад дзяржаўных податкаў. Як ведама, пасыля «разьдзелу» Рэчы Паспалітай бальшыня быльых гаспадарскіх земляў на тэрыторыі Беларусі была перададзеная расейскім «фёўдалам» і ўрадоўцам, што анях не клапаціліся пра долю беларускага сялянства, тым больш земляў, якія ўважаліся за «акупаваныя». Абэцэдарскі ў сваёй брошуре імкнецца паказацьнейкае быццам — злагодненіе плахэнія беларускага сялянства на прыкладзе Маріліеўшчыны, вялікія ашшары якое перайшлі ў руки ведамага князя Пацёмкіна. Але-ж «лібералізм» гэтае асобы добра ведамы, прыкладам, з Пацёмкінавых-жа «вёсак» на Украіне. Пры канцы XVIII ст. у ВКЛ было яшчэ даволі вялікое працластаваныя гэтае званы «вольных сялянінаў» — праудаладобна, чыншавікую, што сплачвалі толькі грашовыя чыншы, а асаюстства былі незалежнымі. Апрача таго, тады-ж некаторыя паны, як, прыкладам, паны Храбтовічы, пачалі вызваліць сваіх сялянінаў ад паншчыны,

¹¹⁵ В. В. Чэлкo. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX века. Изд-во «Наука и техника», Минск, 1966; Н. Н. Улащик. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. Изд-во «Наука», Москва, 1965; И. И. Игнатович. Крестьянское движение в России в первой четверти XIX века. Изд-во соц.-экономической литературы, Москва, 1963.

¹¹⁶ Адам Мальдзіс. Цыт. праца, б. 58.

¹¹⁷ «Белоруссия в эпоху феодализма. Сборник документов и материалов», т. II, Минск, 1960, № 174, б. 259.

прапануючы ім асабістую свабоду й звязываючы іх з сваймі землямі да-моўленасцяй што да падаткаў. Усё гэта адна зъянілася да горшага ад пачатку XIX стагодзідзя. Больш того, пасьля польскага паўстання 1831 году, у якім узяла ўдзел і шляхта Беларусі, царскі ўрад прымусіў бяднайшую шляхту даказаць сваю «шляхоцасць», а тых, хто ня мог яе даказаць (прыкладам, ня маючы адпаведных прывілеек), залічваў да «пог-датнага сословія».

Як ведама, Кацярына II (1762—1796) давяла паншчыну ў Расей да ей-нага кульмінацыйнага пункту. Дваранства й памешчыкі дасталі неабме-жаныя права што да свайго сялянства, улучна з правам караце, высылаць на катаргу, або здаваць сялянаў у рэкруты. Найменшая жальба з боку селяніна законам прыраўноўвалася да «ложнага доноса» ды магла карацца зьбіццём палкамі, высылкай на катаргу ў Сібір, або здачай на 25 га-доў у армію. Зразумела, што гэта спрычынілася да яшчэ большага ўшыску сялянства, зьдзекаў над ім ды да павышэння паншчыны наагул. Праўда, калі цар Аляксандар I захапляўся яшчэ «лібералізмам», у 1803 годзе зъя-віўся «ўказ», паводле якога дазволілася вызваліць сялянаў ад паншчыны прыхватнім шляхом, але без зямлі і за вельмі высокі «выкуп». Тады-ж зъявіліся таксама і звароты да «сумленення» дваранства й памешчы-каў. Пасыля-ж вайны 1812 году палаханыне начало хіліца да горшага, а на дзяржаўных землях паўсталі гэтак званыя «военные поселения» — ка-зармашчына, дзе сяляне неслылі вайсковую службу, вайсковая дысцыплінай апрацоўвалі зямлю, падпрадавалі гэтай дысцыпліні сваё слімейнае жыць-цё й г. д. Адным словам, ужо тады зауважыліся спробы ўвядзення «воен-нога коммунизма».

Далей, як вынікае з цытатаў, Абэцэдарскі прапануе нам не зважаць на «царызы з памешчыкамі-прыгонікамі», а цешыца «другой Расіяй — Ра-сіяй вялікага рускага народа, Расіяй Радзішчава, Герцэна, Чарнышэўскага». З засыярогай, што нея ня выпадае заўсёды ды ўсюды выдзяляць «вялікі рускі народ», бо гэтым самым зъневажаюць іншыя народы, мы, фактычна, нічога ня маєм спраць тас «народна-дэмакратычнае» Расей, пра якую дба-лі Радзішчава, Герцэн, Чарнышэўскі ды іншыя. Аднак-жа ў гэтым выпад-ку ня можна карміцца й карміць неўкім ілюзіямі, абстрагавацца ад таго, што было ў запраўднасці, г. зн. ад гэтага «царызу з памешчыкамі-пры-гонікамі» ды, прыкладам, ад таго нацыянальнага прыгнечанчыні, якое ён увасабляў. Эта тым больш, што «Расія Радзішчава, Герцэн, Чарнышэў-скага» ды і шмат якіх іншых расейскіх дэмакрататаў заставалася толькі аб-страктнай ілюзій. Іхна «народна-дэмакратычнае» Расей з часам захлы-нулася ў таталітарным «ленинізме», у тым, што сяяня завецца «совет-ским опытом построения социализма» з партыяй на чале як адзінным но-сьбітам непадзельнай улады й прымусу.

Таксама, Абэцэдарскому не выпадае забывацца, што апрача «паноў-прыгонікаў» і ў іншых нароадаў, у тым ліку ў Беларусі й Польшчы, бы-лі і ёсьць сваё «народнікі» й «дэмакраты». Магчыма яны таксама нале-жаць да катэгорыі гэтак званых «унтэрмэншаў»?! Напэўна так, бо Абэцэ-дарскі сваім парадкам паўтарае агульнаведамы шавіністычны штамп: «Пе-редавая руская дэмакратычная і сацыялістычная культура заўсёды аказ-вала дабратворны ўплыў на культуру беларускага народа! Быццам бела-руская, ці, прыкладам, польская, дэмакратычная думка не магла разьви-

вацца самастойна, або гэтаж-жа самостойна чэрпаць свае сілы з дэмакра-тычнае думкі Заходнія Эўропы.

Але зъяўнемся цяпер да галоўнага. Вышэй мы ўжо згадвалі, як дай-шло да бунту князёў Глінскіх у 1508 годзе. Паводле Абэцэдарскага, «паў-станне беларускіх і ўкраінскіх феадалаў пад кіраўніцтвам князя Міхаіла Глінскага... таксама было накіравана на далучэнне беларускіх зямель да Расіі». «Паўстаннне» гота такіх мэтай ня ставіла, хоць з кончатковага ягонага выніку можна зрабіць падобную вынізову. Гэтак-же Абэцэдар-скі разглядае і «эмову князёў 1481 году», што быццам «ставіла этай да-луначыць да Расіі ўсходнія беларускія землі на Беразіну». Апошняя легенда, здаеца, была запісаная ў Супрасельскім летапісе, але прафесар Абэцэдар-скі ўпругаўтвае яе, паклікаючыся на польскую гісторыку Яна Длугаша. У сваіх працах пад 1480 годам Длугаш записаў папярэджаные Казімера, што, калі ВКЛ пачне вайну з Маскоўшчынай, дык з прычыны варожасці ймагчыма зрады «рускіх князёў» яно даб'еца не перамогі, а свае паразы. Найбліжы прадпадобна, што аўтар Супрасельскага летапісу на аснове гэтага паведамлення Длугаша і стварыў легенду, быццам змоўнікі 1481 году хадзелі прыпаднесыць маскоўскаму вялікаму князю вялікі кусок ВКЛ — «па Беразіну». Якраз паводле Длугаша сціслая Літва даходзіла да Бярэзіны, а там далей ляжалі «рускія землі». Аднак, паўтараючы гэтую легенду, навет Абэцэдарскі не ўлічыў таго, што цэласць Беларусі не аб-мяжоўвалася гэтай ракой Бярэзінай. «Па Беразіну» не маглі-б абмежавацца і змоўнікі 1481 году, калі запрауды яны жадалі зреалізаваць гэтую легенду.

Прыгледзьмася бліжэй да гэтае легенды. З выбарам у 1440 годзе Ка-зімера Ягайлавіча на вялікакняжы пасад фактычна была зылікідованая палітычна вунія ВКЛ з Польшчай, з чаго і цешыліся Ліцьвіны. Калі ў 1444 годзе ў біцьве з Туркамі пад Варнай зынкі польскі каролі Уладзі-слаў III, брат Казімераў, дык пасьля нейкага часу Польшча, зразумела, зъяўрнулася да кандыдатуры Казімера. Гэтаму адна было забаронена пе-раніць на сябе польскую карону. Да каранації Казімера польская каро-ной дайшло толькі ў 1447 годзе, але гэтым разам коштам скасавання Крэўска-Гарадзельскай палітычнае вуніі ды забавязання Казімера ня толькі захаваць тэртыярыяльныя набытак Вітаўта, але й пашырыць межы ВКЛ. У сувязі з гэтым між ВКЛ і Польшчай найперш паўстаў спрэчка за землі Валыні й Падольля, што навет пагражала пераасці ў вадкрытыя веенны канфлікт. Вайстрыня гэтага канфлікту прышпадае на 1452—1453 гады, калі ўпярэшыню было паастаўлене пытанье замены Казімера новым вялікім князем. Як далёка вішло гэтае пытанье, сведчыць той факт, што на Віленскім сойме ў трапевені 1453 году адбыўся першы замах на жыць-цё Казімера, у выніку якога ён быў паранены. Тады на пасад вялікага князя партыя Віленскага ваяводы Яна Гаштоўта высоўвала кандыдатуру падзілівіа Осьцікавіча.

Пасльейшыя пляны замены Казімера новым вялікім князем змуша-юць зъяўрнуцца да мірнае ўмовы, што была заключаная між ВКЛ і Мас-коўскім княствам у 1449 годзе. Паводле гэтая ўмовы, ВКЛ зракалася ад прэтэнзіяў на Ноўгарад і Пскоў, прызнаючы іх у сфэры ўпльыва Мас-коўшчыны. Больш того, Казімер разрывыў з Флярыэнтыскай царкоўнай вуніяй, прызнаючы за галаву праваслаўнае царквы ў ВКЛ маскоўскага

мітрапаліта Іену. Праўда, паводле гэтае ўмовы, маскоўскі вялікі князь зракаўся тытулу «великій князь всей Русі», а Казімер рабіўся апікуном ягоных дзяцей. Аднак гэта не магло пакрыць тых палітычных стратай для ВКЛ, што выпілавілі з прызнанія Ноўгараду й Пскова ў сферы ўпłyvaў Маскоўшчыны ды падтардкавання царквы ВКЛ маскоўскай мітраполіі. Гэта наводзіць на думку, што мірная ўмова з Маскоўшчынай 1449 году была свайго роду палітычнай дыпламатіі Польшчы й самога Казімера, скіраванай супраць ВКЛ. Тады нарастаяў канфлікт Польшчы з Прусій ды, як гаварылася вышэй, ВКЛ таксама знаходзілася ў канфлікце з Польшчай і самым Казімерам. З пачаткам Прускай вайны (1454—1466) Маскоўшчына справакоўвае ваенны канфлікт з Ноўгарадзкаю рэспублікай, і паводле Яжалбіцкаў ўмовы 1456 году накінула апошні цяжкі аблежаны й палітычны забавязаны. Урад ВКЛ сваім парадкам адмовіўся падтрымаць Польшчу й Казімера ў Прускай вайне, але чамусыці ён на мог таксама прыйсці з дапамогой Ноўгараду. У гэтым,магчыма, ён быў звязаны тэй мірнай умовай з Маскоўшчынай, а найблізь асабою са-мога Казімера. Аднак у сувязі з маскоўска-ноўгарадзкім канфліктом у тым-же 1456 годзе Казімер быў выкліканы з Польшчы ў ВКЛ, дзе цяпер перад ім была пастаўленая альтэрнатыва: ён павінен быў або зрачыся поль- скасе карону ды пасвяціцца палітычным інтарэсам ВКЛ, але адмовіцца ад заняцця пасаду вялікага князя ў ВКЛ. На новага вялікага князя ця- пер Ліцьвіны высоўвалі кандыдатуру кіеўскага князя Сямёна Аляксанд- равіча (Алелькавіча) — унuka Уладзімера Альгердавіча. Ведама, і Казімер меў сваіх прыхільнікаў у ВКЛ, дый наагул пытаныне зъмшчэння манар- хай тымы часамі было даволі складанае, і гэта звязчайна ўжысьціццаўлялася способам фізычнага адхілення іх. Пытаныне гэтае тады развязалася тым, што ў наступным 1457 годзе Казімер змушаны быў падцвердзіць прыві- лей ў забавязаны з 1447 году.

Закончыўшы Прускую вайну, у далейшым Казімер поўнасціць быў абсарабаваны сваёй прапольскай дынастычнай палітікаю ў Чэхіі й Вугор- шчыне. Гэта прыводзіць на толькі да войнаў з Вугоршчынай, але й да канфлікту з немецкім імпіраторскім домам ды самым Рымам. Палітычны інтарэс ВКЛ на ўсходзе Казімер поўнасціць занядбай. Праўда, на пачатку 1470 году Казімер наведаў ВКЛ ды з прычыны пагрозы з боку Мас- квы пабываў навет у Палацку, Віцебску й Смаленску, аднак ізоў неўза- баве вярнуўся ў Польшчу, каб там заняцца ческім і вугорскім спрэвамі. Адсюль паўтарэнне таго, што здарылася ў 1450-х гадох. Яшчэ ў 1464 годзе Іван III накінуў сваё зъверхніцтва Пскову. Заграждана гэтым самым Ноў- гарадзкай рэспублікі сваім парадкам разарвала Яжалбіцкую ўмову ды ў 1470 годзе звярнулася па дапамогу да ВКЛ. Між Ноўгарадам і ВКЛ паў- стаў абаронен саюз і быў выпрацаваны практ палітычнае вуні. У сувязі з гэтым у лістападзе 1470 году ў Ноўгарад быў высланы «вялікакняжы намеснік» у васоч кіеўскага князя Міхала Аляксандравіча (ягоны брат Сямён якраз памёр у тым-же 1470 годзе). Усё гэта, зразумела, рабілася ад імя Казімера ды, праудзадобна, за ягонас згоды, бо цяжка ўяўіць, каб у гэтым выпадку ўрад ВКЛ дзеў самастойна. Аднак Казімер быў супраць вяенага канфлікту з Маскоўшчынай, да якога ад дайжэйшага часу рых- тавалася ВКЛ. Ён заставаўся ў Польшчы, наглядаючы за падзеямі ў Чэхіі й Вугоршчыне, бо якраз у тым-же 1470 годзе чэская дэлегацыя паклікала

ягонага сына Ўладзіслава на пасад караля. Больш таго, каб, магчыма, не дапусціць да канфлікту між ВКЛ і Маскоўшчынай, у канцы 1470 году Казімер наважкы адабраце ад князёў Алелькавічаў Кіеўскае княства, сеячы гэтым самым нязгоду ў ВКЛ і змушаючы князя Міхала Аляксанд- равіча (Алелькавіча) пакінуць Ноўгарад і вярнуцца ў ВКЛ. Дарэчы, яшчэ ў 1469 годзе Казімер паклікаў у ВКЛ франыцканаў і бернардынаў з выразнай мэтай «перахрышчваць схізматыкаў», хоць тады фармальна была адноўленая царкоўная вуні, і ў Наваградку сядзёў вуніяткі мітра- паліт Рыгор Баўгарыновіч (1458—1473). Гэта рабілася на толькі для таго, каб прымірыцца з Рымам, але й дзеля таго, каб яшчэ больш распаціць у ВКЛ рэлігійны закалоты й палітычную грэзываю ды гэтым самым палі- тычнае аслабіць ВКЛ, супраць ягонага ўрату што да Польшчы й самога сябе. Пакінутае на собскую долю, у ліпені 1471 году ноўгарадзкае рушэнь- не было разబітае арміяй Івана III. Казімер на кіуну навет пальцам, бо ў тым часе ён быў заняты выпраўленнем свайго сына ў Чэхію ды падрых- таваныем да вайны з Вугоршчынай. Ноўгарадзкая рэспубліка страціла са- мостойнасць і фактычна далаўчалася да Маскоўскага дзяржавы.

Тады-ж і зьявілася згаданая вышэй легенда, што для ВКЛ лепи не пачынаць вайны з Маскоўшчынай, бо будзе «зрада» з боку «рускіх кня- зёў». Тымчасам тады навет не пайшоў на гэтую «зраду» князя Міхал Аляк- сандравіч, які з усім сваім дыпламатычным штабам прости з Ноўгараду мог лёгка перайсці на бок Івана III. Легенда гэтая, зразумела, снавалася ў Польшчы. Й выходзіла найперш ад самога Казімера. Дарэчы, пачатак гэтае легенды быў заладзены ў намерах Ліцьвіноў абраць князя Сямёна Алелькавіча на пасад вялікага князя ВКЛ.

Найболей трагічнымі для ВКЛ былі падзеі 1479—1480 гадоў. З дапа- магай ураду ВКЛ у Ноўгарадзе рыхтавалася паўстаныне супраць Маскоў- шчыны. Быў зроблены антымаскоўскі саюз з ханам Залатое Арды Ахма- там, і да падобнага саюзу даходзіла зь Лівоніяй і Швэдзіяй. Апрача таго, увесну 1480 году супраць Івана III збурчваліся ягоныя браты, якія із сваймі сем'ямі й войскам перакачавалі на ўзъмежжжа ВКЛ і навязалі кан- такты з Вільній, дзе ў тым часе занаходзіцца сам Казімер. Прадбачаючы паслубінасць Казімера, яшчэ ў 1479 годзе Паны-Рада й спецыяльна скі- каны свой дамагаліся ад Казімера, каб ён вялікакняжую ўладу ў ВКЛ пе- радаў аднаму із сваіх сыноў. Дамаганын гэтыя ўзмоцніліся ўзімку ў увес- ту 1480 году. Гэтым ВКЛ імкнулася пазбавіцца ад Казімера й развязаць сабе рукі што да Маскоўшчыны. Дамаганын гэтыя, бясспречна, маглі зна- чыць і пойні разрыў з Польшчы, а тому Казімер катэгтарычна адкінуў іх, зазначаючы, што пакуль ён будзе жыць, датуль будзе ўтрымоўваць у сваіх руках уладу ў Польшчы й ВКЛ. Разам з гэтым Казімер катэгтарыч- на адмовіўся таксама падтрымць братоў Івана III, і яны, адтрымаўшы такую адмову, спачатку звярнуліся да Пскова, а тады змушаныя былі шукаць пагадненія ў сваім братам. Тады-ж, увесну 1480 году, Казімер адмовіўся адначасна ад наладжання антымаскоўскага саюзу зь Лівоніяй і Швэдзіяй ды, нарэшце, пакінуў у вадзінсе хана Залатой Арды Ахмат, што даўжэйшы час стаяў на ўзмежжы Маскоўшчыны, дарэмна чакаючы на выступленне ВКЛ. Не дачакаўшы ўмоўленага падтрымання, пры ад- ступленні хан Ахмат спустошы ўсходня-паўдзённыя землі ВКЛ, што было помстай за зраду свайго саюзініка. Тымчасам, праўдападобна ўзімку

1480 году, Казімер выслаў пасольства ў Москву, прапануючы Івану III «любовь и докончание», г. зн. наладжанье мірнае ўмовы. Здаецца, ужо тады Казімер выношуаў пляны ўцягніцу Івана III у гэтак званую кааліцыю ўсходніх манаҳаў супраць Туреччыны, бо ў сувязі з гэтымі плянамі ён не зарэагаваў і на далучэнью ў 1485 годзе да Маскоўшчыны Цвярскага княства — гэтага апошняга саюзніка ВКЛ на ўсходзе. У гэтым выпадку, ведама, Казімер цікавіўся на крыжовымі паходамі супраць Туреччыны, але падбіцьцём Вугоршчыны й Малдавіі, зь якімі Польшча знаходзілася ў канфлікце ѹ на якія яна прэтэндавала. Тым-же часам, рыхтуючыся да чаканчавага паraphуку з ВКЛ, Іван III мантаваў свою кааліцыю ў складзе Маскоўшчыны, Крымскага ханства, Малдавіі, Вугоршчыны й, на-вёт, нямецкага імпэратора.

Згаданыя падзеі 1480 году сталіся непапраўнай палітычнай катастрофай для Вялікага Княства Літоўскага. Ноўгарадзкая рэспубліка, што дасюль была бар'ерам між ВКЛ і Маскоўшчынай, канчальна была далучаная да апошніх, падвоішых сілы. Далей, не падтрымаўшы хана Ахмата, Казімер дапамог Маскоўшчыне вызваліца ад «татарскага ярма», бо Залатая Арда, добра паклашмачаная пры адступленні з маскоўскага ўз-межа крымскімі й нагайскімі Татарамі, ад гэтага часу перастала быць небяспечнай для Маскоўшчыны ды наагула зышла з палітычнае арэны. Адным словам, у гэтым выпадку Казімер дапамог Маскоўшчыне развязаць руکі што да ВКЛ. Галоўнае-ж, выгадныя abstавіны 1479—1480 гадоў на былі выкарыстанныя ВКЛ для паслаблення самога Маскоўскага княства, а гэта лёгка можна было зрабіць, толькі даўшы адпаведнае падтрыманьне братом Івана III.

Вось-ж, у гэтых запраўдых трагічных для ВКЛ abstавінах і рыхтавалася «змова князёў 1481 году». На чале змовы стаялі князі Міхал Аляксандравіч (Алелькавіч) Слуцкі, Хведар Бельскі й Іван Гальшанскі, але да яе прымкнулі таксама іншыя князі й паны. Зразумела, яе падтрымаў-бы і ўрад ВКЛ у цэлым, пры што съветчыца згадваныя вышэй дамаганыні што да перадачы вялікакняжкай ўлады аднаму з сыноў Казімера. Змова была съкіраваная як супраць самога Казімера, гэтак і супраць ягоных сыноў, што тады знаходзіліся ў ВКЛ. Гэтая змова аднако была раскрыта, і ў некаторых змоўнікаў паляцелі галовы, а іншыя, прыкладам, князі Хведар Бельскі й Іван Глінскі, зьбеглі ў Москву.

Ці прафэсар Абэцэдарскі зварачаўся да ўсіх гэтых фактаваў, каб зрабіць выснову, што «змова князёў 1481 году» была нутраною спраўаю ВКЛ?! Запраўды, «мэта перадаць Беларусь Расіі па Беразіну», якое быццам высоўвалася згаданымі змоўнікамі, зусім не вымагала замаху на жыццё Казімера ды тым больш на ягоных дзяцей. Заміж замардованага з гэтай мэты Казімера хутка быў-бы абрани новы вялікі князь і польскі кароль, і трэба думаць, што ў гэтым выпадку супраць Маскоўшчыны выступіла-б і сама Польшча. Дарэчы, да падобнае «трансакцыі» ў тым часе ня была гатавай сама Маскоўшчына. Тым больш «трансакцыя» гэтак неіск цяжка ўзвязацца зі імямі князёў Алелькавічу, Гальшанскіх ці Глінскіх, якія, паводле канцепцыі Абэцэдарскага, не належалі да «беларускіх фўдулаў», а таму не моглі быць «беларускімі патрыётамі», зачараванымі «ідэяй зяднання Беларусі з Расеяй». Згадаем пры нагодзе, што пасылья съмерці Казімера ў 1492 годзе на вялікакняжкы пасад прэтэндавалі два кандыдаты:

сын Казімераў Аляксандар і Слуцкі князь Сямён Міхайлівіч Алелька, г. зн. сын «змоўніка 1481 году» князя Міхала Аляксандравіча (Алелькавіча). Магчыма, што і апошні дзеў таксама паводзіў «інструкцыя» з Москвой? Найбольш праўдаподобна, аднак, што ён вёў далей традыцыю князя Сямёна Аляксандравіча (Алелькавіча), што яшчэ ў 1450-х гадох меўся заняць вялікакняжкы пасад у ВКЛ, ды такую-ж традыцыю змоўнікаў 1481 году.

Вышэй згадваўся вялікакняжкы прывілей 1492 году. Ён, фактычна, быў накінуты абрацаму вялікаму князю Аляксандру. Параграф 13 гэтага прывілею забавізываў вялікага князя развязваць пытаныні вонкавае палітыкі ВКЛ толькі ў згодзе з Панамі-Радай. Асабліва гэта датычылася Маскоўшчыны, якое згадвалася на першым месцы. Правы вялікага князя ў дачыненнях з іншымі краімі, у тым ліку і ў тытанах вайны й міру, абмежаўваліся. Ня цяжка бачыць, што гэтыя абмежанні ды пашырэнне адпаведных кампетэнцыяў Паноў-Рады беспасярэдня выплывалі з горкае раччансці Казімеравых часоў. Упісваючы ў прывілей агульнадзяржаўнае вагі гэты параграф, Ліцвіны, зразумела, имкнуліся ўнікнуць у далейшым тae палітычнае трагедыі, якія здарыліся за Казімерам, калі гэты манаҳ, заняўшыся выключна справамі Польшчы, з'вёў на нішто ўсходню палітыку ВКЛ.

Даречы, выходзячы з трагічных для ВКЛ падзеяў часоў Казімера, у 1492 годзе Ліцвіны катэгарычна адмовіліся абраць супольнага з Польшчы манаҳа. Палітычнай памылкай было тое, што на пасад вялікага князя яны абралі Аляксандра Казімеравіча, а не князя Сямёна Міхайлівіча Слуцкага. Прайду, у тым часе стане ВКЛ быў цяжкі, бо яно знаходзілася ў стане вайны з Маскоўшчынай, а адхіленне кандыдатуры Аляксандра Казімеравіча прывяло-б і да адкрыцтва вайны з Польшчыа. Навет у сувязі з выбарами апрычонага вялікага князя ў васобе Аляксандра Польшчыа тады пачала правакаваць канфлікты на літоўска-польскім узмежжы ды, як і ў 1440-х гадох, нацкоўваць на ВКЛ Мазавецкае княства. Згадаю хоць-бы наступны факт. У 1493 годзе ў Москве з'явілася пасольства мазавецкага князя Канрада, якое запрапанавала Івану III саюз супраць ВКЛ, тытулуючыя адначасна маскоўскага вялікага князя «государем і царем всея Русі»,¹¹⁸ што ў перакладзе на дыпламатычную мову значыла прызнанне правоў Маскоўшчыны на готак званыя «рускія землі» ВКЛ. Польшча, як бачыць, проста ўсаджвала нож у сыпіну ВКЛ. Адначасна, як ведама, Польшча тады пачала дамагацца аднаўленым Крэўска-Гарадзельскай вуніі ды, каб знутры паслабіцца ВКЛ, у 1495—1496 гадох высунула плян выдзялення на ўкраінскіх землях Кіеўскага княства й перадачы яго Жыгімонту Казімеравічу, брату Аляксандра. Да нармалізацыі дачыненняў з Польшчай дайшло толькі ў 1499 годзе, калі між ВКЛ і Польшчыа быў падпісаны сяброўскі саюз, які яшчэ адзін раз ануляваў Крэўска-Гарадзельскую палітычную вунію ды касаваў ававязковасць выбару для ВКЛ і Польшчы супольнага манаҳа ѹ іхнага ўдзелу ў выборах адпаведных манаҳаў, якія цяпер маглі паклікацца неававязковы з аднае й тae-ж дынастыі. Але да гэтага дайшло толькі пасылья вялікае паразы польскага арміі ў Малдавіі.

¹¹⁸ «Сборник Императорского Русского исторического общества», т. 35, СПБ, 1892, № 21, бб. 89—102.

Адным словам, і гэтыя апошнія факты ня ўвядзваюцца ў канцэпцыю Абэцьдэрскага пра гэтак званую «эмову польска-літоўскіх феадалаў» супраць «беларускіх феадалаў» і пра рэакцыю апошніх, якая быццам выявілася ў іхных спробах «далучыць да Расіі ўсходня беларускія землі па Беразіну».

Гэтак званай праблеме «пераходу пад уладу вялікага князя маскоўскага феадалаў ВКЛ у канцы XV — пачатку XVI ст.» прысьвеченая адмысловых працы, у тым ліку каля ходных гісторыкаў.¹¹⁹ Яны ў васноўным паўтараюць канцепцыю расейскіх гісторыкаў ці канцепцыю прафэсара Абэцьдэрскага. Крыху інакш трактаве гэтую праблему ангельскі гісторык Дж. Фанэл,¹²⁰ набліжаючыся да гісторычнай прауды.

Як згадвалася вышэй, палітыка Казімера пазбавіла ВКЛ ягоных саюзнікаў на ўсходзе ды ўзмоцніла палітычную магутнасць Маскоўскай дзяржавы. Больш таго, яна садзейнічала выпрацаванню пагляду пра няздольнасць ВКЛ ні да супраціву, ні да самазахаванья. Ад 1486 году Іван III пачаў звычайну ўзмежежную вайну з ВКЛ. Разам з гэтым, і што было ведама ў ВКЛ, ён змантараваў стаданую вышыні кааліцыю супраць ВКЛ і Польшчу ды адкрыта пачаў дамаганію перадачы яму «сіс рускіх земляў» і ў першую чаргу Смаленішчыны, Полачаніны, Кіеўшчыны й г. д. Гэта, фактычна, значыла *casus belli*, але Казімер бяздзейнічай і абмежаваўся толькі да адпаведных пратэстуў. Гэта пасынкасць Казімера, даведзеная да абсурду, і ўзрастасце агресіі з боку Маскоўшчыны змусілі некаторыхіх князёў ўсходніх узмежжаў ВКЛ зъяніць палітычную арыентацыю ды, пакуль ня было позна, перайсці на бок маскоўскага вялікага князя. Гэта было князі Адаеўскія, Варатынскія, Бялеўскія, Навасельскія ды іншыя. Переход готы пачаўся ад 1487 году, які палягчаўся тым, што гэтыя князі карысталіся правам «свабоднага адходу» разам із сваймі землямі. Зразумела, свой адход яны звычайна матывавалі «рэлігійным уцікам» у ВКЛ, іштым, што Казімер быццам бы адсюваў іх ад уздезу ў працы Паноў-Рады. Аднак, чытаючы гэтыя іхныя апраўданні, выразна павстаюць пепрад вачыма іншыя матывы: боязь перад маскоўскай агресіяй і нажпэўненасць у здольнасці ВКЛ супраціпаставіцца гэтай агресіі. Дарэчы, шмат які з гэтых князёў беспасярдна зварачаліся да Вільні й да самога Казімера, просячы падтрымання ў змаганні з набегамі маскоўскіх ваяводаў і проста заклікаючы ўрад ВКЛ пачаць контракцыю.

1492 год, у якім памёр вялікі князь Казімер, застаў ВКЛ у стане адкрытай вайны з Маскоўшчынай, у канфлікце з Польшчай з прычыны абраныя на вялікінікі пасад Аляксандра, без якіх-колечы іншых саюзнікаў. Тому ўжо на пачатку вайны з Маскоўшчынай урад ВКЛ пачаў шукапець нейкага пагаднення з Іванам III, да чаго і дайшло ў 1494 годзе. Тэртыярыйальная страты для ВКЛ, выніклыя з гэтае вайны, былі на вельмі вялікія, але палітычна небяспечныя, тым больш, што паводле мірнае ўмовы 1494 году за Москвой прызнаваліся Пскоў, Ноўгарад і Цівер, а за вялікім маскоўскім князем — тытул «государъ вселеніи Русии».

¹¹⁹ O. P. B a c k u s. Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow, 1377—1514. Lawrence, 1957; Horst J a b l o n o w s k i. Westrussland zwischen Wilna und Moskau. Die politische Stellung und die politischen Tendenzen der russischen Bevölkerung des Großfürstentums Litauen im 15. Jahrhundert. Leiden, 1955.

¹²⁰ J. L. I. F e n n e l l. Ivan the Great of Moscow. MacMillan & Co Ltd., London, 1961.

Неўзабаве аднак мірную ўмову 1494 году абодвы варожыя бакі паклаў пад сукно. Пачаліся рыхтаваныі да новае вайны, у сувязі з чым урад ВКЛ адмовіўся тытулавацца Івана III «государем вселенія Русии», пачаў дамаганіе звароту стражаных у вайне земляў і аднаўлення незалежнасці Ноўгарадскай і Пскоўскай распублікай. Для змагання з Маскоўшчынай ВКЛ намагалася дастаць дапамогу ад Польшчы, што аднак засталося марным спадзіваньнем. Праўда, у 1497 годзе дайшло да зарганізаціі суپольнага паходу супраць Крымскага ханства, самага руплівага саюзніка Івана III, і гэты паход урад ВКЛ імкнуўся выкарыстоўваць для адначаснага наступу на Маскоўшчыну, а Польшчу — для падбіцця Малдавіі. Паход гэтых закончыўся няўдачай. Вялізарная армія ВКЛ калі месціла мусіла чакаць на выступленне польскай арміі, аднак апошняя, пасля гэткага спазненія, не пайшла на спалучэнне з арміяй ВКЛ, каб пасля разам пасоўвацца да Крыму, але зъяніла кірункі і пераступіла межы Малдавіі. Тут яна сустрэлася зь нябывалай паразай. Для ВКЛ готы крымскі паход закончыўся тым, што быў адбрудаваны Брацлаў і ўмацаваны некаторыя іншыя цвярдзіны на паўднёвых узмежжах, а Польшча наклікала на сябе два спусташальныя набегі турецкай арміі, што адбыліся ў травені й лістападзе наступнага 1498 году. Адным словам, пляны ВКЛ неяк выкарыстоўвацца Польшчу ў змаганні з Маскоўшчынай праз зянічныя спачатку ейнага саюзніка ў васбе Крымскага ханства быў пакрыжаваны, а Польшча наагул выйшла із строю. Само ВКЛ зразумела, не маючы пайсні на Крым, бо за съпіной Крымскага ханства ня толькі стаяла Маскоўшчына, але й больш могутная Турэччына.

I вось, калі ў 1500 годзе дайшло да новае вайны, пачатае Маскоўшчынай і Крымскім ханствам супраць ВКЛ, увесну на бок Івана III перайшлі ня толькі князі Масальскія й Хонімскія, але таксама брат змоўніка 1481 году князь Сямён Іванавіч Бельскі із сваёй Бельскай зямлі, князь Сямён Іванавіч Мажайскі з Чарнігавам, Стародубам, Гомелем і Любечам, князь Васіль Іванавіч Шамячык з Ноўгарад-Северскім і Рыльскам ды князь Трубчэўскія (Трубецкія) з Трубчэўскам. Князь Сямён Мажайскі й Васіль Шамячык быў дзецьмі маскоўскіх эмігрантаў, што за часамі Васіля II Цёмнага ўцяклі ў ВКЛ і тут атрымалі вялікія земельныя надзеі. Свайм войскамі яны падмацавалі тры арміі Івана III, што напалі на ВКЛ. Напярэдышы цэнтральнай маскоўскай арміі, што пасоўвалася на Смаленск, быў высланы вялікі гетман князь Канстантын Астроскі ды Смаленскі ваявода Станіслаў Кішка. Ачоленая імі армія была невялікая, бо асноўнае войска ВКЛ заставалася пры Аляксандру ў Менску і Барысаве. Сустрэча адбылася на рацэ Вядрошы калі Дарагабужу, і 14 ліпеня тут разыгралася крызвавая бітва. Першы раз у гісторыі ў падобнай адкрытай канфрантацыі армія ВКЛ паяцярпела поўную паразу. Зь невялікім адзьзелам з поля бітвы ўцёк Станіслаў Кішка, а недабітыя рэшткі арміі ВКЛ з Канстантынам Астроскім трапілі да маскоўскага палону. Моцна была пабітая і ў колькі разоў большая маскоўская армія. Яна пасыпешна была падмацаваная новымі разэрвамі, надасланымі з Масквы, але й пасля свайго палавінення не паважылася рушыць на Смаленск ды наагул у 1500 годзе спыніла ўсю акцыю. Спыніла большую акцыю ў асноўнае армія ВКЛ, наведаўшы Смаленск, Віцебск і Полацак. Тымчасам, як 2-я й 3-я маскоўскія арміі быў занятыя здабыцьцём Таропца й Пуціўля, урад ВКЛ і Аляксан-

дар насыльех мантавалі антымаскоўскую кааліцыю. Рабіліся спробы перацягнуць на бок ВКЛ крымскага хана Монглі-Гірэя, тады былі навязаныя канктыкты з Нагайскай і Залатой Ардамі, а таксама з Лівонскім орданам. З гэтымі апошнімі быў наладжаны антымаскоўскі саюз, і супольнае выступленые прадбачвалася на лете 1501 году. І запрайды, у жніўні 1501 году на поўночы пачаў ваянную акцыю й здабыў вялікую перамогу над макоўскай арміяй магістар Лівонскага ордану фон Плетэнбрэг, а на паўдні супраць Рыльска, Пущаўля й Чарнігава, акупаваных Москвой, выступіў з сваёй арміяй хан Залатой Арды Шых-Ахмат.

А дзе-ж у гэтым часе быў галоўны саюзнык гэтае антымаскоўскую кааліцыі — ВКЛ, армія якога мелася нанесець контрудар у цэнтры? А реч у тым, што 17 чэрвеня 1501 году памёр бяздзедны польскі кароль Ян-Альбрэхт. І хоць у разрезе заставалася япч Жыгімонт Казімеравіч, кандыдатуру якога падтрымваў чэскі й вугорскі кароль Уладзіслаў, Польшча ўхапілася са Аляксандрам. Дарочы, сам Аляксандар найболыш жадаў пераняць спадчыну свайго бацькі, тым больш, што і ў ВКЛ шмат хто спадзяваўся абрањнем Аляксандра на польскага караля атрымаць ад Польшчы патрэбную дапамогу. Адным словам, пад цікам Польшчы, самога Аляксандра й марна для ВКЛ сцягаці на ўсходзе дайшло да згоды на абрањне Аляксандра на караля Польшчы й да ўкладання акту гэтак званага Мельніцкае вуніі, што задіночвала ВКЛ і Польшчу «in unum et indifferens corpus, ut sit una gens, unus populus, una fraternitas, et communia consilia, eidemque sorgore regretto ipsum caput, unus rex, unusque dominus». Наколькі быў вялікі ўзынклы ў сувязі з гэтым хаос у ВКЛ і нежаданье Ліцьвіноў ізноў звязаць сваю падобную долю з Польшчай, якая дасколь амаль нічога не зрабіла для ВКЛ, а была толькі тормазам, съветчыць той факт, што ў канчальным выніку акт Мельніцкае вуніі падпісалі толькі калі 30 паноу і князёў, у бальшыні выпадкаў другарадных, якія крыху пасылья таксама адмовіліся ад гэтае вуніі, а акт Мельніцкае вуніі зноў быў згадзены ў архіі, бо вунія аказалася наптранай.

Усё гэта спрычынілася да таго, што ўлетку ў увесені 1501 году армія ВКЛ фактычна бяздзеяла. Яна навет на прыйшла на дапамогу ні хану Залатое Арды Шых-Ахмату, ні лівонскай арміі фон Плетэнбрэга, хоць гэтыя й закідалі Вільню адмысловімі пасольствамі. І толькі пасля скіравала свой удар да цэнтру, дзе 4 лістапада дайшло да крываўшася бітвы калі Мсьціслава, на полі якое склалі свае галавы калі 7 тысіч Ліцьвіноў. Зразумела, не дастаўшы ніякага падтрыманьня, ужо даўно перед гэтым лівонская армія адступіла ў Лівонію, дзе яна была знішчаная 24 лістапада ў выніку маскоўскага контрудару. Куды раней адступіла на Данец і армія Шых-Ахмата, якая там канчальна здэмараўлівалася, дашчэнту была разъбітая крымскімі Татарамі, так што ў пачатку чэрвеня 1502 году Залатая Арда наагул спыніла сваё існаваньне.

Вайсковая дапамога Польшчы, якую так «шчыра» абыцалі Палякі пры абрањні Аляксандра на польскага караля й рыхтаванні Мельніцкае вуніі, звязалася да аднаго неявіяка агадзелзу жаўнер-наймітаў, што Аляксандар прывёў з сабой у ВКЛ ўлетку 1502 году ды які хутка зноў быў адкліканы ў Польшчу ў сувязі з чуткамі прамагчымае нападзеніе на Польшчу

турэцкае арміі. Тымчасам, як і ў 1501 годзе, маскоўскія галоўныя сілы працягвалі аблогу Смаленску, а горды крымскіх Татараў пачалі сыштаматычны ў спусташальных рабунковых набегі на ВКЛ, даходзчыы да Берасця, Турава й навет Менску. Тоє, што цяпер Аляксандар мог прапанаваць ураду ВКЛ, гэта толькі «актыўны» ўдзел прадстаўнікоў Польшчы, Рыму, Чэхіі й Вугоршчыны ў перамовах з Іванам III. Зь іхнай дапамогай у 1503 годзе дайшло да часовага замірэння між ВКЛ і Маскоўшчынай. «Часова» за Маскоўшчынай засталіся таксама землі з гарадамі Рыльск, Пущаўля, Чарнігаву, Ноўгарад-Северскі, Трубчэўск, Бранск, Стародуб, Рославль, Гомель, Любеч, Дарагабуж, Бельск (Бель) і Таропец, перададзеныя ёй тымі «рускімі князямі».

У съямете згаданых тут фактаў сумленны навуковец, напэўна, адшукае прайдзіўшыя прычыны, што хаваліся за «пераходам рускіх князей» на бок Маскоўшчыны ў канцы XV — пачатку XVI стагодзьдзя. Гэтыя прычыны найменш дыктуваліся тыми «рускімі патрятызмам», пра які гаворыць Абэцэдарскі. Першапрычынай гэтага іхнага пераходу быў поўная пасыўнасць палітыкі Казімера што да Маскоўшчыны, ягонае судзейнине прылучэнню да Маскоўшчыны Ноўгарадзкае й Пскоўскаса рэспублікаў, а таксама Цвярскага княства, палітычнае паслабленыне ў сувязі з гэтым ВКЛ. Маскоўская дзяржава сталася вялікім і магутным гаспадарствам, якое начало развівацца сваю агресію ды выразнае вызначыла кірунок гэтае агресіі — захоп землі ў ВКЛ. Каб не падзяліць долі ноўгарадзкага баярства, якое з далучэннем Ноўгараду было пазбаўленае сваіх земляў і павышысланае ў глыб Маскоўшчыны, згаданыя «рускія князі» змушаны былі стаць на шляхах «дабрахвотнага пераходу на службу вялікага князя маскоўскага», тым больш, што ў пасыльце смерці Казімера ВКЛ не магло адыхацца ад выніку ўсходнія палітыкі. Зразумела, нейкую ролю адыгралі і рэлігійныя заколоты ў ВКЛ, што з мэтай набыцця палітычнага капіталу страшэнна разъдзыму хваліся маскоўскай дыпламатыяй і ў гэтым разъдзымутым выглядзе прыпадносіліся гэтым «рускім князям», каб съхіліць іх да пераходу на бок Маскоўшчыны.

Што-ж да заніпаду палітычнае магутнасці ВКЛ, дык заніпад гэты пачаўся ад Крэўскай палітычнае вуніі, зробленыя Ягайлам з Польшчай ў 1385 годзе. Уся палітычнае сіла й дыпламатыя ВКЛ выдатковаліся ў спрэчках з Польшчай ды ў імкненіях да самазахаваньня. Вось чаму, як гэта занаванана ў летапісах і сімавых справаўдачах, Ліцьвіны сумавалі па часох Альгерда й Вітаўта, адмоўна ставячыся да палітыкі Ягайлы й Казімера. Яны не адмаячліліся, але заклікалі да змагання з Маскоўшчынай, пра што з асаблівай сілай съветчыца соймавыя й дыпламатычныя акты Казімеравых і пасльезных часоў, а таксама былі здольныя да гэтага змагання, пра што сваім парадкам засъветчылі хоць-бы крываўшася бітвы на Вядрошы й калі Мсьціслава, або вядатная абарона Смаленску ў 1501—1502 гадох.

Як зазначалася вышэй, Абэцэдарскі таксама цвердзіць, што «пераўажная большасць сялянскіх і гарадскіх паўстанняў канца XVI — першай палавіны XVI ст., захоўваючы рысы, уласцівія антыфеадальным паўстанням..., мела ў той жа час канкрэтную мэту — з'яднанне з Расіяй» (б. 68). Далей ён кажа: «З асаблівай сілай імкненне беларусаў да з'яднання з Расіяй выявілася ў час народна-вызваленчай вайны ў сярэдзіне XVII ст. і ў

час руска-польскай вайны 1654—1667 гг.» (б. 69). Нарэшце завяршае: «Выяўленнем імкнення беларускага народа да з'яднання з Расіяй было і масаве перасяленне беларусаў на рускую тэрыторыю ў час вайны 1654—1667 гг. Толькі ў Замаскоўскіх краях тады добраахвотна перасяліліся дзесяткі тысячі беларускіх сялян» (б. 70). Праўда, у іншых місцынцах свае браштуры Абецзларскі падчыркувае, што хвала ўцёкаў сялянства з ВКЛ не абліжоўвалася Маскоўшчынай, але накіроўвалася першым чынам да казакоў на Украіну і на Дон ласы была абумоўленая найперш сацыяльнымі прычынамі. Але гэта ягона засыцірова ніяк ня ўносіць карэктуры ў згаданую вышэй асноўную канцепцыю.

Усьцяж паклікаючыся на «напыянальна-рэлігійнае прыгнечанье» ў ВКЛ, Абецзларскі разам з гэтым спасылаецца на шмат якія здраматизаваныя имі факты, прыкладам, на падзеі ў Віцебску ў 1623 годзе, калі ў сувязі з забіццём там вуніцкага біскупа Язэфата Кунцэвіча было пакарана 120 асобаў. Адначасна ў вільных месці свае браштуры ён назначае таксама, што «усе грамадскія рухі ў перыяд феадалізму немінучы набывалі рэлігійную афабоўку» (б. 66). Можна згадацьца з гэтымі ягонымі цверджэннямі з тэй засыціяргаў, каб адкінуць прыстаўку «напыянальна», а ўзмошненае «рэлігійнае прыгнечанье» перанесці на XVII стагодзьдзе. Згалаючы пра віцебскі падзеі 1623 году, Абецзларскі прыводзіць цытату з пасланні папы Урбана VIII (1623—1645) да Жыгімонта III Вазы, што вымагала: «Ты, пляюжайшь кароль, не павінен утрымаша ад агня Й мяча... пракляты будзе той, хто ўтрымае свой меч ад крыві. Няхай ерась адчувае, што ёй няма літасці». У гэтым выпадку мы можам пайсці на вет лаікі, канстантнічы, што той-ж паўпапа Урбан VIII ня толькі гэтак бязлітасна ставіўся да праваслаўных, абызаючы іх «крылатымі» словамі, якія толькі маглі знайсціся ў няхітрай контэрреформацкай тэрміналёгіі. У імі распаўсюджаныя каталіцкому кръкxу пасльей ён наагул давамаўшы таго, каб пазбавіць усялякіх правоў на толькі праваслаўных, але й вчніятаў, заклікаючы гэтым самым пачаць адкрыту грамадзянска-рэлігійную вайну ў Рэчы Паспалітай. Супраць такога «ваўнічага» каталіцызму тады выступілі шмат якія палітычныя дзеячы самое Польшчы. Зразумела, што гэткія пачваўныя абставіны таго часу проста мусілі прыводзіць на толькі да падзеі, што здарыліся ў 1623 годзе ў Віцебску, але й да гэтак званага пасція праваслаўнай часткі жыхарства ВКЛ да Маскоўшчыны. Гэта, прыкладам, і сталася ў часе вайны 1632—1634 гадоў, калі частка жыхароў Польшчы пры подстуце маскоўскай арміі перайшла на бок аточнія. На гэтым факце Абецзларскі разбудоўвае цэлае прамаскоўскае «паўстанье беларускага народу», што, аднак, не адпавядае праіду. Вось, прыкладам, у часе рабаўнічых набегаў у 1595—1596 гадох казацкага атамана Налівайкі да яго далучаліся тады беларускія сяляне й незаможныя прапластаваніі некаторых беларускіх гарадоў. Але сказаць, што тады ўзыялося «праукраінскае паўстанье беларускага народу», было б даволі съмешна. Згадаем тут да таго-ж, што, прыкладам, яшчэ ў 1624 годзе неўягальны праваслаўны кіеўскі мітропаліт Ісай Барэцкі ў сваім лісце ў Маскву прасіў «праваслаўнага маскоўскага цара» пандартынне змаганьне праваслаўных Рэчы Паспалітай з вунітамі ды праціванаваў судзець далучаны Украіны да Маскоўшчыны. Паводле матар'лаўданосаў у Маскву гэта ён паўтарае і ў 1632 годзе, калі «учнет бить челом и писать ко го-

сударю царю и великому князю... и к отцу ево... чтобы они, государи, их, белорусов и черкас, пожаловали велели принять под свою государеву руку» (тэрмі «белорусы» тут датычыць да праваслаўнага жыхарства Украіны). Таксама, як ведама, наш суродзіч Сымон Палацкі таксама на мяг утрымаца ад таго, каб не называць маскоўскага цара «Богам нам даным православным царем» ды не засыпляваць у такт Барэцкаму: «Радуйся, Белоруская земля, иж упадают ереси в тебе пред Алексея пречь ищезают». Пры гэтым ён із сваімі вучнямі і выехаў тады ў Москву.

Адным словам, згаданы тут «пасція да Маскоўшчыны», які асабліва выявіўся ў часе вайны 1654—1667 гадоў, дыктаваўся рэлігійнымі матывамі ѹ больш нічым, калі абстрагавацца на часіну ад чисты сацыяльных прычынай, меж поўным кіраваліся сялянства ѹ гарадзкія нізы.

У 1654—1667 гадох Рэч Паспалітая была зацінутая цяжкімі палітычнымі абставінамі. Ад 1648 году яна знаходзілася ў ваенным канфлікце з казакамі гетмана Багдана Хмельніцкага, якога ў сваю чаргу падтрымвала Крымскае ханства. З пачаткам вайны з Маскоўшчынаю на Рэч Паспалітую напала і Швэдзія, неўзабаве акупаваўшы бадай цэлую Польшчу ды паўночна-захоўні землі ВКЛ. Вялізарная маскоўская армія ў саюзе з адзінкамі ѹкраінскіх казакоў на чале зь Іванам Залатарэнкам з усіх бакоў напалі на ВКЛ і, за вынікам некаторых паўдзённа-захоўні земляў (Наваградчына, Слонімшччана ды іншыя), ужо ў 1655 годзе із свайго боку акупавала яго, даходзячы да Берасьця, Горадні й Вільні. У тыле, зразумела, заставаліся некаторыя гарады, якія супраціўляліся яшчэ і ў 1656 годзе. Такому шпаркаму пасоўванню маскоўска-украінскае арміі судзейлі на толькі агульныя няспрыйнятныя палітычныя абставіны, але ѹ праваслаўнае гарадзкое жыхарства на чале з праваслаўнымі духавенствамі. Гэта, прыкладам, Магілёў быў згадзены маскоўскаму войску з намовы заступніка магілеўскага епіскапа Ярамі, за што, як ён жаліўся ў 1655 годзе маскоўскому цару, «от могилевцов я, богомолец твой, за то принял многие беды».¹²¹ У шмат якіх выпадках супраціў у ВКЛ быў моцны, пра што могуць съветчыцы гэтыя паведамленыя цару ад Залатарэнка: «посылали есмя до Бобруйска и до Королевской слободы... оных взяли, в которых много врагов и недругов в. ц. вел. пребывало, и тех всех, что было служилого люда... под меч пустили, а города обадва без остатку попалили» (сакавік 1655 г.); «посылали мы до города Глуска... и, добывши, огнем выпалили, много врагов и недругов в. ц. вел., там пребывающих, под меч поклонили» (сакавік 1655 г.); «место Свислочь знатное... взял через меч и не мало в ней неприятелей будучих всех под меч пустили, а самое место и замок огнем без остатку сожгли» (ліпень 1655 г.).¹²² З другога боку, Стары Быхаў, прыкладам, супраціўляўся далей яшчэ ў 1656 годзе, пры аблозе якога, варнуўшыся спад Вільні, тады злажкі ѿ свою галаву той-ж іван Залатарэнка.

Дарчы, адна толькі перавага маскоўскай арміі ў сіле тады магла так жутка «освободзіць» ВКЛ. Жыхарства ВКЛ у сваій аснове на было захоплене нейкім «спадзіваныямі» на Маскоўшчыну, чым цешылася праваслаў-

¹²¹ «Белоруссия в эпоху феодализма. Сборник документов и материалов», т. II, Минск, 1960, № 80, бб. 116—117.

¹²² Там-же, бб. 120, 120—121, 131—133.

нае духавенства. Гэтак, прыкладам, ужо ў 1654 годзе жыхарства Чавусаў і наваколья выразна заяўляла чавускаму сяўтару: «Мы хочем пана гетмана (праўдападобна Хмельніцкага, а не Радзівіла) себе за полковника имети, нежели на всяко время умирата от наезду татарскага и московскога». Чавусцы тут выступілі супраць «белорускага полковника» Канстантына Паклонскага, які ў тым-же 1654 годзе зарганізаваў свой «беларускі» войсковы адзізел, супрацьставячы яго гэтак званай украінскай «вызвольнай арміі». Паклонскага асабіста падтрымваў маскоўскі цар, жадаючы выкарыстоць гэтага малітўскага шляхціца супраць тых-жэ украінскіх казакоў. Аднак увесну 1655 году К. Паклонскі з цэлым сваім «беларускім» войскам зрадзіў «белому царю» й перайшоў на бок ВКЛ, тады-ж узяўшы ўдзел у спробах гетмана Радзівіла зьвярнуць Магілеў. Чавусцы, ведама, у 1654 годзе гэтага не моглі прадбачыць, і яны сцьвярджалі тады: «Мы обороны от пана полковника никаковы не имеем»,¹²³ бо запраўды пан Паклонскі стаўся звычайнай марыянаткай, за плячымі якое маскоўскія «освободители» тварылі ў ВКЛ тое, што ім жадалася. І чавусцы простай мовай тады гаварылі, што гэтых «освободители» зламаліся звычайнім рабаўніцтвам: «Наши жены и дети емлют».

Пераглядаючы акты з тых часоў, у тым ліку ў выдадзеных самім Абэцэдарскім, ня можна ня вынесці наступнага ўраджання. Акупацыйныя ўлады Масквы ў ВКЛ звычайнай падтрымваліся жыхарствам геткіх гарадоў, як Дзісна і Палацак, дзе праводзілі прамаскоўскую пралаганду згадваныя вышэй Айфінаем Крыжаноўскі й Сымон Палацкі. Селавое жыхарства й гарадзкія нізы схіляліся на бок украінскіх казакоў і папаўнялі іхныя адзіздзелы. Рэлігійна-сацыяльны фактар тут выступаў даволі відавочна, бо Маскоўшчына ў гэтym выпадку ўхапілася за абстракцыю праваслаўя, а украінская казацкая галота найшэршчы прыцягвала клічам «вольнага рабу́нку» й «саджаньня на кол» паноў, гандляроў ды ўсіх іншых, хто мог стаяць на дарозе або быў аўбектам рабунку. Гэта якраз шмат трывожыла маскоўскія акупацыйныя ўлады, якія неўзабаве начапалі аднаўляць прывілеі мясцове шляхты ды навет дазваляць ёй прыніць нейкую зарганізованую форму ў змаганні з выступленнямі сялянства.

У 1657 годзе памёр гетман Багдан Хмельніцкі, і ягонае месца застуپіў Іван Выгўскі. Пры ім быў разарваны папірэздні акт «воссоединения» Украіны з Маскоўшчынай, пасля зноў крыху адноўлены пры дапамозе Юр'я Хмельніцкага, сына Багдана Хмельніцкага. Ад часу смерці Івана Залатарэнкі на чале ўкраінскіх казацкіх адзіздзелаў у ВКЛ стаў Іван Нячай, які неўзабаве ўтварыў у канфлікт з маскоўскім акупацыйнымі ўладамі, а пасля наагул перайшоў на бок Рэчы Паспалітай. Вось-жэ якраз у гэтym часе наглядаецца найбольшы прыпын у казацкіх адзіздзель сялянскага й гарадзкага элемэнту ВКЛ ды навет наладжваеца супрацоўніцтва зь імі шляхты, больш заможнага гарадзкага жыхарства й праваслаўнага духавенства. Агульны супраць у ВКЛ нарастает, пра што й паведамляў у сyneжні 1658 году ў Москву маскоўскі Віцебскі ваявода Міхіта Бабарыкін: «А здешних, государь, краев люди в приход от твоих, великого государя, недругов не надежны».¹²⁴ Із свайго боку, высылаючы із Смален-

ску шляхоцкае рушэнне на змаганьне зь Нечачём, у тым-же 1658 годзе цар шмат выказаў турботаў у суязі з масавым пераходам на бок казакоў сялянства й гарадзкага жыхарства ВКЛ ды загадваў ваяводу Рыгору Казлоўскуму: «А которые мужики или иных чинов люди не учнут государева указу слушать (тут маюцца на ўвaze разасланыя граматы, што забарањалі жыхарству ВКЛ далучачца да казакоў Івана Нячая), и он, князь Григорей, по государеву указу на них учнет ходити и села и mestечки жечь и разорять».¹²⁵ Зразумела, сялянства наймене кіравалася патрыятычнымі матывамі. У тых аbstавінках завірухі, галадоўлі й эпідэмія яно выступала як супраць маскоўскіх акупацыйных уладаў, што рабавалі яго, гэтак і супраць мясцове шляхты. Паважныя сілы гэтага сялянства тады зтуртаваў палкоўнік Дзяніс Мурашка, Беларус, які яшчэ раней збег на паўднёя Украіны ды ў 1654 годзе звярнуўся ў ВКЛ чыне палкоўніка казацкіх адзіздзелаў. Ягоны навяргаваны ў ВКЛ сялянскі адзіздзел пераследваўся маскоўскім акупацыйным войскам ды ў 1658 годзе быў разьбіты пад Прусавічамі злучанымі сіламі мясцове шляхты. Пасля гэтага Мурашка перайшоў ды на бок Рэчы Паспалітай, заставшыся афіцэрам і атрымаўшы шляхоцтва. У 1660-х гадох ён ізноў стаў на чале сялянскіх паўстанцкіх адзіздзелаў ды дзеюць у раёнах Воршы, Барысава, Менску й Лепля, тады падаўся на Украіну. Інакш было з гарадзкім жыхарствам, але й тут ня треба перафорашчаць. Прыкладам, Абэцэдарскі, малючы «прамаскоўскі патрыятызм беларускага народу», чамусьці зусім абыходзіць маўচыннем антымаскоўскае паўстанье ў Магілеве ў 1661 годзе, калі поўнасцю быў зынічаны маскоўскі гарнізон, а горад быў перададзены падасьпеламу войску Рэчы Паспалітай. Рабаўніцкая палітыка Маскоўшчыны ў ВКЛ хутка астудзіла галовы ўсіх «праваслаўных», што «віталі царя, от Востока к нам пришедшаго, белорускі же от нужды народа весь свободшаго» (слоўы Сымона Палацкага).

Дарочы, не магло быць «освобождением» і выяўленыем гэтак званага «прамаскоўскага патрыятызму» ў асяроддзі беларускага народу тое руйнаваныне гарадоў і «поклонение под меч», чым праславілася вайна 1654—1667 гадоў. Гэтак, прыкладам, калі Віцебск нароўнік быў вызвалены, дык ён дастаўся войску Рэчы Паспалітай зусім зруйнаваны й бадай пусты, і дастаўся ён гэткі на ў выніку крывавае бітвы пры ягоным вызвалені, але з прычынамі таго агульнага «маскоўскага пагрому», што адбываўся ў гады ягонае акупацыі.¹²⁶

У зборніку дакумэнтаў «Русско-белорусские связи» сам Абэцэдарскі зъміасціў шмат актаў 1654—1667 гадоў. Усе гэныя акты маскоўскага падходжаньня. Аднак Абэцэдарскі так і не дагледзеў, што ў актах гэных усе Беларусы, якія трапілі ў Маскоўшчыну дабрахвотна, называліся проста чужынцамі, як, прыкладам, у выпадку Паліакоў, Немцоў і да т. п. Як-жэ гэтых «чужынцаў» можна звязаць з гэтак званым «рускім патрыятызмам» жыхарства ВКЛ таго часу, з «вызваленіем кроўных братоў» і з іншай фантазіяй самога Абэцэдарскага?

У гэтym зборніку, між іншымі цікавымі дакумэнтамі, Абэцэдарскі чамусьці зъміасціў адзін-адзінсекенькі акт, які насытляе проблему, як мас-

¹²³ Там-жэ, бб. 111—112.

¹²⁴ Там-жэ, бб. 160—164.

¹²⁵ Там-жэ, бб. 158—160.

¹²⁶ Там-жэ, бб. 169—170.

коўскія акупантны забясьпечваліся ў ВКЛ таннай нявольніцкай сілай. Акт гэты носіць назоў: «Выпись из полонянішніх книг Холоп'его приказа о белорусах, оставшихся жыті ў Б. И. Траекурове».¹²⁷ Акт датаваны 12 сакавіком 1658 г., г. зн. часам, калі Маскоўшчына была яшчэ позней настала замацаўдваць за сабой ВКЛ. Згаданы ў ім князь Барыс Траекураў быў адным з тысячаў тых маскоўскіх вільможаў, якім дазвалілася рабіць у ВКЛ тое, што ім жадалася. У акце паведамляецца пра вывоз Траекуравам 30 асобаў, пераважна ад 13 да 20 гадоў векам. Гэта былі людзі, «полненые людьми окольничага князя Бориса Ивановича Траекурова». Яны паходзілі з усіх куткоў Беларусі ды былі пераважна дзецьмі вольных гараджанаў. У акце съцвярджаецца, што паводле апягтанняў ўсіх яны адмовіліся вярнуцца ў ВКЛ і «аднадумна» выказалі жаданье застацца «холопами» князя Траекурава. Зразумела, у тым часе на было розных камісіяў Арганізацыі Задзіночных Націяў, якія маглі-б праверыць гэтае іхнае «жаданье», а таму найболыш праудападобна, што дадзеное «жаданне» было воляй «Холоп'его приказа» і самога князя Траекурова. Бы цяжка дапусціць, каб калісьці вольных гараджане дабрахвотна маглі згадзіцца накінучу на сябе путы «холопства». Даречы, у часе незакончанага вайны не магло, здаецца, быць і мовы пра якую-колечы рэпатрыацыю.

Як вынікае, гэты дый іншыя да яго падобныя прыклады Абэцэдарскі абагульняе ў цэлую канцепцыю пра тое, што жыхарства ВКЛ, тым ці іншымі шляхамі трапіцьшы ў Маскоўшчыну, з гэтак званых «патрыятычных пачуцьцяў» катэгарычна адмаўлялася вярнуцца назад у ВКЛ і згаджалася там застацца «холопами», чым зноў злучыць сваю долю з «бяспраўным» станам у ВКЛ.

Князь Траекураў, зразумела, на быў выніяткам, што вывозіў з ВКЛ «полненых». Колькасць гэтых трэба памножыць яшчэ на тысячи падобных Траекуравых. Калі-ж вайна 1654—1667 гадоў пачала хліцца на карысыць Рэчы Паспалітай, і Маскоўшчына змушаная была адступаць з тэрыторіі ВКЛ, узмоцніўшы і вываз беларускага жыхарства ў Маскоўшчыну. Як будзем бачыць далей, карыстаючы з абставінаў вайны, сялянства Маскоўшчыны масава ўцякала ў тым часе на прасторы Сібіру і на паўдні да данскага казацтва, і маскоўскае дваранства разам з манастырамі імкнулася папоўніць гэтыя страты за кошт вывозу ў Маскоўшчыну беларускага сялянства. Зразумела, нейкай часціна беларускага жыхарства дабрахвотна эмігравала ў Маскоўшчыну. Да ліку гэтых дабрахвотнікаў маглі належаць і сяляне, што прынаджваліся надаваным розных падлеўкам, а таксама майстры розных галінаў, якія часамі з'ербаваліся ў ВКЛ. Не забывайма, што тады ў ВКЛ панавалі разруха, галадоўля й эпідэміі, якія змушалі жыхарства ВКЛ шукаць паратунку ў Маскоўшчыне.

У згаданым вышэй зборніку дакументаў прафэсар Абэцэдарскі зъмісціў шмат актаў, што насыняюць пытаныне вывозу майстроў. У вадных зь іх паведамляецца, прыкладам, што для умацавання Смаленску з іншых раёнаў ВКЛ праста зганяліся туды цэльныя партыі майстроў замкавага будаўніцтва. Іншыя майстры разам з сем'ямі вывозіліся ў Москву, скуль траплялі ў іншыя гарады Маскоўшчыны. У актах паведамляецца, якім шля-

хом траплялі да Масквы гэтыя беларускія майстры, што складалі асноўную масу жыхарства гарадоў ВКЛ. Звычайнай ідзе найперш «указ государя царя», тады ягонае выкананье маскоўскім ваяводамі ў ВКЛ. Прыкладам, на пачатку 1660 году адзін з падобных «кузавоў» атрымаў віцебскі ваявода М. М. Бабарыкін з правам «сысківать золотого і серебренага і броннага дела мастеров і учеников» на толькі ў сваім Віцебскім ваяводзтве, але і ў іншых ваяводзтвах ВКЛ. 7 сакавіка таго-ж 1660 году гэты віцебскі ваявода выслалі ў Москву адпаведны адказ, у якім съцвярджалася:

«А которые мастера к Москве на житие ити не похотят и учнут отговаривати, и велено нам, холопам твоим, тех мастеров с женами и с детьми прислать к тебе, величкому государю, к Москве... А то нам, холопем твоим, велено им, всяких чинов мастеровым людям, сказать: будет они на Москве жить вперед не похотят и учнут тебе, великому государю, от отпуске быти челом, и ты, великий государь, пожаловав их своим великого государя жалованiem, велиши отпустить!»¹²⁸

Як можам канстатаваць, гэтах званы «дабрахвотны» выезд у Маскоўшчыну беларускіх майстроў зводзіўся да іхнае прымусовай высылкі. Гэтах жа прымусова яны таксама «сысківались» у ВКЛ («переписав и призвав их в съезжую избу и сказав им твой великого государя указ») ды пад канвоем «стрельцов» высыпаліся да Масквы. У красавіку гэтага 1660 году той-ж віцебскі ваявода Бабарыкін атрымаў новы царскі «указ», што загадваў «взять к Москве розных дел мастеров... иконописцев, токарного и деревеного дела мастеров» і таму падобных.¹²⁹ Ізноў паўтарылася папярэдняя гісторыя «сысківания» гэтых майстроў у ВКЛ і вышраўленне іх у Макву пад канвоем.

Абэцэдарскі, ведама, у сваёй брашуры пра падобныя факты зусім ня згадвае, а таму паводле ягонага цьверджання і выходзіцца, што перасяленчая хвала таго часу з ВКЛ у Маскоўшчыну была на толькі «дабрахвотны», але й «патрыятычны». Майстры з ВКЛ вывозіліся разам зь сем'ямі і вучнямі,

У сувязі з тым, што Абэцэдарскі вандраваныне беларускага сялянства ў тым часе, сялянскія паўстанні ѹ т. п. таксама апранае ў той-ж «рускі патрыятызм», неабходна згадаць пра наступныя гісторычныя падзеі. Зразумела, следам за агульнай савецкай гісторыяграфіяй падзеі гэтах званага «смутнага временія в істории России» пачатку XVII ст. ён можа называць «патріотическай борбай русскага народа против польской и шведской иностранной интервенции». Аднак-ж, прыкладам, «самозванец Лжедмітрый» дабраўся да Масквы толькі дзякуючы падтрыманню з боку сялянства ѹ гарадзкіх нізіў Маскоўшчыны, у тым ліку ѹ дзяякуючы падтрыманню Балотнікова, які ў тым часе ачольваў там сялянскае паўстанніе. З гэтага аднак ніхто з паважных гісторыкаў не зробіць высновы, што тады сялянства ѹ гарадзкіх нізіў Маскоўшчыны выявілі нейкі «пралітоўскі» ці «праўлітоўскі» патрыятычныя парыў. Таксама, тымчасам, калі ў часе вайны 1654—1667 гадоў сялянства бунтоваліся ў ВКЛ, сялянства самое Маскоўшчыны ўцякала на Дон, на Урал і за Урал. Як і ў ВКЛ, бушавалі тут і лякальныя ся-

¹²⁷ Там-жэса, № 398, бб. 424—426.

¹²⁸ Там-жэса, № 400, бб. 428—430.

лянскія паўстаны, аднолькава спальваючы й рабуючы маёнткі памешчыкаў. У Маскоўшчыне тады нарастала й ведамая «крэстянская война», узьнятая Сыцяпанам Разінам.

I вось, паводле Абэцэдарскага, вынікае, нібы сялянства ВКЛ у падобных выпадках авабязкава павінна было кіравацца нейкім «рускім патрыятызмам», што аднак ня можна прыстасаваць таго ці іншага «патрыятызму» да сялянства Маскоўшчыны. Мы далёкія ад таго, каб пазбаўляць сялянства нацыянальных пачуццяў, але-ж трэба заставацца ў межах гісторычнага рэалістычнага ды ўлічваць сацыяльную псыхалёгію інтарэсы пасабных працластаванняў прамадзтва.

Прафесар Абэцэдарскі паказвае сябе і найбольшымі знаўцамі у галіне гісторыі беларускай культуры. Праўда, чытаючы ягоныя выказванні што да ётага культуры, ня можна ня вынесці ўражаньня, як ён шкадуе, што беларускія навукоўцы ў БССР, праламаўшы сцяну забаронаў, апошнімі гадамі паважна началі займацца вывучэннем гісторыі беларускай культуры, выдаўшы колькі каштоўных працаў. Як ведама, у свой час Масква праста забараняла кранацца гісторыі беларускай культуры, і гэта рабілася дзеля таго, каб было прасцей снавацца баечкі пра наўбытніку культуры беларускага народу, або прыпадносіць яе, як простае запазычанье культуры «вельмі рускага народа». Па тых часах, прайдападобна, і сумуе Абэцэдарскі, бо запраўды беларускія навукоўцы ў БССР цяпер выразна адкінулі ўсе гэтыя баечкі ды сканстатаўшы, што беларуская культура, разыўваючыся ў цеснай сувязі з культурнымі працэсамі на Захадзе, мела вялікі ўплыв і на культурнае разыўцце самое Маскоўшчыны. Тут, зразумела, мы маем на ўвазе культурныя працэсы XV—XVII стагодзідзяў.

Гаворачы пра беларускую культуру эпохі ВКЛ, Абэцэдарскі намагаецца давесыці нікчэмнасць заходнезўрапейскіх культурных уплыўў у ВКЛ. Паводле яго, тая ўплывы, якія прасякаюць сюды, прыносілі больш шкоды, чымся ікож-колечы карысць, бо яны быццам-бы прысьпевалі дэнцыяналізацію й акаталічванье беларускага народу. Між іншага, у вадным месцы ї сам Абэцэдарскі съцвярджае, што ня можа быць чыста нацыянальнае культуры, што культура, замкнутая ў вузка нацыянальных межах, ня можа разыўвацца, што, нарэшце, культура — гэта творчы здабытак усіх народаў. Згэтуль і павінна была-б вынікаць выснова, што культурныя ўплыўў ѹ культурных запазычаньнях, скуль-бы яны ня браліся, траба быць-б разглядаць, як нармальную зьяву. Але Абэцэдарскі паклікаеца на гэтую існасць толькі дзеля таго, каб паказаць «правамернасць» культурных уплыўў і запазычаньняў, што ішлі ў ВКЛ з Маскоўшчыны ці вынікалі з культурных сувязяў між славянскімі народамі. Што-ж да культурных сувязяў з Захадам і культурных уплыўў гэтага ў ВКЛ, дык тут наш «славянафіл». Абэцэдарскі зноў шантажуе тых-жэ беларускіх «буржуазных нацыяналістых» тым, быццам яны, кажучы пра гэтыя ўплыўў, зыняжаюць гэтым самым «творчыя здольнасці беларускага народа» й ня бачаць «самабытных зярнітак» у ягонай культуры. Абэцэдарскі, як бачна, добра валодае асновамі ленінскай дыялектыкі.

Абэцэдарскі, праўда, не выключае і ўплыў беларускай культуры на культурнае разыўцце Маскоўскай дзяржавы. Але ў гэтым выпадку чамусці ён абмажкоўваеца пераважна да XVII стагодзідзя. Больш того, ён імкненца давесыці, што вырашальним быў ня ўплыў беларускай культуры

ў Маскоўшчыне, а ўплыў «рускай культуры» на культурныя працэсы у ВКЛ. Для падцверджаньня тут ён сягае і да гэтак званае «культурнае першасноўны» — «багацейшай культурнай спадчыны старожытнай Русі»; і да «рускіх друкароў» Івана Фёдарава й Пётры Мельціслаўца (паводле Абэцэдарскага, апошні таксама быў «рускі»), што «вялікую ролю адгыралі ў разыўвіцьці беларускага кнігадрукі» ды «асабіста сустракаліся з Сымонам Будным»; і да «рускіх вальнадумцаў» Ф. Касота й старца Арцёма, якія быццам бы запачатковалі ў ВКЛ рэфармацыйны рух ды як-бы судзеілі «фармаванню сьветапагляду Сымона Буднага»; і да тых «фактаў», як «з Рэспублікі Беларусь вывозіліся рукапісныя кнігі» ці як «з сярэдзіны XVII ст. значная частка кніг ішла з Масквы ў беларускія гарады „бездзенжно“»; і да таго, што быццам-бы ў XVI—XVII стст. «тагачасныя беларускія царкоўныя жывапісы разыўваліся пад уплывам рускай царкоўнага жывапісу» ды ў ВКЛ поўна было іконаў «маскоўскай работы». Дарэчы, як завяршае Абэцэдарскі, быццам тагачаснае культурнае разыўцце ў ВКЛ залежала ад гандлю з Маскоўшчынай, бо гэты гандаль якраз судзеі «агульнаму эканамічнаму ўздыму» беларускіх гарадоў ды разам з гэтым і ўздыму беларускай культуры.

Перш, чым закрнануць парушаныя тут Абэцэдарскімі пытаныні, зачытаем наступнае асьветчанне савецкага расейскага навукоўца (як вынікае, да беларускіх навукоўцаў Абэцэдарскі ставіцца скептычна, а таму мы ня будзем звязвятацца да яго):

«Не случайно, что проникновение в Россию иностранной культурышло именно через Белоруссию и Украину..., в которых приобщение к западной культурешло значительно более быстрыми темпами, чем в центральных областях России. В Киеве, как известно, Академия была создана на несколько десятков лет ранее, чем в Москве, и из числа воспитанников этой Академии вышло немало будущих деятелей в области просвещения в России. Следует также указать, что книги, изданные на Украине и в Белоруссии, несмотря на то, что они подвергались гонениям в Московской Руси, получили большое распространение в различных кругах русского общества. Книги эти пользовались спросом и расходились на Руси не только в подлинниках, но и в многочисленных списках и переводах».¹³⁰

Гэтак канстатуе С. П. Лупаў у сувязі з разглядам дейнасці «самой крупной фигуры» ў гісторыі культуры Маскоўшчыны Сымона Полацкага. Не паложаючыся «заходнезўрапейскіх культурных уплыўў», яшчэ больш пераканальна пра тагачасную беларускую культуру й ейны ўплыву на культурнае разыўцце ў Маскоўшчыне пісаў І. Н. Галінішчай-Кутузаву ў сваёй працы «Італьянское Возрождение и славянские литературы XV—XVI веков» (Масква, 1963). Як вынікае, усё-ж была беларуская культура, уплыў якога быў «вырашальным» для самое «рускай культуры», а не наадварот.

Німа мовы, Абэцэдарскому даволі лёгка шантажаваць, паклікаючыся, прыкладам, на іконы «маскоўскай работы». Пра гэны іконы напісаны тысічы дасьследванняў і выдадзеныя раскошныя рэпрэдукцыі, а самі яны «зъ любасцяй» захоўваюцца ў шмат якіх галіэрэях і чысьцьцікіх туры-

¹³⁰ С. П. Луппова. Книга в России в XVII веке. Изд-во «Наука», Ленинград, 1970, бб. 15—16.

стышкіх царкоўках ды «ныне действующих» саборах. Раскрыем, прыкладам, гэткія выданыні, як шматтамовыя «Історія русскага іскусства», «Іскусство» паасобных расейскіх гарадоў і сабораў, «Третяковская галерэя» й да т. п., і мы неўзабаве пачуемся пад уплывам гэтага шантажу ды з сумам съцвердзім: якія мы, Беларусы, бедны. Но што-ж ад згаданага тут савецкае «атгістычнае» практикі сяняня засталося ў Беларусі?! Дарэмна мы будзем шукаць падобных раскошных выданыняў тра «іскусством» Беларусі ці цешыць сябе думкай наведаныня раскошных мастацтвам галірэй. Гэтага ў нас праста няма. Абеццадарскі мае свабодную нагоду заглянуць у музэй БССР, заглянуць да цэрквай, касцёлаў і сабораў на тэрыторыі Беларусі. Тут ён таксама знайдзе тое-ж нічога. Бо гэтыя музэі пустыя ці, праўдзівей, захоўваюць толькі плякатныя малюнкі з гісторыі «Вялікай Октябр'ской революцыі» й «Вялікай Отечественай вайны», або партрэты «великих русских полководцаў». Дарочы, яны й названыя імям Суворава, Кутузава й г. д. Но «дбалая рука» актыўістых ад мастацтва, а таксама калгасных, кааператыўных ды іншых складоў ці розных майстроўніц звышчыла ўсё тое, што захоўвалася ў цэрквях, касцёлах і саборах, дай ад самых іх засталіся толькі рорбы будынку. Калі-ж Абеццадарскі не жадае прайсціцца па гэтых руінах, дык яму варты было-б зазірнуць хоць-бы ў часапісы «Неман», «Полымя», «Маладосьць», у газэту «Літаратура й мастацтва», у якіх часта змяшчаюцца адпаведныя нарысы, карэспандэнцыі, пратэсты.

Як ведама, мастацкія каштоўнасці наша слычаюць Вільні перададзенныя сініннянія Летуве, і яны ўвайшлі ў скарб Летувісаў. Таксама, прыкладам, да 1939 году ў Нясьвіжы захоўвалася багатая прыватная мастацкая галірэя князёў Радзівілаў. Спачатку яна трапіла ў Менск, тады пасля вайны найбольшая частка ейных каштоўнасцяў была перададзеная Польшчы. Частка недзе загінула, а рэшты трапілі на ў музэі Менску, але ў «дзяржаўнай» сковішчы. У розныя часы яшчэ раней падобна гінулі ці вывозіліся ў Москву, Пецярбург ды Варшаву мастацкія каштоўнасці іншых прыватных і непрыватных калекцыяў.

Савецкія аўтары, зразумела, са смакам згадваюць пра факты, як калісьці мастацкія каштоўнасці спальваліся інквізітарамі. Аднакож на такія факты багатаў й савецкая речайснасць у Беларусі, пра што съветчыць згаданае тут руйнаванье цэрквей, касцёлаў і сабораў з іхнімі мастацкімі архітэктурнымі каштоўнасцямі. Прыкладам, у нарысе «Дарога ў ста год»¹³¹ Кастусь Цывірка паведамляе пра «нядайнае зьнісенне» вуніяцкіх царквы ў вёсцы Жукаві Барок. У царкве захоўвалася, як піша ён, «шмат книгаў, у тым ліку старажытных, а таксама рукапісных». Усе яны былі перавезены ў Стоўбцы й... тут ім знайшлося месца толькі ў гарадзкой «качагарцы». Кнігі гэтых, якіх «было можа дзвесяцце — цэлая гары... і друкаваныя, і так, ад рукі пісаныя, якім было мо па тысічы гадоў — тоўстыя, счарнелыя», якіх паведаміў Цывірку адзін з качагару, усе с палі. Вандраваннем книгаў з гэтага царквы ў стаўбцоўскую качагарку кіраваў Стадубоўскі раённы выкананальнік камітэт светаў. Як згадвае Кастусь Цывірка, у гаражы гэтага камітету захоўваюцца яшчэ кнігі, перавезеныя сюды з Вялікасельскай царквы, але паведаміць пра іх у Менск «дасюль тут яшчэ не сабраліся». Ці-ж гэта на вымойны прыклад дзеянасці сучас-

¹³¹ Полымя, 1971, № 6, 55. 162—165.

ных інквізітараў?! А гэты-ж прыклад не адзіночны, а адзін з тысяч, што здараліся ў здараюцца ў БССР. Вось чаму, як сцьвярджалі ў падобных нарысах А. Мальдзіс, С. Александровіч ды іншыя, сяньня немагчыма адшукаць, прыкладам, багатае кніжнае калекцыі, што калісьці захоўваліся ў Слуцку.

Вось-ж, у такай галечы, што засталася нам, цяжка сказаць, прыкладам, якое было іканапіснае мастацтва ў ВКЛ і чым яно рознілася ад гэных «іконаў маскоўскай работы», якія, бяспрэчна, прывозіліся ў ВКЛ гандлярамі. Свайমаш часам гэтым пытаннем займаліся акадэмік Ластоўскі й мастацтвавед Шчакаціхін, але за гэта яны й былі зынішчаныя. Як ведама, у Кракаве захаваліся вартасныя з мастацкага гледзішча іканапісныя фрэскі, малюваныя беларускімі майстрамі за Ігайлам і Казімерам. Але і яны не дас্তыдзяныя ю яны выдацься ў эпрадукцыях.

У сваіх хроніцах Стрыйкоўскі пісаў, што ў ваднай старой з драўляных цэрквя Віцебску ў 1573 годзе ён сам аглядаў партрэт на ўесь рост Альгерда й ягонае жонкі Ўльляны. Партрэт Альгердава сына Лінгвена-Сямёна з жонкай Соныкай яшчэ ў канцы XIX ст. захоўваўся ў Ануфрыёўскім манастыре каля Місцілава, а партрэты слуцкага князя Сямёна Аляксандравіча й ягонае жонкі Анастасіі калісьці віселі ў Траецкай царкве ў Слуцку. У згаданай калекцыі Радзівілаў быў таксама партрэт апошняга з цверскіх князёў — князя Міхала Барысавіча, што ў 1485 годзе змушаны быў асесці ў ВКЛ. Дарочы, пра партрэты ды іншыя жанры майстраў шмат згадваеца ў гэтак званых спадчынных актах, а партрэтаў вялікіх князёў, князёў Радзівілаў, Сапегаў і г. д. шмат захавалася. Гэта значыць, што ў ВКЛ ня толькі існавала іканапіснае мастацтва, але тут быў разывіты, прыкладам, партрэтны жанр, які свайм парадкам сібраўаў з тымі-же іконамі ў цэрквях. Наагул-ж а некаторыя цэркви й касцёлы захавалі фрэскавыя роспісы з простага сівецкага жыцця.

Як вынікае, пры ацэнцы культурных здабыткаў і выяўленыні тых ці іншых ўплыву ніяк не выпадае абліжжаўца толькі іконамі. Дарочы, у часе вайны 1654—1667 гадоў з ВКЛ вывозіліся ў Москву майстры-«іконо-пісцы», якія, магчыма, заніліся больш, чымсі гэныя «іконы маскоўскай работы», што тым ці іншым шляхом трапілі ў ВКЛ. А чым славацца Васкрасенскі манастыр на рацэ Істрі, царскі Каломенскі палац, іканастас Смаленскага сабору Маскоўскага Новадзевічага манастыра ды іншыя, аздобленыя беларускімі майстрамі, тады-ж вывезенымі ў Москву?

Данейкіх культурных запазычанняў ці ўплыву ня можна аднесці і вываз з Маскоўшчыны ў ВКЛ «рукапісных кнігай». Асабліва ў другой палавіне XV ст. рукапісныя кнігі таксама вывозіліся з ВКЛ у Маскоўшчыну, у сувязі з чым тут тады й начала пашырацца «ересь жидовствуящих». Пасля ўпадку Канстантынополя й заняцця Туркамі Балканамі адсюль прыхехала ў Москву шмат манахаў, якія й прывезлі з сабою многа рукапісных царкоўных і сівецкіх кнігай. Гэта, як ведама, спрычынілася да таго, што тагачасная расейская літаратурная мова перажыла гэтак званы «другі паўдзённаславянскі ўплыв», г. зв. запазычыла шмат элемэнтаў з бялгардскіх мовы. Такіх рукапісных кнігай шмат прывёз із сабой із Максім Грэек, які спецыяльна быў запрошаны ў Москву, каб тут выпраціць тэксты царкоўна-літургічнае літаратуры. Гэтым наплывам у Маскоўшчыну рукапісных кнігай мог і тлумачыцца вываз адсюль у ВКЛ тых ці іншых неабход-

ных рукапісаў, што аднак нічога супольнага на мела з «культурнымі запытканнямі».

Нідаўна выдадзеная ў БССР зборнік «450 год беларускага книгадрукаўніцтва» й дзвятомавая «Гісторыя беларускай дакастрычнай літаратуры» шмат дапоўнілі нашыя ўёйленыні пра культурныя працэс ёзекі ВКЛ. Але гэтая толькі самы пачатак вывучэння нашае культурнае спадчыны, бо ў гэтай галіне зроблена яшчэ занадта мала. Не дасылаванана навет тая багатая кніжная прадукцыя, што выпушчалася шмат якімі друкарнямі на тэрыторыі Беларусі; не напісаныя сэрыя навуковых біяграфій хоньбы выдатнейшых нашых гуманістік і асьветнікаў; некранутым дэзвісаным ляжачу малярства, архітэктура, і г. д. З гэтага гледзішча запады навінкай ёсьць зъяўленыне манаграфіі С. Падокшына пра рэфармацийныя рухі ў ВКЛ, што выйшла ў Менску ў 1970 годзе.¹³² Да нас яна яшчэ не дайшла, але думaeцца, што гэтая дасылаваныне шмат у чым дапоўніць і выправіць працы на гэтую тэму польскіх і іншых гісторыкаў.¹³³

Абеццадарскі скланяе главу перад напытмі гуманістымі і асьветнікамі — Ф. Скарынам, С. Будным, В. Цялінскім, С. і Л. Зізанямі (Куклалямі). М. Сматрыцкім, хоць, праўда, крыху далей у сваіх брашчыраў ён пальчыркавае, што біспікам іхная дзейнасць кіравалася супраць «захоўнігия ўпльыву, звязанага з каталіцкай агрэсіяй». Нібы канстатуючы падобны факт, пры гэтым Абеццадарскі навет не пасікавіўся пытаннем, чаму, пынкалам, Ф. Скарына — гэты «баразціў супраць заходніх ўпльыву ѹ каталіцкае агрэсіі» — не перабраўся ў гэтага званую «праваслаўна-артадаксальніка». Маскоўшчыну, але выехаў у каталіцкую Чэхію ды стаў там садоўнікам-батанікам «рэакцыянер» Фэрдынанда I. Вынікае, што Скарына без якое-колечы да-памогі Абеццадарскіх сам мог адрозніць зерне гуманізму ѹ навукі як ад тae каталіцкае агрэсіі, гэтак і ад праваслаўна-артадаксальнага аблектарызму. Дарэчы, за свой «Катэхізіс» Сыціпан Зізані навет у ВКЛ быў адлучаны ад праваслаўнае царквы, а такі-ж «Катэхізіс» Лаўрэна Зізаняга быў прызначаны «еретыческім» у Маскве. Што-ж да Сматрыцкага — гэтага выдатнейшага палімістага супраць царкоўнае вуній ѹ вуніятаў, — дык пад канец свайго жыцця і ён адлышоў ад праваслаўя ды быў навет Поляцкім вуніяцкім біскупам.

Кідаючыся вось у такія скрайнасці, прафесар Абеццадарскі забывае, што, прыкладам, Ф. Скарына, С. Будны, М. Сматрыцкі дый іншыя беларускія дзеячы былі высока адукаваныя людзі. Яны маглі ўзыманыя крыху вышой і над каталіцтвам і над праваслаўем, над рэфармацийным рухам нааугл, прымкнуўшы да больш рацыянальнай плыні — да гуманізму.

Дарэчы, чым-жа хараکтэрная і дзейнасць Сымона Поляцкага? Апынуўшыся ў Маскве, Сымон Поляцкі, найперш, тут заснаваў і быў рэктарам першася съвецкай школы, што пачала рыхтаваць урадоўшчай для дзяржаўных установаў. Ён таксама стаўся заснавальнікам і кіраўніком гэтак званае

132 С. А. Подокшин. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI — начало XVII в.). «Навука і тэхніка», Минск, 1970.

133 Ст. Кот. La Réforme dans le Grand Duché de Lituanie. Facteur d'occidentalisation culturelle. Bruxelles, 1953; Gottfried Schramm. Protestantismus und städtische Gesellschaft in Wilno (16.–17. Jahrhundert), Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (Neue Folge), Bd. XVII, Wiesbaden, 1969, Heft 2, S. 187–214.

«школы лацінікаў», т. зн. гуртка людзей, што адыходзілі ад царкоўнага фанатызму, выступалі за разыўціць съвецкіх навуковаў і збліжэнне Маскоўшчыны з больш культурным Захадам. Гэтым самым Сымон Поляцкі падрыхтаваў глебу для адкрыцця ў Маскоўшчыне першася вышышае школы — Славяно-грэцка-лацінскай акадэміі ды быў першы, хто пачаў працякаць «окно в Европу». Апрача таго, Сымон Поляцкі — яшчэ заснавальнік расейскай драматургіі й тэатру, але і «первый по времени русский поэт, творчество которого уже опиралось на определенную систему поэтического стиля», так як «он первый внес в русскую литературу поэзию как художественную форму, первый ремесло поэтического рифмовторения поднял до уровня искусства».¹³⁴

Нашым-же выдатным паэтом быў яшчэ сучаснік Скарыны — Мікола Гусоўскі. Пра яго толькі цяпер згадалі ў БССР, зрабіўшы я апублікаваны пераклад ягонае пазмы «Песьні пра зубра», што ѹ лацінскай мове выйшла з друку ў Кракаве ў 1523 годзе. Дзіўна, але ѹ вагульнай савецкай гісторыяграфіі ён яшчэ дасоль залічваецца да польскіх паэтаў.¹³⁵ Твор гэтага, як канстатаваў ягоны перакладнік Ізэп Семянон,¹³⁶ хоць і напісаны ѿ лацінскай мове ды вытраманы ѿ клясычным стылі, захаваў у сябе выяўленчэе багацце роднага мовы, фальклёру, народных афарызмаў, эпітэтаў, парананіяў і г. д. Ён вызначае пазмы высокім паэтычным майстроствам, напісаны рэалістычна з глыбокімі роздумамі над сацыяльнымі і жыццёвымі філозофскімі праблемамі. Дадамо, што ѹ тыма гэтага эпічнае пазмы — беларуская, гісторычна-бытавая. Паэта, які выглядае, быў высока адукаваны чалавек, магчыма, ён быў той Мікола, сын Андрэя з Ашмяны, што ў 1504 годзе разам з Ф. Скарынам запісаўся ѿ лік студэнтаў Кракаўската ўніверситету. З пагляду паэтычнага майстроства — гэтага адзін з выдатнейшых паэтаў эпохі познага Адраджэння. Паводле С. Майхровіча, паэта «вздыўляй адукаваную Эўропу сваймі энцыкліпіческімі ведамі ѹ вялікім дарам боскім — нязгаснай іскрай паэтычнага таленту», а сама «пазма, хоць і напісаная лацінскай мовай, скроў, ад пачатку ѹ да канца, які съвецца спэцыфічна беларускай вусна паэтычнай вобразнасцю». Бо «чытатчы выносиць з арыгінала „Песьні пра зубра“ ўражальне, быццам перад ім не лацінскі твор, а пазмы, перакладзеная зь беларускай мовы на мову лацінскую, — настолькі магутна адчуваеца ѿ „Песьні“ беларускай вобразной стыхіі ёйнай спэцыфічна нацыянальны мастацкі каліграф».¹³⁷ Аднак, як выглядае, найбольш разыўчына ѹ праўдзівіца з мастацкага ѹ нацыянальна-гісторычнага пункту гледжання «Песьні пра зубра» ацаніў Уладзімер Калеснік. Гэтую пазму ён ставіць у «канцэкт грамадзкай і літаратурнай думкі беларускага Адраджэння», называючы яе адначасна «дзівоснай зоркай» беларускай літаратуры. Апрача іншых цікавых крытычных выказаванняў, рэдактары ѹ і гісторычных супастаўленняў, Калеснік прыходзіць і да наступнага выніку:

134 И. П. Еремин. Литература древней Руси. Этюды и характеристики. Изд-во «Наука», Москва—Ленинград, 1966, бб. 211—233; С. П. Луппов. Цыт. праца, бб. 15—27, 118—123, дый іншыя працы.

135 «Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы». Изд-во «Наука», Москва, 1967, бб. 275—283.

136 Польшия, 1969, № 6, бб. 69—98, 99—103.

137 Польшия, 1971, № 6, бб. 202—204.

«Разам з тым, як песьня ўзбагачалася тэмай асабістага й нацыянальнага лёсу, Мікола Гусоўскі ўздымаеца да вышыні нацыянальнага паэты, становіца ўпоравень са Скарыною. Ахвярина асьветніцкую праці першадрукар узораваў культурную глебу Беларусі пад засёў гуманістычных ідэяў, а Гусоўскі вyrашаў увесыць жыццё Беларусі й гісторыю ў пантэнон гуманістычнай культуры Эўропы. Ідучы з розных кірункаў, ужывавочы розныя сродкі, абодвы гуманістыя — паэта й вучоны-першадрукар — выконвалі агульную цывлізатарскую й патрыятычную задачу».¹³⁸

Таксама, дасюль былі ведамыя толькі пара вершаў і празаічных твораў Андрэя Рымши — нашага паэты другое палаўіны XVI ст. Як вынікае з адшуканых лістоў Саламона Рысінскага, пісаных у 1586 годзе, А. Рымша меў выдадзенымі свае «Дзённікі». З гэтых С. Рысінскі цытуе адзін верш Рымши ў собскім перакладзе ў лацінскую мову. Гэны кароцеценкі панзігірчыкі верш Рымши прысычаваў Радзівілам, але ён съветчыў пра высокі паэтычны талент і кругагляд ягонага аўтара. Ды сам Рысінскі высака ацэньвае пазізю Рымши, імкнучыся надаць ёй «лацінскае грамадзянства». Ягоны лацінскі пераклад гэтага вершу Андрэя Рымши, зроблены ў двух варыянтах — гэказмэтрамі ў элегічных дыстыхамі, — яшчэ больш уваскращае глыбіню ю маастацкую прыгажосць пазізі Андрэя Рымши, а таксама съветчыць і пра тое, што сам Саламон Рысінскі быў майстрам паэтычнага слова.¹³⁹

Саламон Рысінскі, з свайго боку, ведамы наш філялёт, філёзаф і паэта канца XVI — пачатку XVII стагодзьдзя. Дасюль найбольш знаныя ягоны зборнік беларускіх народных прымавак, што выйшаў у Любчы ў 1618 годзе ў пасылі шмат разоў перавыдаваўся.

На месцы тут зьявярнуць увагу й на дзеянасць Беняша Буднага ды Пётры Кміты. Беняш Будны, праўдападобна, быў сынам Сымона Буднага. Ен — назывчайна адукаваны чалавек, добра знаў антычную й сучасную яму літаратуру. Беняш Будны ўсё жыццё пасвяціў мэце пазнаніці грамадзтва ВКЛ з творамі антычных і сэрэднявечных аўтараў. Пачынаючы ад 1576 году ён перакладае ўпольскую мову (як ведама, і Сымон Будны большасць сваіх твораў выдаў у польскай мове) і выдае творы Цыцронна, раман «Этыёпіка» грэцкага аўтара Геліядора, «Гісторыю Йудэйскай вайны» Фліавія. У 1599 годзе ў віленскай друкарні Яна Карцана выйшаў ягоны зборнік пад загалоўкам «Кароткіх і ясных апавясьці», што пагрэзку называючыся «Апафегміт». У гэтых зборніках увайшлі апавяданні з жыцця 123 філёзафаў і славутых людзей антычнае Грэцыі, Рыму, Індый, сэрэднявечнае Эўропы, а таксама шмат іхных афарызмаў. Да шмат якіх з гэтых апавяданняў даваліся аўтарскія камэнтары. Другое выданне гэтага зборніка выйшла недзэне на пачатку XVII ст. Пасыль съмерці Беняша Буднага гэтым зборнікам заніўся Пётра Кміта. Але, выдаючы яго два разы ў 1614 годзе ў любчанскай друкарні, Пётра Кміта дапоўніў гэты зборнік новымі апавяданнямі ѹ афарызмамі, давёўшы лік славутых людзей да 150. Гэты зборнік Буднага-Кміты меў нагатулькі вялікую папулярнасць, што пасылі

¹³⁸ Уладзімір Калеснік. Вяртанне зор, Полымя, 1971, № 7, 66. 196—212.

¹³⁹ Я. Порецкій. Неізвестныя стихі Андрэя Рымши, Неман, 1969, № 2, 66. 186—187.

ён шмат разоў перавыдаваўся ня толькі ў ВКЛ і на Украіне, але і ў Польшчы. Ён неўзабаве трапіў і ў Москву, дзе быў перакладзены ў расейскую мову ды хадзіў там у рукапісах. Першыя ягоны друкаваныя выданні зьявіліся там у 1711 годзе ў пасыль перавыдавалася ў 1712, два разы ў 1716, а таксама ў 1723, 1745, 1765, 1781 і 1788 гадох.¹⁴⁰ Дарчы, ведама, «Граматыка царкоўнаславянскай мовы М. Сматрыцкага» (1618) перавыдавалася ў Москве ў 1648 і 1721 гадох. На ейная аснове для «Маскоўшчыны» былі напісаны таксама «Граматично исказание об руским езику» Ю. Крыжанічам (1666), «Руковедение во грамматику славянороссийскую или московскую ко употреблению языка московского» І. Капіевічам (1706), «Грамматика руского языка» М. В. Ламаносавам (1755) ды іншыя.

Зразумела, што нераспрацаванасць гісторыі нашае культуры, архіўныя сковішчы яшчэ хаваюць ад нас шмат іншых культурных каштоўнасцяў, шмат іншых культурных дзеячоў беларускай гісторыі й культуры. У эпоху ВКЛ выдаваліся ёнавесенікі з нотамі, географічныя нарысы, мэдальёнскія і хэмічныя датаможнікі, календары, школьнія падручнікі.¹⁴¹ А што значыла распрацаваныне ў выданніне Літоўскіх Статутаў, систэматызацыя архіўных дакументаў — Мэтрыкі Літоўскай?

Адным словам, Абэцэдарскуму вельмі цяжка давесыці адваротнае, пераканаць, быццам культура ўшла на ўз VКЛ у Маскоўшчыну, але з Маскоўшчыны ў ВКЛ.

Што-ж да «захаднезўрэйскіх культурных упльываў» у Беларусі эпохі ВКЛ, дык яны нагатулькі відавочныя, што тут не даводзіцца спецыяльна паклікацца на тыя ці іншыя факты. У вадым мы згодны з прафесарам Абэцэдарскім, што не выпадае ўсё зводзіць да гэтых заходнезўрэйскіх упльываў і запазычанняў. Самабытнымі тваршчамі былі й беларускія культурныя дзеячы. Але-ж, шануючы й «самабытнасць беларускай культуры», не выпадае і адмаліць гэтых упльывы й запазычанні, тым больш, што падобны крок быў бы адно на сімех. Моладзь, будучыя дзеячы ВКЛ вучыліся ў заходнезўрэйскіх універсітэтах. Наведваліся краіны Заходняй Эўропы і іншымі грамадзянамі гэтае незамкнёнае ў сваіх межах дзяржавы. Тут яны сустракаліся з культурным Адраджэннем, дасягненнямі науکі, рэфармацийнымі рухамі, гуманістычнымі ідэямі. ВКЛ было цесна звязаные таксама з Польшчай і Чахіяй, а ў школах краю шмат было выкладчыкаў з Італіі, Польшчы, Нямеччыны ды іншых заходнезўрэйскіх краін. Як-же, у гэтым выпадку, павінна была адгарадзіцца Беларусь ад заходнезўрэйскіх культурных упльываў і запазычанняў?! Тая ці іншая «зялезнай заслонай» выгідала-б проста нярэальнай, шкоднай і тыранскай.

Зусім не закранаочы пытання гуманізму, рэфармацийных рухі ў ВКЛ Абэцэдарскі зводзіць да зьяўленення тут звычайных «радыкальных ерасіяў» у каталіцкай і праваслаўнай цэрквях. Бо, паводле Абэцэдарскага, не магло быць рэфармацийных руху ў ВКЛ як з пагляду на пераважнасць у ім праваслаўнага жыхарства, гэтак і з тae прычыны, што тут яшчэ «не развіваліся буржуазныя адносіны». Між іншага, як вынікае з рэцензіі З. Ка-

¹⁴⁰ А. Анушкін. Лёс аднае кнігі, Полымя, 1969, № 9, 66. 247—252.

¹⁴¹ Я. Порецкій, Ю. Прэнская. Беларускія печатныя дворы, Неман, 1969, № 4, 66. 183—185.

пысакага,¹⁴² на апошнюю з гэтых штучнай марксістоўскую хваробу занядзявае таксама й цытаваная вышэй праца С. Падокшына «Рэфармацыя й грамадзкая думка Беларусі й Летувы». Адпаведна й пераход гэтак званых «буіных феадалаў» ВКЛ да пратгстантызму ў кальвінізму Абэцэдарскі разглядае, толькі як іхныя «імкненні павялічыць» сваю зямельную ўласнасць за лініі царкоўных зямель», а тэя, зноў-же нейкія апрычонкы, «радыкальныя ерасі» — «як выражэнне пратесту народных мас супраць феадальнага прыгнечання ў Беларусі» (бб. 84—85). Аднак-ж, рэфармацийны рух адольковая мог закрануць і праваслаўную царкву, а, другое, не «радыкальныя ерасі», а толькі рэфармацийны рух з пашырэнем ідэяў гуманізму маглі спрычыніцца да таго, што ў ВКЛ у XVI стагодзьдзі на нейкі час запанавала роўнасць усіх веравызнанняў, і ў ролігійна-палітычных значанін гэтага краіна тады была найболей свободней ува ўсёй Эўропе. Што ж да праваслаўной царквы, дыша на тэрыторыі ВКЛ першыя ейныя рэфарматары быў Францышак Скарпіна, які якраз і пачаў ад змаганняў супраць цемнаты праваслаўнага духавенства ў вернікай, супраць заганаў гэтага царквы, а таксама заганаў савецкага юлады. Падобныя рэфарматары былі таксама, прыкладам, браты Зісані, Мамонічы ды іншыя, і асабліва Васіль Цятпінскі, хоць ён і належаў да «герэтычна» секты. Дый у пэўнай ступені за рэфарматараў гэтае царквы можна ўважаць прыхільнікаў царкоўнае вуніі — вышэйшасправаслаўнага духавенства, што падпісала акт царкоўнае вуніі 1596 году.

Абэцэдарскі таксама піша у сваёй брашуры, быццам пра перыяд гісторыі Беларусі 1667—1795 гадоў, «каля ў выніку вызначальнага ўплыву каталіцкага Захаду паўстаў рэзальнам патрона знішчэння самой беларускай народнасці, буржуазна-нацыяналістычных фальсіфікатары маўчаць, як вады ў рот набраўшы» (бб. 96). Гэта проста няправда, хоць і даводзіцца съцвердзіць, што перыяд гэтых мала распрацаваны. І сама савецкая гісторыяграфія згадвае пра яго беглаў й павярхоўна, з націкам, зразумела, на найбольш адмоўных фактары. Што-ж да гэтых «буржуазна-нацыяналістычных фальсіфікатараў», дышы яны не «маўчаць» пра тое, што гэты перыяд быў запраўды перыядам «каталяцкае рэакцыі», узмоцненае паліянізацыі нашага краю, перыядам агульнага заняпаду. Разам з гэтым яны заўажаюць і той факт, што гэны агульны занияпад быў спрычынены не толькі гэтым «вызначальным уплывам каталіцкага Захаду». Што значылі для Беларусі спусташальнага-рабунковыя войны 1654—1667 гадоў ды пачатку XVIII ст., сталая агресія Маскоўшчыны-Расеі супраць Рочы-Паспалітае, тая ейная палітыка, што ўсяляк імкнулася выклікаць і падтрымаваць занияпад Рочы-Паспалітае, каб паслья разарваць яе на «рускі», «прускі» і «аўстрыйскі» кавалкі? Славячысьці выдатнымі гісторыкам, прафэсар Абэцэдарскі мусіў бы ўлічваць усе гэтыя няспрыяльныя й зьнішчальныя для нас фактары, якія, зразумела, садзейнічалі гэней каталіцкай рэакцыі й працэсу паліянізацыі нашага народу.

Цяжка таксама пагадзіцца з думкай Абэцэдарскага, што далейшае занаджаныне Беларусі ў складзе Рэчы Паспалітае й пад гэnym «вызначальным уплывам каталіцкага Захаду» было раўназначнае нацыянальнай

съмерці беларускага народу. У гэткім стане, прыкладам, шмат стагодзьдзяў знаходзілася Чхаславаччына, паслья яшчэ ў горшым стане апынулася й сама Польшча. Народы гэтых аднік не загінулі. Не загінуў-бы й беларускі народ, тым больш у эпоху, калі пачалі нарастаць нацыянальна-вызвольныя рухі, развязвашаца нацыянальна-культурнае адраджэнне. Далейшае йсаваныне Рэчы Паспалітае без умышлення ў ёйных нутраных справах Расеі прывяло-б у гэтай краіне да сацыяльных рэформаў, эканамічнага ўздыму, культурнага пераадрэснення, а гэта значыць — і да демакратычных рэформаў, да развязання тым іншымі парадкам нацыянальнага пытання. Трэба, нарэшце, адкінца самаўпэўненасць Абэцэдарскага ды іншых савецкіх тэарэтыкаў, быццам толькі Расея магла прыносіць народам «нацыянальную славоду», быццам толькі яна магла выпрацаваць і ціцер мас гэтак званы рэцэпт «разрешэння нацыянальнага вопроса». Поўнае падпарацданыне Маскве, бясхрыбетнае поўзанье перад ейнымі нагамі, чаго ад кажнае нацыі дамагаеца Масква, — гэта далёка ад развязання нацыянальнага пытання ці палагоджання нацыянальных дачыненій. А што каштавалі ѹ капітулюць нерасейскім народам ейная русыфікатарская палітыка, розныя забароны ѹ паліцыйскія рэпресіі, чым асабліва славіцца гісторыя гэтак званага Савецкага Саюзу?! Сталія рэпресіі супраць гэтак званага «нацыянализму» нерасейскіх народоў, і на толькі ў дзялянцы палітычнай, але і у галіне мовы, культуры і гісторыі, пры захаванні й раздзумухванні расейскага вялікадзяржавнага шавінізму — гэта не пазытыўнае развязаныне нацыянальных праблемы, а хутчэй нагадвае на праводжаныне палітыкі нацыянальнага генацыду.

Немагчыма пагадзіцца з Абэцэдарскім і адносна таго, як ён цвердзіць, спасылаючыся на Ул. Пічэту, што «Той жа самы час, калі ў Беларусі лютавала каталіцкая рэакцыя, а беларуская культура прыйшла да заняпаду, на Украіне, дзяякуючы ўз'яднанню яе з Расіяй і ўзмацненню руска-украінскіх сувязей, быў часам росквіту творчых сіл народа і ўздыму яго культуры», што, нарэшце, «...толькі ўз'яднанне з Расіяй у 1772—1795 гг. вывела беларускі народ на прагрэсіўныя шляхах эканамічнага і культурнага развіцця» (бб. 96—97).

Мы ўжо згадвалі, як быў разбураны наш край і колькі загінула беларускага жыхарства ў выніку вайны 1654—1667 гг. ды Паўночнае вайны пачатку XVIII стагодзьдзя. Гэныя сумніні для нас факты, асабліва заняпад тады-ж разбуранія і абязылодненых гарадоў — гэтых цэнтраў культуры, не маглі, зразумела, ия спрычыніцца як да заняпаду беларускага культуры, гэтак і да заняпаду палітычнай сілы народу нааагу ды тым самым да аслаблення ягонага супраціву што да «каталяцкае рэакцыі» й працэсу паліянізацыі. Украіна тады не перажыла падобнае катастрофы, хоць, ведама, і ёй прыходзілася нялётка. З гэтага прычыны ейнае культурнае развязніе магло йсьці далей у нейкай ступені нармальна. Ды гэты культурны «ўздым» на Украіне, пра які гаворыць Абэцэдарскі, не абмажкоўваўся толькі да тae часткі, што тады адыйшла да Расеі.

Згадвалася таксама й пра тое, што з далучэннем Беларусі да Расеі стан анік не палепшаў. У эканамічнім дачыненіі красавала ѹ надалей тая-ж паншчына, а таксама прымітывізм у развязвіцьці гарадоў. У нацыянальна-культурным дачыненіі Расея дадзяжыла час падтрымала тую-ж «каталяцкую рэакцыю» й працэс паліянізацыі краю, а тады ўзялася за русыфікацию

¹⁴² Зінові Капыскі. Ідэйныя грани Рэфармацыі, Польшча, 1971, № 7, 66. 248—251.

беларускага народу, забараніўшы адначасна найменшыя спробы нацыянальна-культурнага адраджэння. Абэцэдарскі-ж ведае, што забарона беларускіх мовы, гэтага аднаго з асноўных фактараў нацыянальнага жыцця, трывала ажно да 1905 году. Таксама, пасля таго, як былі зылківідаваныя Палацкая акадэмія (1820), Віленскі ўніверсітэт (1832), а тады яшчэ Віленская мэдыка-хірургічная акадэмія (1842) і Віленская каталіцкая духоўна-акадэмія (у пачатку 1840-х гадоў апошняя была перавезеная ў Пецярбург), «дабрадзе́йка» Расея не патурбавалася пра адчыненне на тэрыторыі Беларусі хоць-бы аднаго якога-небудзь універсітэту. Дарэчы, пасля паштаныня 1863 году царскія ўлады зачынілі таксама Гарэцкі сельскагаспадарчы інстытут ды зылківідаўлі й некаторы гімназіі, як, прыкладам, прагімназію ў Сынілачы й гімназію ў Навагрудку.

Звязтаючыся да гэтых чыста каляніяльных зьяваў, запраўды вельмі цяжка прыніць гэуну канцепцыю Абэцэдарскага, быццам «толькі ўз'яднанне» Беларусі з Расеяй «вывела беларускі народ на прагрэсіўны шлях эканамічнага і культурнага развіція».

Бяспрэчна, і пасля ўхаду ў склад Расеі, а тады і ў склад СССР Беларусь павінна была рабіць нейкі крок наперад як у эканамічна-сацыяльным, так і ў культурным дачыненьні. Съвет-ж не затрымаўся на месцы, а рабіў зруші ў кірунку ўсёваконага прагрэсу. Але дзікаўца Расеі за гэтую эрухі зусім не прыходзіцца, бо яны былі-б на юхільным і ў тым выпадку, калі-б Беларусь засталася ў складзе Рэчы Паспалітай, а тым больш на юхільным і плённым, калі-б Беларусь здабыла сваю незалежнасць. Што да «прагрэсіўнага шляху культурнага развіція» беларускага народу, захаваныя ім свае нацыянальнае съведамасці і нацыянальных імкненняў, дык усё гэтае было здабытае ё перахаванае ім якраз у жорсткім змаганні з нацыянальным прыгнечаннем, у супраціве русыфікацыі, з чым беларускі народ аднолькава сустрэўся як у складзе Расеі, так і ў складзе СССР. Абэцэдарскі, як гісторык, павінен-бы добра знаць, што бяз гэтага змагання ў супраціве сяняня наагул не існавала-бі беларускага народу, ні ягонай «сувэрэннай беларускай савецкай дзяржавы».

КОЛЬКІ ЗАКЛЮЧЧНЫХ СЛОВАЎ

Апошні разьдзел бранчуры Абэцэдарскага — «Ці быў у Беларусі класавы мір?» (66. 98—110) — прыходзіцца пакінуць неразгледжаным. Інакш трэба было-б закрануть і пытаныне, ці йснует клясавая гармонія ў Савецкім Саюзе, што зноў-жя расцігнула-б наш адказ Абэцэдарскаму. Тут мы коротка звязнрнемся до больш істотнага.

Як вынікае з дакладу былога сакратара С. Пілатовіча на пленуме ЦК кампартыі БССР у лістападзе 1970 году, у дачыненьні Інстытуту гісторыі Інстытуту літаратуры АН БССР былі вынесены адмысловыя партыйныя пастановы. Яны засудзілі «памылковыя пагляды раду работнікаў у галіне гістарычнай науки, літаратуры і мастацтваў ды, як канстатаваў Пілатовіч, дапамаглі «навуковым установам і творчым арганізацыям яшчэ больш актыўна, вастрэй выступаць за ўсталяванне марксіст-ленінскага мета-

ду аналізу працэсаў грамадскага развіція».¹⁴³ Згадваючы гэтыя пастановы, цяперашні дырэктар Інстытуту гісторыі АН БССР І. Ігнаценка (да гэтага ён быў дырэктаром Інстытуту гісторыі партыі пры ЦК КП БССР) з свайго боку паведаміў, што ў гуманітарных інстытутах АН БССР было праведзенае таксама «скараочноне колькасці з супрацоўнікамі» і што наагу «існуюць вялікія цяжкасці з апублікаваннем навуковых працаў».¹⁴⁴ Гэтыя факты якраз падмадоўваюць тое нашае сцьверджаньне, што наступ супраців аўктыўнага насыяўлення гісторыі Беларусі заплянаваны зверху ды што браштура прафесара Абэцэдарскага звязлася ў пляне гэтага партыйнага наступу, г. зн. была «партыйным заказам».

У гэтым дачыненні асабліва сымпатычныя выказванні на ХХIV зыездзе КПСС, што аddyсяў ў пачатку красавіка 1971 году. Сам Брэжнэў выцягнуў з архіва і як наўкіну запрапанаваў зыезду тулу прафіду, быццам у Савецкім Саюзе ўжо «возникла новая историческая общность людей — советский народ». Але, як калісці Сталін, Брэжнэў не забыўся выдэльці з гэтай «новой общности», а, праўдзізві, узынесьці над ёй «великий рускі народ», даючы иму наступную характарыстыку: «Его революционная энергия, самоотверженность, трудолюбие, глубокий интернационализм по праву снискали ему искреннее уважение всех народов нашей социалистической Родины».

Вось тут і «пошла плясці тубернія», ведама, гэтая «пляска» была заўгадзя заплянаваная. Першыя сакратары ЦК кампартыі ў шмат якіх нацыянальных рэспублікаў навыперадкі началі сцьвярджаць гістарычную вартасць гэтага высыновы Брэжнева, з свайго боку прапануючыя Москву «горячую любовь і глубочайшее уважение к старшему брату — русскому народу». Но, як нікта кланяліся некаторым з іх, «глубокий интернационализм, великий талант, светлый ум, щедрое сердце, бескорыстие, постоянная готовность к самопожертвованию и великодушие — все эти замечательные качества русского народа завоевали ему глубочайшее уважение всех советских народов». Больш таго, нібы забыўшыся пра тое, чым павінен характарызавацца інтэрнацыяналізм, яны запрапанавалі таксама, што ўзьніклая «новая историческая общность людей — советский народ» павінна падтрымавацца ўзміненіцца дарогаю яшчэ большае культурынае і мойнае русыфікацыі нерасейскіх народоў, больш актыўнага змагання з «буржуазным нацыяналізмам», дарогаю больш узмоцненасці прапаганды і «научной разработкі» не «проблем расцвeta каждой из социалистических наций», а «процесса их облічэння».

Ці гэта не зварот да сумных зьяваў канца 40 — пачатку 50-х гадоў?¹⁴⁵ Прынамсі так разумее ўсё гэта рэдакцыя часапісу «Вопросы истории». У рэдакцыйным артыкуле гэтага часапісу, прысьвечаным вынікам ХХIV зыезду КПСС, галоўная ўвага якраз была ззвернутая на гэтыя вернападданіцкія выказванні і запшўненны прадстаўнікоў савецкіх нацыянальных рэспублік. Вымоўлымі былі і рэдакцыйныя заўгары ці раствумачальні, як гэта: «Говоря о развитии и укреплении дружбы народов нашей страны, создания новой исторической общности людей — советского народа, многие делегаты

¹⁴³ «Звязда», 18. 11. 1970.

¹⁴⁴ Весці Акадэміі навук БССР. Серыя грамадскіх навук, 1970, № 3, 66. 134—135.

XXIV съезда КПСС подчеркивали роль русского народа в этих процессах. Знаменем дружбы и братства, могучим ускорителем процесса сближения наций назвал на съезде русский язык первый секретарь ЦК КП Узбекистана Ш. Р. Рашидов». Або: «Подчеркивая особую важность борьбы с буржуазным национализмом и необходимость противопоставления ему социалистического интернационализма, первый секретарь ЦК КП Литвы А. Ю. Снечкус звярнуў увагу на карыснае пераняццце («впитывание») нерасейским народамі «прежде всего опыта прогрессивной классической и советской культуры русского народа».

«Материалы и решения съезда, — падсумоўваў часапіс «Вопросы истории», — ставят перед историками задачу глубокого и всестороннего изучения развития интернациональных связей в процессе складывания советского народа как новой исторической общности людей... Особое место в исследованиях по данной тематике должны занять вопросы истории культуры, истории культурных взаимосвязей, в том числе истории русской культуры и ее влияния на культуру других народов. Более широко и полно, чем это делалось до сих пор, следует освещать в наших трудах роль русского народа, и в первую очередь — роль русского рабочего класса, во всех сферах жизни советских социалистических республик нашей страны, в создании новой исторической общности людей — советского народа, в последовательном претворении в жизнь ленинской национальной политики КПСС».¹⁴⁵

Хоць больші стрымана, але, фактычна, тое-ж паўтарыў і часапіс «Коммунист», таксама ў рэдакцыйным і дыгрыктыўным артыкуле, спэцыяльна прысьвечаным нацыянальнаму пытанню й савецкай нацыянальнай палітыцы ў будучыні.¹⁴⁶

Згадаем, што пад тэй-же маркай «благодарности старшему брату — великому русскому народу» й прыпісаныя яму «исторической роли в спасении прочих народов» у канцы 40 — пачатку 50-х гадоў фактычна было спыненнае вывучэнне палітычнай культурнае гісторыі нерасейскіх народаў. Каля што й рабілася ў гэтай галіне, дык толькі для ілюстрацыі «прогрессивности присоединения» гэтых народаў да РССР, захопленніасці імі расейскай культуры і мовай, іхнай удзячнасці «старшему брату». Адсюль і ведамае з тых гадоў хвальшаваныне гісторыі нерасейскіх народаў СССР.

Зразумела, цяжка дапусціцьмагчымасць сужыцця «новай исторической общности людей — советского народа», з аднаго боку, і «великого русского народа», з другога. Як мы моглі канстатаваць, выключная стаўка робіцца на гэты «великий русский народ», на ягоную мову й культуру, што прыпранаўца для пераняцця іншымі народамі СССР. Іншымі словамі, падпарадкуючыся й палітычна, нерасейскія народы мусіцца злыцца з расейскім народам моўна й культурна ў працэсе «этак званага «сближения и слияния наций». Такім парадкам, «новая историческая общность людей — советский народ» прадугледжваецца як палітычнае, моўнае й культурнае панаваныне расейскага народа, як працэс русыфікацыі й злыцца нерасейскіх народаў з расейскім. Гэты гвалт наўхільна выклікае змаганыне з «буржуазным нацыяналізмам» нерасейскіх народаў, у тым ліку і ў іхніх гісто-

рыяграфіях. Лёгіка цвердзіць, што палітычная гісторыя і гісторыя культуры нерасейскіх народаў — гэтыя рассаднікі нацыянальнай сьведамасці, а ў вачох Масквы, «буржуазнага нацыяналізму» — павінны пазбывацца нацыянальнага зьместу й даць дарогу для поўнага раскрыцця «ролі рускага народа во всес ферах жыція» нерасейскіх народаў СССР.

Як вынік такое палітыкі гвалту, у выпадку Беларусі і зьявілася разгледжаная намі брашура прафэсара Абэцэдарскага.

Для ілюстрацыі гэтае палітыкі гвалту звязаным яшчэ і да наступнага факту. Як ведама, апошнімі гадамі ў БССР выйшла шмат працаў пра дзеянасць Францішкі Скарны. Абыходзячыя ранейшыя забароны й адкідаючы розныя хвалішыўкі, беларускія наўкоўцы ў БССР усебакова насыветлі асьветніцкую й гуманістычную дзеянасць Скарны, паказалі ягоныя вялікія беларускія патрыятызмы засвяченыя, што пасля Прагі Скарны тварыў у Беларусі й для Беларусі. Гэтыя патрыятычныя тэнденцыі беларускіх наўкоўцаў, якія не спадабаліся ў Маскве. Адмаяцца беларускія пажоджаныя Скарны — немагчыма, але, як вынікае, Скарну ѹ ягоную дзеянасць можна выгнаны за межы Беларусі, разлучыцца іх з беларускім народам. Наколькі нам ведама, такая маніпуляцыя была распачатая зборнікам «Кніга», што выходзіць у Маскве. У артыкуле «Кніга — верны спутнік дружбы», што быў зъмешчаны ў гэтым зборніку за 1970 год і які быў прысьвечаны «истории литературных и книжных связей народов Советского Союза и Чехословакии», нейкі Ф. П. Пяцроў, які згадаючы пра Беларусь, буквальна пісаў:

«В 1525 г. Скорина переехал в столицу Литвы Вильно, где им были изданы „Апостол“ и „Малая подорожная книжица“. Таким образом, в 1525 г. на территории нашей Родины начала работу первая типография в Прибалтике. После того, как книгоиздательское дело в Вильно получило некоторое распространение, Г. Скорина возвратился в Прагу, где и умер около 1552 г.»¹⁴⁷

Такая інтерпрэтацыя фактаў — гэта не фантазія згаданага тут Пяцрова, бо яна была перанятая і ў БССР. У нарысе «Радзівіллоўскія мумії», што быў апублікаваны ў часапісе «Неман», ягоныя аўтары А. Бурак і С. Прэлушкі зусім съведама ѹ нібы наўмысна зас্বячылі: «Духовные книги Скорины, приемлемые для православной церкви, были напечатаны раньше, но в чужих типографиях, в Праге и Вильне».¹⁴⁸ Звязанымі таксама да газеты «Літаратура і мастацтва». У рэцензіі, якую тут зъміясціў А. Ражко, съцвярджацца: «Як вядома, першыя друкаваныя беларускія кнігі ўбачылі свет за межамі сучаснай Беларусі — у Празе і Вільні. Вільня, сталіца Вялікага княства Літоўскага, доўгі час з'яўлялася культурным цэнтрам як літоўскіх, так і беларускіх земляў. Тут друкаваў свае кнігі Скарны, працаўала вядомая друкарня Мамонічай...».¹⁴⁹ Ражко, прада, крыху зъміячкую саю фармулёку, але ў васнове яна застаецца адмоўнай. Дарэчы, ён не запрэтэставаў і супраць рэцензіванае ім кнігі. А яна носіць назоў «На заре

¹⁴⁵ «Кніга. Исследования и материалы», т. XXI, Москва, 1970, б. 145.

¹⁴⁶ «Коммунист», 1971, № 7, б. 177.

¹⁴⁷ «Літаратура і мастацтва», 9. 7. 1971.

145 Вопросы истории, 1971, № 5, бб. 3—12.

146 Коммунист, 1971, № 8, бб. 3—14.

книгопечатания в Литве», і выйшла ў Вільні ў 1970 годзе. Аўтар гэтая кнігі А. Анушкін насыцяліле друкарскую дэйнасць і выхад кнігаў ня толькі ў самой Вільні, але і ў іншых гарадох Беларусі. Кнігу сваю, аднак, ён называў «На заре книгопечатания в Литве», і кропка, хоць ведама, што гэтая зара жмуздзага ці летувіскага кнігадруку пачалася ў Пруссі і толькі ў канцы XVI ст. перавандравала ў ВКЛ. Яна-ж і абмежавалася толькі да нейкага пары выданняў.

Заканчваючы гэты адказ на брашуру прафэсара Абэцэдарскага, хочацца запоўніць ейнага аўтара ў наступным. Гэтак званыя «беларускія буржуазныя нацыяналістыя» — ніякія не «заўзятыя ворагі» ані Рasei, ані, тым больш, расейскага народу і расейскай культуры. Яны толькі супраць настырлівае палітыкі апекунства над іншымі народамі, палітыкі, што трывмаецца на штыкох, турмах да іншай брутальнай сіле. Яны таксама супраць усляякага іншага адкрытага ю замаскаванага махляства. А сюды ўваходзяць, прыкладам, зрамантываная ідэялізацыя гісторыі Rasei і расейскага народу, уключна з апрауданнем пад маркай «дабраздайніці», заўёваў і гвалту над іншымі народамі, з аднаго боку, і адмоўнае стаўленне да аўтактычнага насыяўлення гісторыі нерасейскіх народоў, з другога; выпукленьне ўсюды ў пры кажнай нагодзе расейскага патрыятызму ў гераізму з адначаснай практикай кваліфікаваных нацыянальных патрыятызму нерасейскіх народоў як «буржуазны нацыяналізм»; наагул тэндэнцыя хараکтарызаваць расейскі народ як вышэйшую нацыянальную касту, як народ-геній, пакліканы панаваць над іншымі народамі, што, зразумела, зыняже нацыянальную горднасць гэтых іншых народоў. Адным словам, гэныя «беларускія буржуазныя нацыяналістыя» супраць фарысейства гэтак званае «ленінскае нацыянальнае палітыкі», бо толькі дзякуючы гэтай палітыкы ў БССР, прыкладам, не засталося ніводнае вышэйшае навучальнае ўстановы на беларускай мове выкладання, на працягу апошніх дзесяці гадоў тут былі зрусыфікаваныя ўсе сярэднія школы, а цяпер русыфікуюцца навет пачатковыя школы. Ці ня з спрычыны гэтых сумных фактаў да нас даходзіць лебядзіныя песні беларускіх пісьменнікаў, як, прыкладам, наступны верш — «Зямля такая» — Сяргея Панізыніка?:

«Нам ніколі не памерці
ні у якім горы.
Застануцца для бяssмерці
назвамі азёры.

Тая ж Нарач або Свіязь . . .
Хіба выпаліш, растопчаш
неўміручых гукіў віце,
слоў — вякоў праточны.

Нам ніколі не памерці, —
гэта ўжо бяспречна . . .
Прападуць азёры ў свеце,
застануцца рэчки.

Тая ж Ясельда ці Шчара,
Свіслач або Нёман . . .
Калі ёсць на свеце чары —
у назвах ўпамянёных.

Нам ніколі не памерці?
бо — зямля такая,
дзе народ у шчасце верыць,
дзе жыццё народу мерыць
крыніца жывая». ¹⁵⁰

Шлях да сужыцца між народамі, на выключочы й расейската народу, да супрацоўніцтва між імі можа быць іншы, прыкладам, такі, як ён сяяняня склаўся ў сужыцца між народамі Заходній Эўропы. Без згаданых вышэй пачварных праявай, на аснове роўнасці і павагі нацыянальнае годнасці ўсіх народоў. Такі шлях судзей-бы ўсіх народоў сужыццю ѹ супрацоўніцтву між Беларусій і Rasei, між беларускім і расейскім народамі. Инаки даводзіцца выступаць на толькі ў вабарону гістарычных правоў беларускага народу, але і ў вабарону звычайнае чалавечнае.

¹⁵⁰ Маладосць, 1971, № 6, б. 65.

Заўвага: У зноску 45, на б. 32, траба ўключыць яшчэ вельмі важную працу: Зэзю Ю.Х. Уні Вялікага княства Літоўскага з Польшчай, Польшча, 1972, № 1, бб. 207—226, а ў зноску 93, на б. 73, таксама вельмі каштоўную манаграфію: Е.І. Колычева. Холопство и крепостничество (конец XV—XVI в.). Изд-во «Нака», Москва, 1971.

ЗЬМЕСТ

ЗАЎВАЖАНЫЯ ДРУКАРСКІЯ ПАМЫЛКІ

Балона	Радок	Надрукавана	Трэба
13	25 зьверху	містычных	мітычных
56	19 зынізу	Віленскага	Віленскага
88	14 зынізу	капейпа	капейка
94	7 зьверху	манупуляваў	маніпуляваў
107	17 зьверху	пліткі	палітыкі
	8 зынізу	вядатная	въдатная
113	5 зьверху	працёў	працэс
125	11 зьверху	сымпатычныя	симптоматичныя
127	10 зьверху	Францішкі	Францышкі
128	15 зынізу	спрычны	прычыны

Заміж уступу	7
«Хто па свайму паходжаньню Беларусы?»	11
«Ці йснавала ў мінульм беларуская дзяржава?»	29
«Народапраўства» й «залаты век»	69
Без Радзівіла Беларусь была-б сіратой	90
Колькі заключчных словаў	124